

TOFİQ HACIYEV

TÜRKLƏR ÜÇÜN ORTAQ ÜNSİYYƏT DİLİ

BAKİ–2013

Elmi redaktoru: Nizami Cəfərov,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Hacıyev Tofiq
H33 Türklər üçün ortağ ünsiyyət dili.
Bakı, «Təhsil», 2013, 248 səh.

Türkcə otuz qədər xalqın ana dilidir. Bu gün qloballaşma dövründə siyasi-iqtisadi-mədəni əlaqələri sıxlaşdırmaq üçün bu xalqların bir ortağ ünsiyyət (ilətişim) dilinə ehtiyacı var. Bu təcrübə tarixən olub. Zamanında Altaydan Dunaya qədər coğrafiyada yaşayan türklərin yerli təzahürləri ilə yanaşı, bu gün Orxon kitabələrinin dili kimi götürdüyümüz vahid ədəbi dili, ümumi ünsiyyət dili olub. Bu anlaşımanın bu gün də olması imkan verir ki, türkcələrdən birini ortağ ünsiyyət (ilətişim) dili kimi işlədək. Türkcələrdən hər biri öz vətəninə ədəbiyyat, elm, mətbuat, ailə dili kimi bütün imkanlarını saxlamaqla uluslararası tədbirlərdə, siyasi-mədəni toplantılarda ümumi anlaşma üçün türkcələrdən birini işlətmək mümkündür və faydalıdır. Kitab bu məsələyə həsr olunub.

H 4602020400 2013
053

© «Təhsil», 2013

ÖN SÖZ YERİNƏ

Müasir türk dünyası yeni yüksəliş mərhələsini yaşayır. Bu gün suverenlik əldə etmiş gənc türk cümhuriyyətlərinin bir sırada inamlı addımları türk dünyasının xoşbəxt sabahından xəbər verir.

HEYDƏR ƏLİYEV

Təbii ki, mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrin yaranmasında və inkişafında dil anlaşması mühüm faktordur. Bugünkü qloballaşma zamanında bu anlaşma daha aktual mahiyyət kəsb edir. Bu qloballaşma prosesində başqa xalqlarda olduğu kimi, türk xalqlarının öz aralarında anlaşmasının da onların yaxınlaşmasında, ictimai-siyasi, elmi-mədəni və iqtisadi baxımlardan həmrəy olmalarında çox faydası var.

Tarixən ədəbiyyatlarının və yazılarının (əlifbalarının) ümumiliyi və iqtisadi-ticarət əlaqələrinin sıxlığı zəminində türk xalqlarının arasında anlaşma problemi olmamışdır. Türk ölkələrinin Rusiya tərəfindən işğalına qədər bu rahat anlaşma davam edirdi.

Engels Marksa məktubunda yazırdı ki, *bütün alçaqlığına və slavyan çirkabına* baxmayaraq, Rusiya Qara dənizlə Xəzər arası, Volqaboyu və Türküstan xalqları üçün sivilizator rolunu oynayır.¹ Rusiya imperiyasının «alçaqlığı və slavyan çirkabı» nədən ibarət idi. Engels fikrinə belə şərh verir ki, məsələn, Almaniyada, İngiltərədə, Fransada hər millət öz etnik atributları ilə yaşayır, ancaq Rusiyada hamı rus kimi yaşamalıdır. Və bu ruslaşdırma siyasəti əksəriyyəti rus imperiyasında yaşayan türklərin anlaşma rahatlığını pozdu. Bu rahatlığın pozulması ilə türk xalqlarının böyük ziyalıları rus imperiyasının ayırma siyasətinin qarşısına çıxdı. Bu qarşıçixma XIX əsrin ikinci yarısından ideoloji məzmun kəsb etdi.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. второе. Т. 27, М., 1962, с.241

XIX əsrin 80-ci illərində Krım-tatar ideoloqu İsmayıl bəy Qaspiralı türk birliyi üçün «işdə, fikirdə, dildə bir» ideyasını irəli sürdü. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə (Turan), Türkiyədə Ziya Göyalp bu ideyanı yaşatdılar və inkişaf etdirdilər. Əlbəttə, bir olmaq, bir məsləkə qulluq etmək yolunda bir dildə ünsiyyət saxlamağın, həqiqətən, böyük əhəmiyyəti var. Bu birlik ideyası ortaq türk dili ideyasını yaratdı. Bu məsələ müzakirə oluna-oluna, çözümlə-çözümlə sovetlərə qədər uzandı, 1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayında gündəliyə düşdü, 1937-ci il repressiyasından sonra qəti olaraq dayandı. Bir də sovet ittifaqı dağılandan sonra, müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə Türkiyədə Uluslararası Türk dili qurultaylarında bu mövzu yenidən qaldırıldı.

Müxtəlif coğrafiyadan olan türkün türklə türkcə danışmasında xüsusi bir mənəvi-psixoloji hissiyyat doğmalığı duyulur. Mahmud Kaşğari deyirdi ki: «Türkün ürəyinə girmək üçün onunla onun dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur»¹. Bu söz, əlbəttə, türk olmayanların türkcə danışması haqqında söylənilib. Ancaq türk olan da başqa türklə türkcə danışanda bir rahatlıq yaşayır, bir-birinin ürəyinə girir. Bu gün bizim bir-birimizin ürəyində olmağımıza böyük ehtiyacımız var – bu, həm mənəvi, həm də dövlətçilik ehtiyacıdır, gündəlik ehtiyacdır.

Türk xalqlarının mədəni (ədəbi, elmi tərəflər də daxil olmaqla), siyasi, iqtisadi əlaqələrinin inkişafı üçün bu gün son dərəcə əlverişli şərait yaranmışdır. «Türk dünyası böyük dünyadır. Biz elə etməliyik ki, türk dünyası daha da sıx birləşsin. Bunu etmək üçün bütün imkanlar vardır» (İlham Əliyev). Əslində, tarix bizə bir şans verib. Daşkənddə, Ankarada, Astanada, Aşqabadda, Bakıda, Ufada, Qazanda, Naxçıvanda, Nukusda, Çimkənddə, İstanbulda keçirilən **beynəlxalq** – uluslararası mədəni tədbirlərdə, iş adamlarının bir araya gəlməsində, türk dövlət başçılarının sammitlərində hamının anlayacağı bir türk dili işlənsə, gözəl olar, ürəkaçan bir atmosfer

¹ Divanü luğat-it-türk tərcüməsi. I c. Çevireni Besim Atalay, s.4

yanar. Türk xalqlarının *Dostluq, Qardaşlıq, İşbirliyi* (əməkdaşlıq) *qurumunun* 2008-ci ildə Antalya qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışını bütün salon ayaq üstə alqışladı. Burada təkcə Türkiyə əhli yox, azərbaycanlı nümayəndələr yox, başqa türk coğrafiyalarından gələn insanlar da vardı. 2010-cu ildə Bakıda Atatürkün heykəlinin açılışında Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın çıxışı eyni dərəcədə səmimi və sürəkli alqışla qarşılandı. İnsanlar bir-birini anlayanda bir-birini səmimi qəbul edirlər. Söhbət ancaq Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin oğuzcalar olaraq yaxınlığından getmir. Bu yaxınlığı böyük dövlətçilik ustası, Azərbaycanın mərhum Prezidenti Heydər Əliyev riyazi dəqiqliklə düsturlaşdırıb: «Biz bir millət, iki dövlətik». «Dədə Qorqud» kitabının 1300 illik yubileyinə (Bakı, 8 aprel 2000) gələn Qırğızıstanın məsul dövlət adamı bu müdrik kəlamı çox müdrikliklə improvizə elədi – xalq yaradıcılığı, folklor nümunəsi bir atalar sözü kimi, ciddi siyasi məzmununda improvizə elədi. Dedi ki: «Biz bir millət, altı dövlətik». Altı müstəqil türk dövləti (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Azərbaycan, Türkiyə) nəzərdə tutulurdu. Bunlar oğuz, qıpçaq, karluq dillli dövlətlərdir. Ancaq Qırğızıstanın dövlət adamı türklərin «ata dili»ni (ifadə İsmayıl bəy Qasıralıdır – türklərin bugünkü türkcələrini «ana dili», başlanğıc və bünövrə türk dilini «ata dili» adlandırırdı) əsas götürür, türklük məsələsini, türklərin qardaşlıq dostluğunu, ümumi Turan ideologiyasını düşünüb danışdı. O, sözünü ürəkdən deyirdi, səmimi deyirdi. Bu səmimi dostluq naminə türklər üçün ümumi ünsiyyət dili lazımdır. Və bunun üçün türk dövlətlərinin «güclü siyasi iradəsi vardır» (İlham Əliyev).

«Ulus» qəzetinə müsahibədə (2001-ci il) jurnalistlə belə mülakiməmiz olmuşdu:

– *Nəçə ildir ki, vahid türk dili ideyası atılıb ortalığa. Bunun reallaşması nə dərəcədə həqiqətə uyğundur?*

– *Ümumi türk dili formalaşa bilməz. Kimsə ana dilindən əl çəkib, təzə dil yaratmaz. Sadəcə müasir türk dillərindən birini*

ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul etmək olar. Bu ümumi ünsiyyət dili sənin həmişə işlətdiyin ana dilinin yerinə gəlmir. Sən ailədə, işdə dostlarınla həmişə işlətdiyin ana dilində danışacaqsan. Ümumi ünsiyyət dilini başqa türkcələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə, beynəlxalq (uluslararası) tədbirlərdə işlətməlisən, o sənin dil açdığın dili, beşik dilini sıxışdırmamalıdır, yoxsa bütün türklər tərəfindən sevilməz, ana dilinə şərik sayılar. Ana dili Tanrı gücündə varlıqdır. Tanrı da ki, bildiyimiz kimi, şərik sevməz.

– Azərbaycan dili bu yerdə şanslıdır mı?

– Bunun üçün dövlətin iqtisadi, siyasi gücü olmalıdır. O güc ancaq Türkiyədədir.

Mən bu fikri 1996-cı ildə Ankarada III Uluslararası Türk Dili qurultayında da demişəm, yeni türk dili yaratmağı donkixotluq saymışam, bu gün də həmin fikirdəyəm.

Dil əlifba deyil ki, gündə dəyişək, imla qaydası deyil ki, mütəxəssislər yığışıb yaxşı-pis bir norma təklif etsinlər. Dil xalq yarananda yaranır, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni şəraitlə bağlı inkişaf edərək, təbii surətdə dəyişir. Dillərin ayrılması təbii prosesdir və bütün dil ailələrində belə olub; ilk insan cəmiyyətlərində bu qədər dil olmayıb. Dil ailəsi anlayışı buradan gəlir. Eynən insanlarda olan kimi: bir valideynin övladlarının doğulduğu, bacı-qardaşların törədiyi, onların övladları, övladlarının övladları və s. olduğu kimi, bir ana dildən də yeniləri əmələ gəlir. Ailədəki törəmə prosesini gözümüzün qabağına gətirək: oğul-qız, nəvə-nəticə-kötücə-yadica. Övlad silsiləsi gələ-gələ və ya gedə-gedə yad dərəcəsinə çatır. İctimai hadisə olan dil ailəsi məişət faktı olan insan ailələrinin analogiyası üzrə inkişaf edir. Və dildəki bu törəmənin eynən insanın ailə genişlənməsinin terminləri ilə ifadə olunması da bu uyğunluğun nəticəsidir: *dil ailəsi, qohum dillər, yaxın və uzaq qohum dillər*. Təsəvvür edin, bu dillər bir dil ailəsinin üzvləridir: hind, yunan, ingilis, italyan, rus, erməni, fars və s. O ayrı məsələ ki, türkcələr bir-birinə çox yaxındır. Başqa dil ailələrində hamısı bir-biri ilə eyni anlaşıma dərəcəsinə olmur.

Məsələn, hind-Avropa dil ailəsinin belə budaqları – qrupları var: roman dilləri – italyan, fransız, ispan və s.; german qrupu – ingilis, alman və s.; slavyan qrupu – rus, ukrain, belorus və s.; İran qrupu – fars, tacik, əfqan və s. Göründüyü kimi, qrupdaxili dillər bir-birinə daha yaxındır. Məsələn, ingilisin almanla fransızı və ya fransızın ispanla ingilisi anlama dərəcəsinə çox fərq var.

Eyni modellə türk dil ailəsinin də budaqları var: oğuz qrupu – türkmən, Azərbaycan, Türkiyə türkcələri; qıpçaq qrupu – tatar, qazax, qırğız türkcələri, karluq – özbək, uyğur türkcələri. Ümumiyyətlə, türkcələrin bütöv ailədaxili anlaşması olsa da (çuvaş, yakut-saxa türkcələri istisna olmaqla), eyni qrupdan olan türkcələrdə anlaşma daha sərbəstdir. Eyni zamanda türk dil ailəsinin də uzaq qohumları var və bunlar da nisbətən uzaq (monqol dili) və daha uzaq (yapon dili) qohumlardır. Hətta dil ailələri ilə insan ailələri arasında başqa bir oxşarlıq da var. Elə insanlar var ki, sonsuz olur, törəməsiz qalır. Məsələn, erməni dili belədir: hind-Avropa ailəsində heç bir dillə, heç bir dil qrupu ilə yaxın qohumluğu yoxdur.

Beləliklə, bir ana dil əsasında dil ailəsinin yaranması və onun tərkibindəki dillərin getdikcə ana dildən və eləcə də tədricən törəyən başqa qohum dillərdən fərqlərinin artması ictimai-tarixi-təbii hadisədir, elmin qəbul və təsdiq etdiyi faktdır. Dillərin ayrılması və getdikcə uzaqlaşması dilin inkişaf qanunudur, zərərli, ziyanverici hadisə deyil.

Almas Yıldırımın bu sözləri, əlbəttə, emosiyadır, duyğulu bir narahatlıqdır: *«Türk elləri bir-birinə yadlanır, Qazax, qırğız, türkmən, özbək adlanır...»*

Bu, antitarixi bir emosiyadır. Təsəvvür edək ki, ana türkcə türkün yaratdığı, mükəmməl tikilmiş bir sütunlu gözəl memarlıq abidəsidir. Bu gün o, çoxsütunlu möhtəşəm bir binaya çevrilib; Türkiyə sütunu (Türkiyə türkcəsi), Azərbaycan sütunu (Azərbaycan türkcəsi), Özbəkistan sütunu (özbək türkcəsi), Qazaxıstan sütunu (qazax türkcəsi), Türkmənistan sütunu (türkmən türkcəsi),

Qırğızıstan sütunu (qırğız türkcəsi), Tatarıstan // Bulqarıstan sütunu (Qazan türkcəsi) və daha başqa zərif sütunlar (gələcəkdə yetkin ədəbi türkcələrə çevrilə bilərlər). Burada əndişəli nə var ki?! Ana türkcə dünya dövlətləri sistemində yeri olan, sayılan, qəbul edilən Türküstan dövlətlərinin (Turan dünyasının) dövlət dilləri səviyyəsinə yetib. Bu yerdə Almas Yıldırımın son sual nidası haqqında düşünmək olar ki, o, kədərlə deyir: «*Nerdə qopuz, nerdə qırıq kaman hey... Nerdə böyük vətən, nerdə Turan hey...*» Əslində, mətləb Böyük vətənin – Turanın əlaqəsizliyindən şikayətlənməkdir; türkün müxtəlif adlarla yaşaması səbəb deyil, Oğuz xanın da oğullarından hərəsinin bir adı vardı. Ancaq bunlar bir ailənin oğulları idilər. İndi ayrı düşmüş bu oğulların bir-birinə əl verməsi vaxtdır. Bəli, indi tarix gözəl bir şans verib ki, müstəqil türk dövlətləri bir-biri ilə səmimi əlaqə qura bilər, Turan deyilən əfsanəvi anlayış gerçəkliyə dönər, türkcələrin simfonik səslənməsi yaranar və bu simfoniyanın *solo paraleli – Türkiyə türkcəsi* öz möhtəşəm səsinə ona qoşar.

Türk dil ailəsini başqa dil ailələrindən fərqləndirən buradakı ailədaxili anlaşma faktıdır. Türkcələrin bir-birini anlama dərəcə-sində yaxınlığı dünya dillərinin ailə quruculuğu tarixində xüsusi haldır (kitabda bu haqda söhbət gedəcək). Ancaq bu anlaşma qismən anlaşmadır; ideya da bundan ibarətdir ki, bu qismən anlaşma bazasında bir ümumi, ortaq dil yaradılsın. Bu yaradılış necə ola bilər? Bu birləşmə tayfa dillərində olub – tayfalar birləşib xalq birliyinə və tayfa dilləri birləşib xalq dilinə çevrilib. İndi xalq türkcələri, milli türkcələr necə birləşə bilər – hamısı aşağı-yuxarı eyni səviyyədə türkcələrdir. Hətta bir anlığa belə bir əsas-sız fərziyə etsək ki, Turan imperiyası yaradılsa, bütün türk xalqları – ulusları bir dövlətdə birləşsə, yenə mövcud xalq türkcələri birləşə bilməz. O halda bu türkcələrdən biri dövlət dili olacaq, hər ulus öz ailəsində, öz coğrafiyasında özünün dilində danışacaq və bununla yanaşı, dövlət dilini də öyrənib ümumi ünsiyyət üçün onu işlədəcək. Bu, dialektlərdən birinin ədəbi dilin

əsasında durması, yaxud bir dövlətin tərkibində azsaylı xalqların öz dilini saxlamaqla dövlət dilini də bilməsi, onunla ölkədəki bütün etnik qruplarla ünsiyyətdə olması kimi bir hadisə olur. Deməli: imperiya yaradılması boş xəyal olduğu kimi, həmin yolla ümumi dil yaratmaq da bir heçdir.

Halbuki heç bir türkcənin hüququna toxunmadan, hər birinin tarixi inkişaf yolunu davam etdirməsi şərtilə elə bir məxrəcə gəlmək olar ki, bütün türklər bir dildə danışsınlar.

Beləliklə, «Ulus» qəzetinin ikinci sualının üstünə qayıdırıq. Bu kitab həmin məsələyə həsr olunub.

İDEYANIN TARİXÇƏSİ

İdeya ehtiyacdən doğulur. Ehtiyac duyulanda tarix ideyanı yaradır. Və tarix özü bu ideyanı düşünənləri hazırlayır. Məğzində millət sevgisi, vətən əşqi duran ideyalar çox zaman bıçaq iliyə dayananda, daha bu ideyasız yaşamaq mümkün olmayanda meydana gəlir. Türklər üçün ümumi dil məsələsi belə ideyalardandır. Bu ideya o zaman dirçəldi ki, rus imperiyasındakı türklər bir-biri ilə ünsiyyətlərini, qarşılıqlı anlaşmalarını itirirdilər. İmperiya bunu şüurlu şəkildə edirdi. İmperiya türk toplumlarını bir-birindən təcrid edir, hər biri ilə təkbətək öz ünsiyyətini qururdu. İş elə qururdu ki, rus dili türk cəmiyyətlərinə daxil olsun. Bu işi türk ziyalıları ilə, türk elitesi ilə birbaşa ünsiyyətdən başlayırdı. Rus dilini öyrənən türk seçmələri, türkün sayılanları vəzifələrə çəkilir, müxtəlif səviyyələrdə təltif olunurlar. Və beləliklə, türk özü üçün heç bir məcburiyyət olmadan həmin axına qoşulur, rus mədəni mühitinə daxil olur. Ancaq bu yola düşənlər xalqın oğulları, bəy, zadəgan nəsilli nümayəndələri olduğundan hər şey çarın düşündüyü kimi getmir. Bu türk nəcabətliləri yeni mədəniyyəti öyrəndikcə, onu qavradıqca ayılır, gözləri açılır. Öz türk xalqları ilə imperatorun xidmət etdiyi xalq arasındakı fərqi, ağa və kölə münasibətini görürlər. Və bunlarda milli duyğu, millət və vətən sevgisi baş qaldırır. Bu məqamda K.Marks və F.Engelsin «Kommunist partiyasının manifesti» əsərində dedikləri bir hadisə baş verir. Onlar deyirdilər ki, kapitalizm zaman-zaman öz qəbirqazanını, yəni proletariatu hazırlayır. Eynən beləcə, çar öz amansızlığı, milli özünəməxsusluqlara qarşı qəddarlığı ilə öz «qəbirqazanını» yetirmiş oldu. Ancaq Marksın, Engelsin dediyindən fərqli olaraq, rus imperiyasının qəbirqazanı türk xalqlarının aşağı qatı, şüursuz proletar təbəqəsi yox, ali qatı, savadlıları, seçmə ziyalıları, bəy və zadəgan övladları oldu.

F.Engelsin K.Marksa məktubunda gördüyümüz kimi, bu imperiyada hər xalq özü kimi, öz adət-ənənələri ilə yox, məhz rus kimi yaşamağa məcbur edilir. Əcdaddan gələn etnik saxlancların, müqəddəs əxlaq normalarının pozulduğunu, millətin kölə vəziyyətinə düşdüyünü, birinci növbədə, millətin məhz həmin ali təbəqəsi, çara qulluq edən, imperiyanın maliyyəsi ilə yaşayan seçmə insanları görür və ilk etiraz duyğuları da onlarda yaranır. Əlbəttə, hər narazılıq hələ ideya deyil. Gərəkdir ki, bu narazılıq barışmazlıq həddinə çatsın və bu fəlakətdən xilas yolu tapılsın. Belə düşünülür: bunun üçün ilk əvvəl türklərin həmrəyliyi, ülfəti lazımdır ki, bu yol da anlaşıma, bir-birini başadüşmə vasitəsilə mümkündür. Yəni türk birliyinin yolu dil birliyindən keçir. Bu dil birliyi duyğusu məhəbbətdir, türk birliyinə sevgidir. Bu milli duyğu, milli birlik hissi dünyanın ən böyük məhəbbəti, ən ilahi eşqidir. Bu eşqin öz Məcnunu olmalıdır. «Qıldı Məcnun kimi çoxlar həvəsi-eşq , vəli...» (Füzuli), «vəli»si odur ki, bu işdə məcnunluğa alışmaq, Məcnun kimi olmaq, yəni Məcnuna bənzəmək hələ azdır, Məcnunun özü olmaq lazımdır. Çoxları atasının gözünü çıxarıb ki, ona Koroğlu desinlər, ancaq «kor kişinin oğlu» deyiblər. Bu eşqdə məhz Məcnun dəyanəti, Məcnun fədailiyi və bu fədailik səhrasının tikanlarına dözmək gərəkdir. Hətta Məcnun ayağını çöldən yığandan sonra da ayağından çəkilən tikanların yeri qan verirdi. Məcnun ayağını çöldən yığandan sonra da ayağından çəkilən tikanlar qan verdiyi («gül açdığı» Füzuli) kimi, bu ideyanın Məcnunları da işdən qovulmaq, maaşdan məhrum edilmək, Sibirə sürgün olunmaq aqibətini düşünməli idilər. Bu eşq yoluna düşən böyük türk övladları həmişə oldu, çox oldu. Ancaq bu eşqin Məcnunu Krım türkü İsmayıl bəy Qaspiralı oldu. İmperiya ərazisindəki türklərin bir ədəbi dildən istifadə etməsi fikrini irəli sürdü. O bu ideyanı mümkün bildi və üzünü bütün türk coğrafiyasına tutub dedi: «İşdə, fikirdə, dildə bir!»¹

¹ İsmayıl bəyin bu müraciətini dünyəvi siyasi məzmununa görə mükəmməllikdə K.Marks və F.Engelsin məşhur «Bütün dünya proletarları, birləşin!» şüarı ilə müqayisə etmək olar. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində bu iki şüar-müraciət qədər populyar üçüncüsü yoxdur.

XIX əsrin birinci yarısında başqa nəhəng bir türk övladı – Mirzə Məmmədli Kazımbəy təcrübi iş kimi fəaliyyətə başlamışdı. Qazan Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində başqa şərq dilləri ilə yanaşı, bir neçə türk dilinin tədrisinə rəhbərlik edən Mirzə Kazımbəy çalışırdı ki, yetişdirdiyi türkoloqlar müxtəlif türkcələrə bələd olsunlar; bir türk dili üzrə mütəxəssis, yaxud bir türkcədə danışan şəxs o biri türkcələri də başa düşsün. Buna görə də o, dərslik mətnlərinin dilini, ümumən, bu prinsiplə tərtib edirdi. Məsələn, Azərbaycan dilinin qrammatikasında Azərbaycan türkcəsində verdiyi mətnlərdə başqa türkcələrdən də elementlər iştirak edir: «...Fəzlun **aytdı** ki, **bən** adəti-siyasəti-**kəndidən** ögrətdim ki, səhl günah üçün kimsəyi incitmə....»¹

Yaxud Kazımbəyin A.Puşkindən tərcümə etdiyi «Bağçasaray fontanı» poemasından misralar:

*Gün **qondu**, kölgələr örtdü
Kırımın rövşən çöllərini.
...O qüvvətli fakir olar,
Kə'bəni görsə **qarlıqda**.*

– Azərbaycan türkcəsindəki **gün batdı**, **qocalıqda** yerinə tatarcanın **gün qondu** və **qarlıqda** sözləri.

Müxtəlif türkcələrin lüğət tərkibindən və qrammatik formalarından istifadə edərək, əslində, Mirzə Kazımbəy ümumtürk ədəbi dili yolunda işə fələn başlamışdı. Kazımbəyin işi nə ilə şərtlənirdi? Əvvəln, o bu işə başlayanda türkcələr arasında ənənəvi yaxınlıq davam edirdi, rus imperiyasının ayırma, əlaqəsizləşdirmə fəaliyyəti yeni başlamışdı, hələ zilə qalxmamışdı. Kazımbəy öz işi ilə bu ayrılmanın qarşısını alırdı, müəyyən qədər ləngitmiş olurdu. O biri tərəfdən, Kazımbəyin əlaqələndirmə tədbiri sırf pedaqoji məzmun daşıyırdı, tədrisin yaxşılaşmasına, gələcək türkoloq kadrların hərtərəfli hazırlanmasına yardım edirdi.

¹Казымбек М. Грамматика турецко-адербайджанского языка. Казань, 1839, с.45

Kazımbəyin işi siyasi dəyər daşımırdı, ictimai hərəkata çevrilməmişdi. Təkrar edirəm: adi təcrübi, pedaqoji iş idi.

İsmayıl bəy Qaspiralının ümumi türk ədəbi dili məsələsi siyasi-ictimai məzmun kəsb edirdi. Ancaq İsmayıl bəy Qaspiralı qəzetçilik fəaliyyətində Kazımbəyin əlli il əvvəl başladığı dil təcrübəsini əsas götürmüşdü. Qaspiralının «Tərcüman» qəzeti Krımdan Qafqaza, Türküstanə, Volqaboyuna yayıldı, oxundu, anlaşıldı. Bunun bir səbəbi o idi ki, Krım tatarlarının dili oğuz xüsusiyyətli və qıpçaq xüsusiyyətli dialekt əsasında formalaşmışdı; Türkiyə ilə daimi tarixi əlaqə gələ-gələ Krım türkcəsində oğuz elementlərini gücləndirdiyi kimi, Qazan tatarları ilə bilavasitə yaxınlıq, folklor-dastan müştərəkiyyəti qıpçaq faktlarını genişləndirir və yeniləşdirirdi. Bu halda «Tərcüman»ın dilini oğuz və qıpçaq coğrafiyalarının ziyalıları rahat anlamalı idilər. İkinci tərəfdən, İsmayıl bəy Qaspiralı bu işin ustadı Mirzə Kazımbəyin iş üsulunu davam etdirərək, şüurlu şəkildə müxtəlif türkcələrin leksik materialından istifadə edirdi. «Tərcüman»ın dil təcrübəsi, ümumən, bu normada görünürdü: «Türkmaniya valisi jeneral Kuropatkinin hümmətilə Tədean nam məhəldə türkmənlərə məxsus şəfaxana təsis edilmiş. İşbu şəfaxana altı adamlıq olub türkmən üsulu *gizçadirlardan* ibarətdir (17 mart 1896, №11); «Gəncə şəhərindən «Qafqaz» qəzetəsinə yazıyorlar: şəhər idarəsinə ə'zalar **saylandı**. İntixab məclisində 584 adam var idi» (11 fevral 1894, №6). Məsələn, burada Azərbaycan türkcəsi (oğuzcası) üçün işlək olmayan türkcə lüğət vahidləri bunlardır: **gizçadır** (palata), **saylanmaq** (seçilmək); ərəbcə **ə'za** (üzvlər) o dövrün bütün ədəbi türkcələrində işlənirdi; yaxud **-yor** indiki zaman şəkilçisi Kazımbəyin mətnlərində, eləcə də o zamanın Azərbaycan mətbuatında geniş işlənirdi. Rusiya imperiyasının bütün şərqşünaslıq təsisatlarında Türkiyə türkcəsi müntəzəm tədris olunduğundan, ümumiyyətlə, Qaspiralı da, başqaları da Türkiyə türkcəsinin qrammatik şəkilçilərini işlətməkdə sərbəstlik göstərirdilər. Azərbaycan mətbuatının babası Həsən bəy Zərdabi Qaspiralının bu işinə rəğbətlə

yanaşırdı: «...Tərcüman 30 ildir çıxır. Bu otuz ilin müddətində hər tərəfin müsəlmanları qeyri qəzeti olmadığına görə onu aparıb oxuyublar. Odur ki, bəradərimiz İsmayıl bəy istəyir ki, «Tərcüman»ın dili ümumi dil olsun» («Həyat» qəzeti, 11 yanvar 1906, №9).

Deməli, böyük ictimai xadim Həsən bəy Zərdabi də ümumi türk dili ideyasını bəyəniirdi. Və deməli, ümumi türk ədəbi dili uğrunda böyük mübariz Əli bəy Hüseynzadə bu fikri öz qəzetində çap etməklə böyük ideoloq İsmayıl bəy Qasıralıya rəğbətini bildirmiş olur.

Beləliklə, İsmayıl bəy Qasıralı Mirzə Kazımbəyin pedaqoji iş kimi başladığı təcrübəni inkişaf etdirərək siyasi hərəkata çevirmişdi. O bu türkcülük hərəkətində Məcnun qatına qalxmışdı.

O, zamanının Mahmud Kaşğarisi oldu. Türk olaraq qalsın deyə, türk mədəniyyəti islam mədəniyyətinin içində əriməsin deyə, türk öz əcdad kimliyini yaşatsın deyə, XI əsrin sonlarında türklüyün yenidən dirçəlişinə gur işıq salmaq üçün Mahmud Kaşğari türk tarixinin təzə bir möcüzəsini – möhtəşəm «Divanü lüğət-it-türk» əsərini yazdı. Kaşğarlı Mahmud türkü vəsf edən bir poema inşa edə bilərdi («Divan»dakı kamil şeir nümunələrinin xeyli hissəsi onun öz qələmindən doğulmuşdur), türkün cahanşümul tarixini canlandıran bir bədii nümunə – Şumerin tarixini içinə hopduran Şumer qəhrəmanlıq dastanları səviyyəsində bir dastan yarada bilərdi, nəhayət, İbn Fadlanın tarixnaməsi kimi həmişəyaşar bir türk salnaməsi yazardı. Ancaq dil əsəri yazdı, lüğət yaratdı. Kaşğarlı böyük Mahmud öz müdrikliyi ilə aşkarlamışdı ki, türkün həssas psixologiyası, həşəmətli tarixi, ədəbi və fəlsəfi düşüncəsi bilavasitə onun dilində əks olunur və ancaq yazılı tarix kimi məhz bu canlı dil onun düşüncəsini, psixologiyasını, tarixini qoruyub saxlayır, nəsil-dən-nəsilə ötürür. Həm də Kaşğari Quranın dili olan ərəb dili ilə müqayisədə öz ata-ana dilinin¹ zəngin-

¹ «Ana dili» anlayışı hamımıza məlumdur: bu gün işlətdiyimiz, ünsiyyət saxladığımız dildir. «Ata dili» anlayışı İsmayıl bəy Qasıralının ifadə cəbbəxanasından alınmışdır: dilin tarixi varlığı, bugünkü qohum dillərin kökü nəzərdə tutulur.

liyini görür, mötəbər tarix olmaq üçün türkcənin imkanlarını mi-zan-tərəzi ilə müəyyənləşdirir və inamla deyirdi: «Türk dili ərəb dili ilə atbaşı gedir». Kaşğarlı Mahmudun əsəri bu gün bildiyimiz mənada lüğət (qlossari, sözlük) deyil; türkün qəhrəmanlıq dastanları, şeir yaradıcılığı, müdrik ata sözləri, vətənpərvərliklə bağlı əfsanələri, istiqlalıyyət uğrunda fədakarlıq nümunələri, türkün tarixi qədər gözəl olan coğrafiyası, səhralarda vətən tutan ərəblərin Ərəbistanına ucadan baxan səfalı havası, sərin bulaqları, bərəkətli torpaqları ilə tanınan türk coğrafiyası bu lüğətin içində cəmləşdirilir. Yəni Qaspiralı İsmayıl bəyin səkkiz əsr sonra türkün ümumi yaşanışında, geniş coğrafiyadakı əlaqələnməsində dilə verdiyi ic-timai-siyasi-tarixi dəyəri XI əsrdə Kaşğarlı Mahmud xoca baş-lamışdı. Ən əsası: oğuz, qıpçaq, karluq və s. türkcələrin adını çəkərək, onların ləhcələrində fərqlərin meydana çıxmasını gös-tərməklə Kaşğarlı Mahmud, əslində, həyəcan signalı verirdi ki, türklər bir-birindən ayrılmağa doğru gedirlər. Bu türk əşirətləri bir-birini tam anlasın deyə, Kaşğari onların dilindəki fərqləri bir yerə yığıb onlara təqdim edir. Bir növ bir dərslik kimi təlim edir, tədris edir ki, bir-birinin şivəsini öyrənsinlər. Əslində, o bu fərqlərin gələcəkdə artacağını görürdü və bu fərqlərin artmasının, şivələr arasında bu xırda özəlliklərin dərinləşməsinin qarşısını almaq niyyəti ilə bu əsərini yazdı. Beləliklə, bu «Divan» həm türklüyün ilk ensiklopediyası, türk haqqında bütöv məlumat ve-rən əl kitabı kimi, elmi mənbə kimi yarandı, həm də türklərin bir-birinə yaxınlaşmasını təmin etmək üçün bir-birinin şivəsini öyrədən bir dərs kitabı kimi ortaya qoyuldu. Deməli: «Divanü lüğət-it-türk» öz zamanının «Tərcüman»ı idi. Deməli: «Tərcü-man» öz dövrünün «Divanü lüğət-it-türk»ü oldu. Və deməli: türklərin zəka sahibləri həmişə türkün ayrılımlarından narahat olmuş və ona qarşı çarə axtarmışlar. Hətta çarə tapa bilməyəndə də bu ayrılma gerçəkliyini kədərlə qeyd etməkdən təsəlli tapmış-lar. Almas Yıldırımın yuxarıda xatırlatdığımız «Türk elləri bir-birinə yadlanır...» sözlərini xatırlayın.

Beləliklə, XIX yüzilin son rübündə Qaspiralı İsmayıl bəy öz «Tərcüman»ı ilə türkün tarixində möhtəşəm, bərabərsiz «Divanü lüğat-it-türk»ün müəllifi Kaşğarlı Mahmudla yan-yanaya dayandı.

Kökü dərinə getməyən ağac boy atmaz, meyvə gətirməz: Kaşğaridən sonra Əlişir Nəvai Türküstan türklərinin ümumi ünsiyyətini təmin edən çağatay ədəbi dilini hazırladı, onun ardınca Məhəmməd Füzuli oğuzlar üçün Qərb ədəbi türkcəsini ucaltdı. Yəni Qaspiralının bu yolda əcdadları var; bu işin keçmişi var və gələcəyi də olacaq. Bu gün, XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində müstəqil türk dövlətlərinin varlığı həmin tarixi ideyanı gerçəkləşdirmək üçün bir tarixi şans verib, heç zaman olmadıqı qədər real fürsət verib. Bu gün də olmasa, sabah olacaq. Həmin ideyanın müasir qurucusu İsmayıl bəy Qaspiralı özü bu işə çox nikbin baxırdı. Bu baxımdan onun Əhməd bəy Ağaoğlu ilə dialoqu çox qiymətli və ibrətlidir. İliyinəcən türk millətsevəri olan Ağaoğlu, ümumiyyətlə, zəmanədən, türkün maarifsizliyindən gileylənir, Qaspiralının Rusiyadakı müsəlmanları və müsəlman mətbuatını birliyə çağırmasını mümkün saymır, hətta «tərcümançılar vaxtı çatmamış şeylərdən, xəyallardan danışrlar» deyər, bu işə tam ümitsizliklə yanaşır. İsmayıl bəy bir ağsaqqal sözü deyir, onu ümitsizlikdən çıxarmağa çalışır və deyir ki: «Xilas və nicat olacağını fərasətdən millət bilior da, ona görə, az isə də, fəaliyyət göstərir; ...heç bir millət əhvali-ruhiyyəsi və dərəcəti-ictimaiyyə və mədəniyyəsi fəvqündə iş görməz, qüvvəti fəvqündə yük götürməz» deyər, nəinki ziyalıların, hətta bütünlüklə millətin bu işin öhdəsindən gələcəyinə, bu işə gücü çatacağına əminliyini bildirir. Və maraqlıdır ki, dövrün başqa siyasi ideyaları ilə müqayisə edərək, Qaspiralı öz ümumi türk ədəbi düşüncəsinin həyata keçirilməsini daha gerçək, daha şanslı sayır: «... insaf buyurun, tərcümançıların millətə ərz və təqdim etdikləri «lisan və məslək» maddələri sosializm və marksizm məsailindən çox asan və millətin ruhuna, idrakına və halına daha yaxın şeylərdir». Qaspiralının türk övladlarına böyük inamı var, ona görə sözünü

ürəklə deyir: *bulqar, serb, erməni, hətta Misirin qipti validələri doğurduqlarını «bizim analar doğurmaz» deməyə haqqımız yoxdur. Allahdan, ya ki təbiətdən ümid kəsmək olmaz.*

Ağaoğlunun «əcəba, Rusiya müsəlmanları arasında böylə bir şüur və zəka mövcuddurmu? Əcəba, bunlar əqəllən düşünyorlarmı ki, kimdirlər, nerədən gəlib, nereyə gedirlər? Bu düşüncələri, bu zəka və şüuru vücuda gətirmək üçün onlar tərbiyəyi-milliyə malikdirlərmi?» silsilə suallarını belə cavablandırır: «Millətin lisani-ədəbiyyəsini vücuda gətirən böyük ədiblərdir» («Tərcüman», 21 noyabr 1908, №76)¹. Yəni İsmayıl bəy ədiblərin, mətbuatın gücünə inanır və ona güvənirdi. Və o zaman bu böyük ədiblər vardı: Məhəmməd Hadi, Qəbulla Tukay, Əli bəy Hüseynzadə...; güvənilişi, xalqını arxasınca aparan mötəbər mətbuat da mövcud idi: sərvəti-fünuncular, mollaəsrəddinçilər, füyuzatçılar... Və «övladi-türkün mövcud hissi, fərasəti bir az bilgi və məlumat ilə tənəvvür edilirsə (ışqlanarsa – T.H.), qeyrət və həmiyyəti qiyaslarımızın fəvqündə olacaqdır»² deyəndə müxtəlif coğrafiyalarda ayılan, millətlə ünsiyyətə girmiş türk övladları – ziyalıları həmin ədiblərdən, mətbuatdan təsirlənmiş sayılırdı. Yəni türk fitrətən fərasətlidir, qeyrətlidir; biliklə, ideya ilə silahlananda, «fərasət, qeyrət+müasir şüur–elm, maarif» düsturu kütləviləşəndə, ictimailəşəndə bu fərasət, bu qeyrət böyük gücə çevrilir. Mirzə Ələkbər Sabir Qasıralının bu düsturunu öz satirik misraları ilə gerçəkləşdirdi, «Molla Nəsrəddin»i oxuyan hər kəs bu misralardan silkələnib ayrılırdı:

*...Qəzaya çarə yox, gıryan ol, üryan ol, pərişan ol,
Sabir ol, şakir ol, yə'ni müsəlman ol, müsəlman ol
...Çalış, ək, biç, aparsın bəy, evin qalsın dəyirman tək,
Ayılma, haqqını qanma, xəbərdar olma insan tək,
Darılma, incinmə, tablan hər azarə, səbr eylə,
Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!*

¹ Bax: İsmail Qasıralı. Seçilmiş əsərləri: III c., İstanbul–2008 (nəşrə hazırlayan: Yavuz Akpınar), s.125–137

² Bax: yenə orada, s. 135

Hətta bu ədiblərdən, bu mətbuatdan milyonerlər, varlılar da təsirlənirdilər! İsmayıl bəy bu sözləri havadan demirdi. O, böyük türk coğrafiyasını, nağıllarımızda deyilən kimi, yaxud Kaşğarlı Mahmud sayaqı, ayağında dəmirdən çarıq, əlində dəmirdən əsa mahal-mahal, şəhər-şəhər dolaşmışdı.

Qaspiralı Bağçasaraydan Türkiyəyə, Qafqaza, Daşkəndə, Buxaraya, Səmərqəndə, Volqaboyuna, Misirə, Hindistana, Moskvaya, Vyanaya qədər və onlardan da geniş coğrafiyaya səyahətlər etmiş, keçmişdə Çingiz xanın, Əmir Teymurun, Sultan Süleymanın, indi (yaşadığı günlərdə) isə «Tərcüman»ın fəth etdiyi diyarları gəzirdi.

Bu torpaqlar Çin səddindən Dunaya, Qazandan Hindistana qədər türkün at ayaqlarının səsinə eşitmişdi (Əli bəy Hüseynzadə bunu müxtəsərcə demişdi: Çingizləri titrətdi şu afaqı sərasər, Timurları hökm etdi şəhinşahlara yeksər, Fatehlərinə keçdi bütün kişvəri-qeysər). İndi İsmayıl bəyin «Tərcüman»ı o yerləri qılınclı, qalxansız, topsuz-tüfəngsiz dolanırdı, əl-əl gəzirdi, ürəkləri, düşüncələri fəth edirdi. Bu ürəklər, düşüncələr həm türk ziyalılarının, ədiblərinin, həm milyonerlərinin, varlılarının, həm də adi sadə insanların, zəhmət adamlarının, qeyrətli mədrəsə tələbələrinin idi. Qaspiralı İsmayıl bəy gördüklərini dilə gətirir. O, böyük türklük ideyasının ayaq tutub gəzdiyini görür, ürəyi ümid işığı ilə nurlanır və yazırdı: «Bizim proşveşşeniye dediyimiz şeydən heç xəbərləri olmayan Bakıda Tağıyev, Qazanda, Orenburqda Hüseynovlar, fədayi-nəqd ilə Mahmud hoca müftü, Rizaəddin Qazi, Alimcan Əfəndi Barudi kibi «mollalar», qələm ilə mədrəsə tələbələri hər nəsil isə bir az rusca, ya osmanlıca təhsil edərək yazdıqları və tərcümə etdikləri 500 (beş yüz) rəsaili-ədəbiyyə və fənniyyə ilə qeyrətin varlığını zahir etdilər» («Tərcüman», 1908, №76). Bu həmin Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi ki, «Həyat» qəzetinin nəşrinə icazə almaq üçün Peterburqa, çara şəxsən özü müraciət etmişdi; həmin o idi ki, «Füyuzat» kimi türkçü dərgini maliyyələşdirirdi; və həmin o milyoner idi ki, Rusiya imperiyasının müsəlman mühitində ilk qız məktəbi açmışdı. Bu gördükləri

gerçəklik idi, ona görə də tərəddüd etmədən deyir və inanmayanları da inanmağa çağırırdı: «Əmin olmalıyız ki, türk-tatar tayfası¹ işçi, başçı bulursa çox iş görəcəkdir... Millətin bu hallarına kəsbi-vüquf edəlim, biümid olmayalım» (yenə orada). Və inanırdı ki, bu milli qeyrətli pullular, milli burjuaziya nümayəndələri və islam xadimləri millətin maarifi – «proşveşşenyası» yolunda «pul itirməkdən» də, rusun vuracağı siyasi damğalardan da qorxmayacaqlar: «...siyasi, iqtisadi bir çox faydaları və zərərləri olduğu halda, bərabərcə çalışacaqları təbii deyilmi?»

İsmayıl bəy türkün maariflənməsi üçün əməyi keçən hər kəsi dəyərləndirirdi: istəyir ədib, mühərrir və elm adamı olsun, istəyir din xadimi olsun. Məsələn, Qafqaza səyahətində rus-Avropa təhsilli Səfərəli bəy Vəlibəyov, Əhməd Ağaoğlu və başqaları ilə yanaşı, Qafqazın müftisi Hüseyn əfəndi Qayıbovdan, şeyxulislamı Mirzə Həsən Tahirovdan da hörmətlə danışır. Və onların haqqında deyir: «Bu üləmalar sayəsində məmaliki-islamiyənin ülumi-diniyəsi və məmaliki-qərbiyənin ülum və kəmalatı-cədidəçi olduqca imtizacda bulunmaqdadır (qaynayıb-qarışmaqdadır) (1893, Seçilmiş əsərləri, s.355). Buna görə də İsmayıl bəy türkün birliyində din birliyini də nəzərə alır. Buna görə də bu böyük maarifpərvər işə başlayandan bəri «Tərcüman»ın dediyi nəhayətsiz, böyük, uluğ bir şeydir ki, bu da «bir» və «birlik»dir deyir və bu məşhur məlum düsturunu verir: «Dinimiz, dilimiz, fikrimiz və işimiz birdir». Və bunun ardınca yenə inamla davam edir: «Xeyr, başqadır» deyəcək bir tatar oğlu, ya ki türk oğlu bulunurmu? Əminim, bulunmaz» (3 fevral 1906, №9)².

Bu anlayışların sırasına «din birliyini» daxil edərkən İsmayıl bəy Qasıralı rus imperiyası daxilində türkün daha mücəssəm,

¹ Dövrün rusca mətbuatında «türk» məqamında «tatar» işlənirdi. Ona görə həm türkcə mətbuatdakı, həm də ruscadakı variantlar paralel verilir.

² Seçilmiş əsərləri, c III, s.9. Hər sözündə dəqiq olan İsmayıl bəy burada da dəqiqliyə varır deyir: «Amma bir-iki bulunursa dəxi, müstəsnaadır». Və «müstəsnaaların» kimliyinə kinayə edir ki, belələri dəyanəti, milliliyyəti heç nə olan «moda qurbanları»dır və belələri başqa millətlərin də içində var.

daha tutumlu bir qüvvə olmasını diqqətə çatdırır; hətta imperiya fəvqündə bütövlükdə Avropa qısqanlılığına qarşı türkün maarif, mədəniyyət yolundakı mücadilədə tək olmadığını, güclü bir arxadaş malik olduğunu göstərmək istəmişdir. İsmayıl bəy türk birliyini islam birliyi daxilində və islam birliyinin tərkib hissəsi kimi daha güclü görür. Ancaq nədənsə sonralar İsmayıl bəyin düsturu, ümumən, «işdə, fikirdə, dildə birlik» şəklində yad olundu. Rus-sovet imperiyası daxilində, o cümlədən Azərbaycanda bu düsturun adının çəkilməsi, bilindi ki, ümumiyyətlə, yasaq idi və hardasa təsadüfdən-təsadüfə yada düşsə də, sovetlərdə din qadağasına görə, bu ilk anlayış şüurlu şəkildə ixtisar olunurdu. Bəs Türkiyədə niyə belə ola bilərdi: ya Avropanın «islam fundamentalizmi» adı ilə islamı gözdən salmaq oyunun qınağına düşmək xofu olmuş, ya da bütün türklərin islamçı olmaması (qaqauzların, çuvaşların xristian, qaraimlərin (gərayların) iudaist, Sibir türklərinin buddist və s. olmaları) nəzərə alınmışdır.

Ancaq İsmayıl bəyin türk birliyi ideologiyasında dil birliyinin xüsusi yeri vardır. Bu dünyəvi və anaxron həqiqəti böyük türk ideoloqu yaxşı bilirdi ki, bütün birliklər ünsiyyətlə, danışib-anlaşmaq yolu ilə yaradılır; qaş-gözlə, bir tikə çörək verməklə dostluq və birlik yaranmaz. Ancaq dilin vasitəsi ilə, dilin köməkliyi ilə birliyə qovuşmaq olar, anlaşmaq olar, M.Kaşğarının təbiri ilə desək, bir-birinin ürəyinə girmək olar.

İsmayıl bəy Türk coğrafiyasını oymaq-oymaq gəzərək məlum müdrik sintaktik qələbin əsasında bu ata sözünü yaratdı: «Fırəngistana baxıb fikir etdim, Gürcüstana baxıb şükür etdim» (31 avqust 1893, №29)¹. Yəni: Fransaya baxıb fikir elədim ki, Türk dünyası maarifdə, iqtisadi tərəqqidə bu səviyyəyə çata bilərmi? Və Gürcüstana baxanda şükür elədim ki, türklərdə qeyrət var, işgüzarlıq var, tənbellik yoxdur. Türk coğrafiyasında türkün təbiətdən istədiyini almaq rəşadətini, türk varlılarının və ziyahlılarının türkün gözünü

¹ Seçilmiş əsərləri, III c., s.353

açmaq, türkü maarifləndirmək üçün canını və varını fəda edən «Tərcüman» yaradıcısı Qaspiralını hər yerdə bağırmasına basdığını görən İsmayıl bəy türkün dil birliyinə və bu dilin vasitəsi və yardımçı ilə bütövlükdə türk birliyinin yaranacağına ümid bağladı, inandı.

Böyük türk ideoloqu İsmayıl bəy türkün istiqbalı və istiqlalı üçün ən zəruri amilin birlik olduğu qənaətindədir: iqtisadi birlik, mədəni birlik, siyasi birlik. Ancaq bu fikirdədir ki, bu birliklərin ən üst qatında dil birliyi durur və bütün birliklər məhz dil birliyinin sayəsində mümkün olur. O yazırdı: «İnsanları təfriq edən (ayıran) üç şey vardır: biri məsafə-uzaqlıq, biri din başqalığı və biri dilsizlikdir» (15 mart 1906, №26)¹ və göstərir ki, bugünkü elmi-texniki imkanlar məsafə faktorunu zərərsizləşdirir: dəmir yollar, gəmilər, teleqraf ildən-ilə bu məsafələri qısaldır (hələ bugünkü – XXI əsrdəki radio-televiziya, İnternet, mobil telefonlar dövründə bu məsafələr sıfıra çevrilir). Bəs belə məsafələr yaxınlaşdıqca ayrılığımız niyə öz əvvəlki qaydası ilə davam edir? İndi «səbəbi-təfriqəmizə ancaq dilsizlik, yəni lisani-ədəbiyyəmiz olmadığına baş səbəb olduğu gün kibi aşkar oldu» (orada). İş burasındadır ki, özünün də dediyi kimi, «Tərcüman»ı nəşr etdiyi 25 (iyirmi beş) ilin ümumi dil təbliğatı və bilavasitə əməli nümunə işi hədəf getməmişdi. Rusiya müsəlmanlarının 1905-ci il müəlimlər qurultayı qərara gəlmişdi: «Ümumi ittifaq və iş üçün ümumi lisani-ədəbiyyə lazımdır» (bax: həmin məqalə).

Qaspiralının «dil birliyi» ideyası əsil elmi məntiq üstündə durur, elə belə, sadəcə birlik təəssübü kimi söylənmir. Təfriqənin (ayrılmanın) da tarixi-siyasi səbəbi açılır, birləşmə imkanı da elmi-dilçilik mövqeyindən əsaslandırılır. Ayrılımda da dil öz-özünə parçalanmır, tarixi-siyasi yabançılıq parçalanmanın təminatçısı olur; birləşmədə də fərqlər öz-özünə silinmir, xalqları–toplumları əlaqələndirən tarixi, siyasi-mədəni faktorlar ümumi dil məxrəcinə gəlməyə yardım edir, imkan yaradır.

¹ Seçilmiş əsərləri, III c., s.96

Əlbəttə, iqtisadi, mədəni birliklər kimi, bir kökdən olan (qohum) xalqların, cəmiyyətlərin (toplumların) dil birliyi də, birinci növbədə, yuxarıdan – dövlət tərəfindən, idarəedici qurumlardan gəlməlidir; ədiblər, mühərrirlər, mətbuat «yuxarı»nın işinə yardım etməlidirlər – onlar aydın, anlaşılan dildə yazmalıdırlar ki, təkcə savadlılar, ziyalılar deyil, sıradan insanlar da, azsavadlı və savadsızlar da onları başa düşsünlər. İsmayıl bəy Qasıralının zamanında nəinki «yuxarı»dan çağırış, təşəbbüs gəlmirdi, hətta məhz yuxarıdan bu ideyanın üstünə yasaq qoyulurdu. Yəni türk xalqlarının əksəriyyəti Rusiya imperiyasında müstəmləkə rejimində yaşayırdı və imperiya daxilində müstəmləkə xalqlarının birliyi imperiyanın milli siyasətinə əks idi. Bu halda birlik ideyasının bütün ağırlığı xalqın ziyalılarının, savadlılarının, şair və yazıçıların, mətbuat işçilərinin üzərinə düşürdü. Onlara müəyyən dərəcədə yarımdövlətçilik səlahiyyətinə malik olan mütərəqqi burjuaziya maliyyə dəstəyi göstərə bilirdi (Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimiləri). Buna görə də bu ideyanın yaradıcısı – müəllifi özü mətbuat xadimi olan İsmayıl bəy yazıçı və şairlərə, mətbuat insanlarına müraciət edir və yol göstərir.

İsmayıl bəy Qasıralı türk birliyi üçün vahid, ümumi ədəbi dili əsas şərt sayır. Fikrini aydın təşbeh-müqayisə ilə ifadə edir: «Dilsiz kişi (insan) nə isə, ədəbi və ümumi dili olmayan millət də tamam şudur. Ən cahil, ən axmaq kişi buna qənaət hasil edər; çünki ədəbi lisan olmadıqca kitabət (yazı), təhsil, maarif, elm, ünsiyyəti-əqliyyə və ruhiyyə vücud bulmaq mahaldır». Həm də İsmayıl bəyin fikrincə, «ümumi ədəbi dil yalnız müasir insanları bir-birinə bağlamır, millətin keçmiş zamanlarını zamani-hazıra bağlayıb rəbt edən, gələcək zamanlar üçün yol açıp millətin istiqbalını təmin edəcək mal deyildir, ağca deyildir, hətta maarif də deyildir, ancaq ədəbi lisandır» (22 yanvar 1908, № 5). İsmayıl bəy keçmiş türk imperiyalarının var olmasını, türkün möhtəşəm keçmişini məhz ümumi anlaşma dilinin varlığı ilə izah edir. Ucsuz-bucaqsız türk coğrafiyalarına igidliklə sahiblənən türkün başı

«coğrafiya dərsi»nə qarışdıqca ümumi ədəbi dilə nəzarət yaddan çıxmışdır: «Arslan kibi millətimizin başına gələn fəlakətlər və zəiflik hər su boyunda bir xan, ya əmirə tabe bulunduğu degildir, hər su boyunda bir şivə qullanıb şimdiyə qədər ümumi lisani-kitabət (yazı dili), lisani-ədəb vücuda gətirməkdə ettiği qəflətdir» (yenə orada).

Maraqlıdır ki və nəzəri-elmi baxımdan məntiqlidir ki, vaxtilə olmuş bütöv türk dilinin, ana türkcənin sonralar müstəqil türkcələrə ayrılmasını başqa dil ailələrindəki ayrılımlarla müqayisə edir və türkcələrdəki fərqlənmələri tarixin öz inkişaf məntiqi kimi qəbul edir: «Əsəri-diyar və zaman türk dili bir neçə vilayət şivələrinə ayrılmışdır. Bu, yalnız bizim millətə məxsus bir hal deyildir». Bu, əlbəttə, elmdir, həqiqətdir. Ancaq sonrakı şərh adekvat müqayisə deyil. Sözüən belə davam edir: «Lisani-ərəbin, lisani-rusun, nemsələrin və sairələrin məhəlli şivələri vardır. Lakin ərəblərin, rusların və nemsələrin «ümumi lisani-ədəbiyyələri» həm vardır ki, hər vilayəttə caridir. Ədəb, məktəb və fənun lisani lisani-ümumdur. Bizdə bu yox, bizdə bu lazımdır. Bizlər buna çalışmalıyıq». Burada məsələnin qoyuluşu özünəməxsus bir doktrinadır. Qasıralının örnək gətirdiyi ərəb dili sami dil ailəsinə, nemsə (alman) və rus dilləri hind-Avropa dil ailəsinə mənsubdur. Bu halda alman ədəbi dili alman dialektlərinə qarşı durur – almanlar müxtəlif dialektlərdə danışdıqları halda, qəzetlərini, elmi ədəbiyyatını bütün dialektlərin nümayəndələri vahid alman ədəbi dilində yazırlar. Yaxud rus dilinin iki ləhcəsi, çoxlu dialektləri olduğu halda, mətbuat və elmi ədəbiyyat rus ədəbi dilində nəşr olunur. Bu bütün dünya dilləri üçün var ki, məhəlli şivələr, dialektlər də işlənilir, onun müqabilində hər xalqın ümumi ədəbi dili də mövcuddur. Bu mənada, məsələ, hind-Avropa dil ailəsinin hind, alman (nemsə), ingilis, fransız, italyan, ispan, rus və s. millətləri və hər millətə öz adı ilə xidmət edən, məsələ, hind ədəbi dili, alman ədəbi dili, ingilis, fransız, italyan, ispan, rus və s. ədəbi dilləri var. Ancaq İsmayıl bəy türk dil ailəsini bir türk milləti kimi

qəbul edir – daha özbək milləti, qazax milləti, qırğız, türkmən, türk (Türkiyə əhalisi, rusca «turetskiy narod» deyilir), Azərbaycan, tatar, başqırd və s. millətlərə millət deməyi təfriqəçilik sayır. Və bunun məntiqi davamı kimi onun fikrincə, özbək dili, qazax dili, türkmən dili və s. vahid türk dili adı ilə qəbul olunmalıdır. Qaspiyalıya görə, burada **-lər** şəkilçisi – **türk dilləri** – işləməz. Buna görə də Rusiyadakı iyirmi milyon türk «Qazan türkləri, Kırım və Qafqaz türkü, İran, Anadolu, Fərqanə, Sibiryə, Kaşqar... türkləri nami-həqiqisi ilə söyləmək və yazmaq adət edilsə, olmazmı», – deyə təsnif edən Osmanlı mühərririnə «barəkallah» deyir və onu «gözü pərdəli» təyini ilə ünvanlandırır. Qaspiyalı belə adlandırmanı rus parçalamasının əks-sədası sayır. Göstərir ki, «Rusiya müsəlmanları kimlərdir?» sualını ruslar özləri belə cavablandırırlar: *bu, tatarlardır, bu, başkırdır, bu, qumuqdur... bu, şirvanlıdır, bu, qarabağlıdır, bu, kırımlıdır, bu, xivəlidir*. Türkcələrin tarixi müstəqilləşmə prosesini İsmayıl bəy çarizmin bu parçalanma siyasətinin nəticəsi sayır. İsmayıl bəy müxtəlif türk coğrafiyalarında, o cümlədən Azərbaycanda çıxan qəzetlərin dilini izləyərək böyük qayğı və narahatlıqla yazırdı: «Vilayət qəzetləri («vilayət» dedikdə məmləkətləri nəzərdə tutur) bir dərəcə lisani-ümumiyyə çalışdıqları halda, mə'lum səbəblərə binaən bir dərəcədə məhəlli şivələri qarışdırmaq məcburiyyətində bulunuyorlar... yalnız gəlmiş «Tərcüman» yalnızca yürüsün. Çünki «Tərcüman» «nerdə» dedikdə «İrşad»ın «harda», «Ülfət» və «Vakit»in «kaya» dedikləri və ya ki «məktəbə barmaya gərək» cümləsini «məktəbə barurga kərək» surətində yazılması şimdilik təhəmmül edilir» (25 may 1907, №42). «Hələlik dözmək olar» deyir, yəni ümid edir ki, zaman keçdikcə bütün türk coğrafiyasındakı mətbuat «Tərcüman»ın ümumi türk ədəbi dili ideyasının bayrağı altına gələcək, leksika, qrammatika və imla norması ilə də «Tərcüman»ın dil təcrübəsini izləyəcəkdir.

Məsələ burasındadır ki, ümumi ədəbi dil ideyasında İsmayıl bəy, ümumiyyətlə, yerli, konkret coğrafiyaların türkcələrindən

tamam sərf-nəzər etmək mövqeyində durmur. Bu fikirdədir ki, əgər bir ifadə qəlibi əksər türkcələrdəkindən, deyək ki, kiçik bir tələffüz fonetikasi ilə, ya bir morfoloji əlamətlə fərqlənirsə, çoxluğa güzəştə getmək lazımdır. Məsələn, «Yıldız» qəzetinə (Qazan şəhəri) üzünü tutub mülayimliklə deyir: «Bazarqa barurqa kərək» buyuruyorlar. Fəqət əminəm ki, əgər «Bazara barmaya gərək» desələr də, hər kəs anlardı» (1 mart 1906, №20). Qaspiralıya görə, bu xırda fərqlər yığıla-yığıla ümumi ədəbi dilin yolunu ləngidər, silinə-silinə bu yola rəvanlıq gətirər. Və bu ümumi yolun yolçusu hər çətinliyə dözməli, hətta maliyyə hədəsindən də çəkinməməlidir. Qazan qəzetinin mühərriri yerli Qazan şivəsinə üstünlük verməsini belə əsaslandırır ki, Qazanda «Tərcüman»ın 150–200 nüsxəsi oxunursa, yerli qəzet 1500 tirajla çıxır və deməli, o, yerli oxucu auditoriyasını nəzərə almalıdır. İsmayıl bəy ona cavab verir: «Əgər «Tərcüman» idarəsi başqa hikmətlərə qulaq verməyib, yalnız müştəri miqdarını məslək tutmuş olsa, bir çox müştəriləri daha çox cəm edə bilərdi. Lakin tehvidi-til, lisani-ümumi, vasitəyi-ixtilat (qonuşma vasitəsi) hələ doğmamış olurdu-lar» (yenə orada). Hərəsində 150–200 nüsxə ilə «Tərcüman» Volqa boyunu, Çin Uyğurustanı da daxil olmaqla bütün Türküstanı (təbii ki, burada 1000–1500 nüsxə də az olmuş olardı), Qafqazı, Hindistanı, Türkiyəni, Balkanı, bütöv Ön Asiyanı və Avropanın bütün şərqşünaslıq mərkəzlərini gəzirdi, ideyası ilə hörmətli qonaq kimi qapıları açırdı. Dövrün mətbuatı və sonralar xatirə yazanların xatirələri göstərir ki, «Tərcüman» qəzeti Azərbaycanda, məsələn, «Şərqi-rus», «Kaspi», «Həyat», «İrşad» və başqa hörmətli qəzetlər kimi oxunurmuş. Təkcə böyük ədəbiyyatşünasımız Firidun bəy Köçərlinin sözlərini yada salmaq yetər: «Dünyadan bixəbərdik. İsmayıl bəy Qaspiralı «Tərcüman»ı ilə bizi ayıltı»¹.

Öz ideyası yolunda onsuz da nikbin olan İsmayıl bəy qadınların – xanımların ona, «Tərcüman» qəzetinə məktublarından

¹ Bax: Tahirli Abid (eyniadlı məqaləsi: «Ədəbiyyat qəzeti», 7 iyul 1912).

xüsusi vəcdə gəlmişdi. O, xanımların səsinə gələcək türk övladlarının tərbiyəçilərinin səsi kimi qəbul edir. Deməli: analar bu ruhda övladlar tərbiyə edəcəklər, türkün gələcək nəsli İsmayıl bəyin bu bəşəri ideyasının sahibləri olacaqlar, yaşadacaqlar, həm də möhkəmləndirib gələcəyə ötürəcəklər (həmin xanımların nəvələri indi bizlərik). İsmayıl bəy sevinclə yazırdı: «Aləmi-nisvan»¹ idarəsinə xanımlardan və xanım qızlardan gəlmiş məktublarda yüzdə səksənin lisani-ədəbiyyəyə həvəsi və aşınası olduqları şükran ilə görülmüşdür. Nicat və xilasın birinci vasitəsi til birliyi olacağı ta xanım qızlara qədər mə'lum olmuş; bizə bu kafidir, başqa mükafat lazım deyil» (yenə orada).

Milləti millət edən iki şey olduğunu qeyd edir: biri din birliyi (tevhidi-din), biri də dil birliyi (tevhidi-lisan). İsmayıl bəyin fikrincə, nə qədər böyük olsa da, əgər onun ümumi ədəbi dili yoxsa, o, kiçik millət sayılır. «Qövm üçün dil can və ruhdur» deyən Qaspiralı dil ayrılığını, dilin parçalanmasını ərazi parçalanmasından, coğrafi ayrılıqdan da ağır və zərərli sayır. Və israrla, dönə-dönə deyir ki: «Millətin birliyi lisanının birliyi, tevhidi sayəsindədir» (7 noyabr 1905, №91). Və nəticəyə gəlir ki, bir qövmin bütöv ədəbi dili yoxsa, özü də yoxdur və ədəbi, ümumi lisana malik olmayan əhali maarifdə, irfanda heç bir inkişafa, tərəqqiyə çata bilməz. Bir sözlə: dil birliyini, ədəbi dilin varlığını hər millətin varlığının və inkişafının təşkiledicisi sayan İsmayıl bəy öz «Tərcüman»ının bütün nəşri boyunca davamlı olaraq dedi və türk birliyi ideyası ilə ömrü boyu milləti maarifləndirdi.

İsmayıl bəy Qaspiralı ədəbi dil, ümumi yazı dili uğrunda mübarizə aparır, eyni zamanda bu qəzet dilinin, yazı dilinin anlaşıqlı, millətin rahat qavrayacağı səviyyədə olmasına xüsusi diqqət yetirir, bu yolda da mübarizəsiz keçinmir. İsmayıl bəyin prinsipi budur: «Sən anladın, mən anlamadım» olmaz, hər kəs anlamalı» (16 mart 1897, №11). O, avropalıların müxtəlif şivələrində danışq fərqləri olsa da, «lisani-ədəbiyyəsi, lisani-kitabəti (yazı dili)

¹ İsmayıl bəyin qadınlar üçün buraxdığı jurnal

birdir və sadədir» – deyə yazı dilinin anlaşılmasını tələb edir. Düşüncəsi budur ki, sənin millətə dediyin sözü millət anlamalıdır. O öz dediyi kimi yazırdı, hamıdan da bunu tələb edirdi.

Qaspiralı müxtəlif qəzetlərin dilini izləyir və dərhal reaksiya verir. Onun fikrincə, qəzet hamı üçün yazılan bir şeydir, cəmiyyətin bütün üzvlərinə aydın olmalıdır (bu elmi təyinat **publisist** üslubun terminoloji məzmununda da əks olunur: **publisist** «publika» – kütlə sözündəndir; yəni qəzeti bütün kütlə başa düşməlidir). Eynən Mirzə Fətəli kimi, bu fikirdədir ki, türkcə bir satışla anlaşılacaq cümləni çam saqqızı kimi uzatmamalıdır*. 1895-ci ilin əvvəllərində deyirdi: «Olduqca sadələnmiş bugünkü Osmanlı dilinə bir göz atalım». Halbuki cəmi 7 il əvvəl yazmışdı: «Osmanlı şiveyi-türkisi ziyadə işlənmiş və ədəbiyyatı qeyrilərə görə zəngin və ilərlənmiş olduğundan əqvami-türki beynində (türk qövmləri arasında) meydan alacağını zənn edənlər bar (var) isə də, biz bu zənnə deyiliz. Çünki Osmanlı şivəsi xas (əsil) türkidən ziyadə uzaqlaşmışdır və qövmi lüğətləri (milli sözləri) tərək edib, ərəbi və farsı və qeyri dillərdən qayət çox kəlimələr qəbul edib şivələrin ən zoru (ən çətini) və qövmi (milli) dilin ögey oğlu olmuşdur»**. Bunun ardınca milli olmayan dilin öz dairəsindən kənara çıxmasının mümkün olmadığını, yəni milli olmayanın bəşəri də ola bilməyəcəyini söyləyərək əvvəlki sözünü bir qədər də tünd şəkildə davam etdirir: «Zənnimizə görə, Osmanlı şivəsi qövmi (milli) bir lisan deyil, divanxanalar və mə'murlar şivəsidir»***. Və doğru deyir ki, bu dil, məsələn, Kaşğarlı bir türk üçün nə qədər çətindir, anlaşılmazdırsa, bəlkə, Anadoludan olan bir kəndli üçün də o qədər qəliz və başadüşülməzdir. Ancaq bu

* M.F.Axundov 35 il əvvəl demişdi: sinonim sözlər və ifadələrlə mətləbi uzatmamalıdır.

** Bir az sonra Cəlil Məmmədquluzadə deyəcəkdi: Osmanlının qüdrətli ədiblərinin qəliz yazmağı bir zərbül-məsəldir.

*** Osmanlı ədəbi dilinin əsasında İstanbul şivəsi durur ki, bu da tamam elitadan ibarət olan, ərəb, fars dillərini mükəmməl bilən savadlı şəhər əhalisinin nitqindən ibarət idi.

sözdən yeddi il sonra Osmanlı ədəbi türkcəsi üçün «olduqca sadələnməmiş dil» ifadəsini işlədir. Artıq bu zaman müddətində tənzimat ədəbiyyatının başladığı dilin xəlqiləşdirilməsi işi yenə davam etmiş, «Sərvəti-fünun» ədəbi hərəkatının fəaliyyətə başlaması da öz sözünü demişdi. «Olduqca sadələnməmiş dil» deyir, ancaq görür ki, bu sadələşmə çox nisbidir, əvvəlki o qədər qəliz idi ki, hətta «olduqca sadələnmə»də məsələni gərəyincə həll etmir. Və «bəkəlim bir az daha sadələşdirmək olmazmı» deyər, bu «olduqca sadələşmiş» dilin üzərində özü sadələşmə əməliyyatı aparır: 1. Əsli: «Bu kərə Banki-Osməni mə'murlarının cümləsinə təlkəhi-cədəri əməliyyatı icra etdirilmişdir». Təklif olunur: «Bu kərə Banki-Osməni mə'murlarının cümləsinə çiçək aşılənmişdir»; 2. Əsli: «Lələli civarında kəin Qızıltaş Camii-şərifinin mücəddədən inşasına ibtidar edilmişdir». Təklif olunur: «Lələli civarında bulunan Qızıltaş Camii-şərifinin yenidən yasalanmasına (türkcə sözdür, «qurulma, tikilmə» deməkdir – T.H.) başlanılmışdır»; 3. Əsli: «Avropa qəzetələrində müsədifi-nəzəri-mütəlaamız olan həvadis dəxi ber vəchi-ati nəql ediliyor». Təklif olunur: «Avropa qəzetlərində gördüyümüz həvadis aşağıda nəql ediliyor».

Sözlər belə əvəzlənmişdir: 1. **Həlkihi-cədəri əməliyyatı icra etdirilmişdir** – çiçək aşılənmişdir; 2. **Kəin** – bulunan; **mücəddədən** – yenidən; **inşasına** – yasalanmasına (türkcə söz); **ibtidar edilmişdir** – başlanılmışdır; 3. **Müsədifi-nəzəri-mütəlaamız** – gördüyümüz, **dəxi ber vəchi-ati** – aşağıda.

Göründüyü kimi, əvəzlənmələrdə həm ərəb-fars sözlərinin müqabilinə əsil türkcə sözlər çıxarılır, həm də mətləbin «çam saqqızı» kimi uzadılmasına çarə tapılır.

Əlbəttə, İsmayıl bəy, ümumiyyətlə, anlaşılmaz olan dilə qarşı daha sərtidir. Bu halda Qasıralı hörmətli, adlı-sanlı qəzetlərə də güzəştə getmir – onun tarixi, mədəni xidmətini də göstərir, dilinin qüsurlarına da göz yummur, çünki qəzet millətə xidmət üçün fəaliyyət göstərir, millət onu qavramalıdır. Məsələn, Türkiyənin səviyyəli qəzetlərindən «İqdam»a belə nəzakətlə müraciət edir:

«İqdam türk dili və türk tarixi haqqında mə'lumat verməyə iqdam etdiyi sayəsində şöhrət bulmuş bir cəridədir. Bu halda təmiz 18-də nəşr olunmuş nüsxəsində gördüyümüz bir maddənin (məqalənin) lisanı bizi şaşırtdı. İştə budur:

Ta'mi-aşnayan-i fevakih

İçində bulunduğumuz şu mevsimi-kərəmi-tabistanda daima zivəri-xan və iştihaəfzayi-çaşni-şinasani-zaman olan fəvakihi-lətifüt-ta'm meyənində, şübhəsiz, məqami-rucxan kavun işğal edər...» Bu dillə davam edən məqaləni misal gətirdikdən sonra İsmayıl bəy həyəcanla deyir: «Aman, «İqdam» bu şivəyi nərədən sürüyüb çıxardınız? Şinasi* bunun xətməni oxumamış idimi? Lüğət çorbası tərtibi müsabiqəsinə girməyəcəyinizi bilərək şaşırdım» (25 avqust 1896, №33).

İsmayıl bəy Qasıralı, ümumiyyətlə, yazı dilinin sadəliyini tələb edir; yazı dili, ədəbi dilin yazılı qolu, istər mətbuat dili olsun, istər bədii ədəbiyyatın dili olsun, sadə, başa düşülən olmalıdır. Və deyir ki, qəzet və xəbər (həvadis) dili necə sadə isə, ədəbiyyat və şeir dili də o dərəcədə sadə olmalıdır, əks halda o, milli sayılmaz. Bu şeir nümunələrini də Türkiyə qəzetlərindən alır və haqqında münasibətini bildirir:

*Fürüği-husni aləmsuz ikən ol mah napeyda
Cəhan atəşpərəsti-işvə, atəşgah napeyda.*

Və ya:

*Gəlinə səhvə bəhri-meydə istiğrakdan mina,
Nələr işrap edərmış ənfüsü afakdan mina.*

(17 may 1895, №18)

Söyləyir ki, bəlkə də, bu misralar çox ləzzətlidir, çox dərin və işıqlı fikirlər var, ancaq dili milli deyil və milli olmayan dil millətə nə ləzzət verər, nə də işıqlı fikir aşılayar. Maraqlıdır ki: əvvəldə

*İbrahim Şinasi (1826–1871) – Türkiyənin xalq türkçəsində yazan publisisti, şairi, teatr xadimi. Fransızcadan bizim A.Səhhət kimi sadə, aydın dildə şeir tərcümələri var.

gətirdiyimiz nümunələrdə nəsr dilinin sadə variantını verdiyini nəzərə alaraq deyir ki, bu şeir dilini sadələşdirmək əlimdən gəlmədi.

Beləliklə, ümumi millət dilində, ədəbi dildə qeyri-türk mənşəli sözlərin işlənməsində də əndazə gözləməyi milli dilə xidmət borcu sayır. Böyük ziyalı, böyük mütəfəkkir olaraq və apardığı müqayisələrdən göründüyü kimi, bilir ki, dünyada saf, yalnız özündən ibarət dil yoxdur. Buna görə də sözəlməyə qarşı deyil, ancaq deyildi ki kimi, əndazəyə çağırır. Əlbəttə, bu əndazə anlaşma dərəcəsi ilə müəyyənləşir. Alınma anlaşmanı zorlaşdırmamalıdır. Deməli: burada alınmanın Şərqdən və Qərbdən olması ölçü deyil. Hər qütbədən alınma, təbii ki, tarixən siyasi, mədəni və başqa faktorlarla bağlıdır. Hər ikisi anlaşılarda da, heç biri anlaşılmaya da bilər. Ölçüsüzlüyü kinayə qarışıq məntiqlə çox sərrast ifadə edir ki, «əski mollalarımız» lisana ərəbi və farsı kirgizdirləri (girdirdirləri – təbii ki, bu sözün məzmununda zorakılıq və qanunsuzluq var) kibi, «yeni mollalarımız», yəni sivilizələr fransızcadan, neməscədən lüğət qəbulunu «moda və adət etsələr», gələcəkdə lisani-türk cümlələri belə olacaqdır: **Lisani-madəranəm dray kompozədir** (ana dilim üç dildən təşkil olunub). Cümlədəki beş sözdən hərəsi bir dildəndir: **lisan** – ərəbcə, **madəranəm** (farsca), **dray** (almanca), **dil** (türkcə), **kompozə** (fransızca). İsmayıl bəy lap sabiranə kinayə ilə deyir: **Tam müsəvat** (bərabərlik).

Avropa və rus sözlərinin türkcəyə axını yeni başladığı üçün İsmayıl bəyin bu mənbədən alınmalara münasibəti daha fəaldır. Daha doğrusu, yersiz avropeizmlərə münasibəti çox sərtidir. Ümumi türk ədəbi dili ideyasına qarşı çıxıb yerli coğrafi şivələri saxlamağın tərəfdarı olan «Nur» qəzetinin «biz kəndimizin əski tatar dilimizi nə yapacağız» iddiasına kinayə ilə deyir: «Pedaqoqiçeskiy, literaturnıy, padpisçiklər digən (dediyiniz) sözləriniz əski tatarcamı ikən (tatarcadırmı, əcəba). İştkenimiz yok idi (eşitməmişik). Və sonra kinayəsini daha da dərinləşdirir: Çto kasayetsa «tatarca»ya, novopedaqoqiçeski üsul ilə lisan və ədəbi-kitabəti ponimayt etmək için vaspitat qılmalı» (7 noyabr 1905, №91).

İstehza ilə deyir ki, guya bunlar «tatarcadır»:

pedaqoqiçeski krujok (tərbiyə məclisi);

zasedanie (ictimai, toplantı, məclis);

moryaklar (dənizçilər);

vajnyı vopros (mühüm məsələ);

proyekt (layihə);

təmir reşotka (barmaqıq) (25 may 1907, №42).

Qarşılığını da verir və göstərir ki, bu termin-sözlər türkcə də var. Sözlər və cümlələr gətirir və deyir ki, bunlar nə türkcədir, nə də tatarcadır. Məsələ burasındadır ki, həmin mətbuat orqanları İsmayıl bəyin irad və tənbehlərindən sonra söz və ifadələrində dəyişikliklər edirlər, daha «tatar» yerində «türk» deyirlər və s. İsmayıl bəy də dönüşünə dərhal reaksiya verir. Vaxtilə «bizim tatarcamızı nə yapacağız» deyən qəzet indi belə yazır: «Bizim zənnimizcə, əsil məqsəd anlaşılsın da, yoxsa «tatar» ləfzində heç bir zərər və ziyan görmüyoruz. «Tatar və türk» hər ikisi də bir qövmin adıdır. Həm dilləri (tilləri) birdir». Göründüyü kimi, cümlələri də, lüğət tərkibi də, anlaşıma dərəcəsi də, bir sözlə, bütün üslubu ilə bu dil İsmayıl bəyinkidir. İstəklərinin çiçəklənməsini, adicə desək, həyata keçdiyini görən İsmayıl bəy vəcdə gəlir, emosiyasını bütün gücü ilə dilinə verir: «Qardaşım «tatar oğlu», bu ibarələriniz tamam türkcədir, ədəbi tildir. Bütün rəddiyyəniz də boylə gözəl til ilə yazılmışdır. Böylə yazınız, böylə okunuz (oxuyunuz), böylə okutunuz da, adına tatarca deniz (deyiniz), uralca deniz, türkcə deniz, ziyan yokdur. Fəqət türkcəyə türkcə, türk oğluna türk oğlu demək daha doğrudur, daha məntiqlidir» (3 fevral 1906, №9). Vaxtilə tatarcanın Qazan şivəsindən yapışıb duran, ümumi ədəbi dilə, İsmayıl bəyin təbiri ilə «türkcə»yə qarşı çıxan «Yıldız» qəzetinin redaktoru bir neçə ildən sonra dilində rus sözlərini sağa-sola işlədənlərin dilinə kinayə ilə «Mühim işə rast tügüldür işləmək *kak nibut*» satirasını çap edir və Qaspıralının ideyası işığında yazırdı ki, yeni dövrlə, siyasi və mədəni şəraitlə bağlı əcnəbi kəlmələr işlətməyə təbii ehtiyac var. Bu halda redak-

tor İsmayıl bəyin «ümumi türk ədəbi dili» adı ilə yazdığı dili nəzərdə tutaraq «qardaşımız türk dilinə» müraciət etməyi, məhz onun işlətdiyi əcnəbi sözlərdən işlətməyi lazım bilir. Və həmin «Yıldız»ın redaktoru elmi dilçilik baxımından da doğru olan qənaətini ifadə edir: «Türkcə (İsmayıl bəyin «Tərcüman»ının dilinə işarə edir) bizə o qədər qərib və yad deyildir. Həmməimiz (hamımız) bir dərəcə anlar və okuruz. Qulaqlarımız öyrəngən (alışdığı) bir dildir. Məktəb balalarımız da türkcə ilə az-çox aşinadırlar. Bu gün diqqət edərsəniz yalnız üləma və üdəbamız arasında deyil, hətta adi əhalimiz arasında bir çox türkcə kəlmələr istimal olunduğu görürsünüz: **xeyli, yaxud, nifrət, diqqət, millət, insaniyyət, əfəndi və xanım** və sairə kibi kəlmələri bilməyən yoxdur, zənn edərim. Bunların köpüsü (çoxu) ərəbi kəlmələr isə də, türkcələşmiş kəlmələrdir». Doğrudan, tamamilə İsmayıl bəyin mövqeyidir. Ona görə də İsmayıl bəy bu fikri «altun sözlər» adlandırır və köks dolusu deyir: «Doğru sözə can qurban!» (3 fevral 1906, №9). Bu söz 1906-cı ildə deyilib. Ancaq 1895-ci ildə bundan on bir il əvvəl İsmayıl bəy bu qəbildən sözləri – xalq dilində, «adi əhalinin» dilində işlənən sözləri işlətməmiş və bu alınmaların artıq türkcələşmiş olmasını, hamı tərəfindən başa düşüldüyünü, hətta türkcə şəkilçilərlə türkcənin söz yaradıcılığında iştirak etdiyini söyləmişdi: «Türkcəsi bulunmayıb qəbuluna məcbur bulunduğumuz və ya ki ümumca mə'lum lüğətləri (sözləri) türk qəvaidinə tabe etməli. Məsəla, *sabır, sabırlı, sabırsız, sabırlılar* kibi» (10 aprel 1895, №17). Həmin il bir neçə aydan sonra Seyid Əzimin dili ilə bağlı bir də alınma söz məsələsinə qayıdır. İzmirin «Ahəng» qəzetində dilindəki *növcəvan, nur, əzizim, insan, üləma, hakkı* kimi türkcə olmayan sözlərə görə Seyid Əzimin dili sadə olmamaqda suçlanır. Qaspiralı Azərbaycan şairinə «milli şairimiz», yəni geniş mənada türk şairi deyə məsələyə aydınlıq gətirir. Bir dilə «sadə deyil» deyiriksə, sadəlik anlayışının nə demək olmasını aydınlaşdırmağı lazım bilir. Və göstərir ki: «Sadə lisan bizim indimizdə hər kəscə kullanılan,

yengil (asan) anlaşılan lisandır. Ərəbidən və farsidən ümumi lisani-türkimizə qəbul olunmuş *səadət, bəxt, səadətli, bəxtli, atəş, atəşli, bəradər, cavan, alim, hüküm, himmət* və əmsali (bu qəbildən) kibi cümlənin kullanmasıyla «türkləşmiş» sözləri qələmdə sıraya keçirmək lisanı «sadəlikdən» tüşürməz zənn edəriz... Seyyid Əzimin isə asari-şe'riyyəsində görülən ərəbi və farsli sözlər türk çobanlarına dəxi mə'lum olduğundan lisanı sadə olduğunu işarət etmiş idik və təkrar ediyoruz» (10 oktyabr 1895).

Sonra müəllif milli sözləri alınma qarşılıqları ilə işlədərək (tanrı – xuda, çıdan – səbr, çağ – vəqt, yer – zəmin) deyir ki, **səbr çıdam** qədər, **vəqt çağ** qədər türkləşmişdir. Bu xalis professional dilçi sözüdür. Bununla Qasıralı ümumi türk ədəbi dilində alınma sözlərin işlənmə məsələsinə aydınlıq gətirir. Sonralar 1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayında başqa Kırım tatarı, dövrünün böyük dilçisi professor Bəkir Çobanzadə Qasıralının bu mövqeyini təkrar edəcəkdir. Alınma sözün qəbul olunma şərtlərini söyləyir. Bunlar o şərtlərdir ki, bu gün də elmi dəyərini saxlayır və məhz elə də olmalıdır: «... ən ibtida bir «Lüğəti-türki» tərtib və nəşr etməlidir və bə'də işbu qaidələri gözetməlidir:

1. Türkcəsi bulunduqca əcnəbidən lüğət almamalıdır; 2. Əskidən dilimizə qəbul olunmuş və türkləşmiş lüğətləri türk qəvaidinə tabe' etməlidir; 3. Türkcəsi bulunmadığı halda ərəbidən alıb qəvaidinə tabe' edərək türkləşdirilməli» (7 may 1895, №18). Göründüyü kimi, Qasıralı sözalmada ərəb dilinə üstünlük verir. Bu baxımdan o, Avropa mənbəliərə üstünlük verən M.F.Axundzadədən və həm Şərq, həm Qərb mənbələrinə eyni münasibətdə olan Həsən bəy Zərdabidən fərqlənirdi. Ümumiyyətlə, İsmayıl Qasıralı yeri gəldikcə türk ədəbi dili üçün vacib olan dilçilik məsələlərinin – qrammatika, leksikoqrafiya, imla, əlifba və s. hamısını dilə gətirir, görüləsi islahat tədbirləri haqqında sözünü deyir.

İsmayıl bəyin lüzumsuz alınmalara etirazına cavab olaraq deyirdilər ki, o sözlərsiz dilimiz «pək (çox) yaraşıqsız və qaba» olur. İsmayıl bəy məntiqinə yumor da qatıb mövqeyində təkid

edirdi: «Xeyr, olmaz, çünki hər dilin kəndinə məxsus yaraşığı vardır – içində gizlənmişdir, işlənmək ilə ortaya çıkar, xaricdən lüğət toplamaq ilə deyil. Qərz (borc) ilə nə xəzinə yaraşır, nə lisan» (30 aprel 1895). Bu cavabın özü cavab olmaqla yanaşı, həm də türkcənin gözəlliyini, yaraşığını nümayiş etdirir. Bunlar sadəcə cümlələr deyil, hərəsi, İsmayıl bəyin təbiri ilə, kəsilmiş bir parça altundur (qızıldır). Türkcə haqqında deyilmiş söz burada aşkar görünür: elə bil riyazi ölçülərlə biçilmiş hikmət parçalarıdır. Bu cümlələri oxuduqca adamın zövqü dilin musiqisi ilə dolur. Elə bil dil rəssamı deyilən bir sənət də var ki, bu cümlələr həmin rəssamın kamil yaradıcılıq nümunələridir: **hər dilin özünə məxsus yaraşığı var; (bu yaraşığı) dilin içində gizlənmişdir; (dil) işləndikcə (bu yaraşığı) üzə çıxır; borc almaqla xəzinə xəzinə olmaz; başqa dillərdən söz almaqla dil dil olmaz.**

Qasıpıralı bu inamlı mübahisəsinə ara vermir; «türkcə qabadır, onunla bir şey söylənməz» deyənlərə nəqd misalla cavab verir: (7 may 1895).

«Qaba türkcə» mənfi münasibət bildirmir, xalq türkcəsi, xalq danışığı dili nəzərdə tutulur. Bugünkü dilçilik terminologiyası ilə bu anlayış «loru dil» adlandırılır. Qasıpıralı bu düşüncədədir ki, ədəbi dili bu xalq dilinin, «qaba türkcə»nin əsasında yaratmaq lazımdır. Bu halda ədəbi dil xalq türkcəsi ilə həmişə təmasda olur; «qaba türkcə», «loru türkcə» ədəbi dil üçün daimi anlaşıma mənbəyi kimi çıxış edir. Eyni zamanda Qasıpıralı həmin mənada «avam dili» ibarətini işlədir. Azərbaycanın «İqbal» qəzeti bu ibarəyə etiraz edir. «İqbal» bunu yanlış və saxta bir şey sayır və deyir ki, avam dili yoxdur, xalq, ya millət (narod) dili var. Qasıpıralı cavabında ayrı-ayrı olan bu ibarələrin məzmunca bir olduğunu söyləyir, hər ikisinin eyni mövqedə olduğunu deyir. Həm də bu anlayışda qəbahət bilmir, başqa xalqlarda da bu ibarələrdən istifadə olunduğuna diqqət yönəldir: «Lisan elmində və cümlə lisanlarda olduğu kibi türk dilinin dəxi «avam» (narodni) şivəsiylə «ədəbi» (literaturni) şivəsi vardır. Sizin «xalq dili» dediyiniz

bizim «avam dili» dediyimizdir» (4 sentyabr 1913). Və bu «avam» sözünün başqa söz birləşmələri ilə də işlənib, hamısında xalq məzmunu olduğu, saxta məqsəd daşmadığı fikrindədir. Hətta başqa dillə müqayisə aparır – rusalardakı **narodni yazık** (xalq dili), **narodnaya literatura** (xalq ədəbiyyatı), **narodnaya mudrost** (xalq müdrikliyi), **narodnaya proveriya** (xalq inancı) deyildiyi məqamlarda bizdə «avam şivəsi», «avam ədəbiyyatı», «avam fəlsəfəsi», «avam inancı» işləndiyini ruscadakının müqabilə sayır. Nəticə etibarilə bu qənaətdədir ki, bu «avam dili»ni ədiblər, mühərrirlər, qələm adamları ədəbi dilə çevirirlər: «Millətə lisanə-ədəbiyyəsini vücudə gətirən böyük ədiblərdir, adi, sadə mühərrirlərdir» (21 noyabr 1908, №76). Və «bunlara zəmin hazırlayan millətin kəndisidir» dedikdə məhz həmin «avam dili»ni, xalqın canlı dilini nəzərdə tutur. Qaspıralı «avam dilinin» ədəbi dilə çevrilməsində türk övladının var olan **hissinə, fərasətinə** arxalanır – övladi-türkün bu fərasəti biliklə, elmlə işıqlandıqda gözlədiyimizi ala bilirik. Və bu nikbinliklə, millətin keçmişdə yazdığı qeyrət tarixinə ümid bəsləyərək deyirdi ki: «İsmətli analarımız dil ilə taşlar əridir şairlər, ədiplər doğuracaqları təbiidir» (29 dekabr 1906, №146). Türkiyədə, Azərbaycanda, İdil boyunda Avropa ədəbiyyatları ilə rəqabət edə bilən böyük söz ustalarının, möhtəşəm milli qəzet və dərgilərin dilini görərək məsələni artıq həll olunmuş hesab edirdi: «Dilimiz gəttikcə, bir tərəftən sadələşmək, türkləşmək, digər tərəftən ədəbiləşmək, ümumiləşmək surətiylə həll olunuyor, deriz» (31 iyul 1906, №170). Bu, Qaspıralının türklər üçün ümumi-ortaq ədəbi dil proqramının gerçəkləşməyə doğru getməsi demək idi. Bu ədəbi dil «avam dilinin», xalq türkcəsinin, türkün «ata dilinin» (anlayış Qaspıralının özünüdür) üstündə durur. Bu «avam dilini», xalq türkcəsini işləyib ədəbi dilə çevirən böyük ədiblər idi.¹ Ədəbi dil

¹ İsmayıl bəydən qırx il sonra (bu fikir 1895-də deyilmişdi) böyük rus yazıçısı Maksim Qorki deyəcək ki: Canlı xalq danışığını yazıçılar cılalayıb ədəbi dilə çevirirlər.

dəqiq, rəvan olmalı, ancaq bu «qaba türkcə» qədər anlaşıqlı olmalıdır. İsmayıl bəy deyirdi ki: «Bildiyim bildik isə, dilimizi (ədəbi dili – T.H.) sadələşdirməlidir; sinif dili olmasın, cümlənin dili olsun». Bir zamanlar, təhsilin kütləvi olmadığı, ancaq savadlıların – savadlılar da ancaq yüksək təbəqədən çıxırdı, yazıb-oxuyanların ədəbi dildən istifadə etdikləri dövrlərdə ictimaiyyətdə belə bir qənaət vardı ki, ədəbi dili tarixən cəmiyyətin yüksək qatı, elitası üçün hazırlayırlar (əlbəttə, yazılı ədəbi dildən söhbət gedir, şifahi ədəbi dil, folklor dili nəzərə alınmırdı) və ədəbi dil millətin bütün təbəqələrinə xidmət etmir. Əslində, ədəbi dilin fəaliyyət dairəsi, doğrudan da, yazıb-oxuyanların çevrəsi olaraq qapanırdı. Bunu nəzərdə tutaraq İsmayıl bəy deyir ki: ədəbi dil sinif dili, aristokrat sinfin dili yox, cümlənin, millətin bütün zümrələrinin dili olsun. Bunun üçün dilin sadə olması, hamı tərəfindən anlaşılması mühüm şərtidir. Ədəbi dil anlaşılan olanda cəmiyyətin, necə deyirlər, avam qatı – savadsızları da elitaya, aristokratiyaya qulaq asa-asa tədricən həmin nitq vərdişinə yiyələnir. Ədəbi dil anlaşıqlı olanda nökr, qulluqçu öz ağasına qulaq asır və ağası ilə onun dilində danışır, bununla da ədəbi dillə ünsiyyət genişlənir, tədricən ümummilli şəkil alır. Və bu prosesi gerçəkləşdirmək və sürətləndirmək üçün İsmayıl bəy həm də maarifin, məktəbin böyük təbliğatçısı idi. Bir zaman (bundan cəmi on il sonra) böyük satirikimiz Mirzə Ələkbər Sabir deyəcək:

*Əgər bir iş görmək istər isən, gör müsəlman tək,
Təhəmmül et cövri-mülkədara, işlə heyvan tək.
Çalış, ək, biç, aparsın bəy, qalsın evin dəyirman tək.
Ayılma, haqqını qanma, xəbərdar olma insan tək.
Darılma, incimə, tablan hər azarə, səbr eylə,
Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə.*

Sözün məğzi budur: avam qaldıqca, savadsız yaşadıqca, ədəbi dildə danışb dünyadan xəbərdar olmadıqca ayılmayacaqsan, haqqını qanmayacaqsan, həmişə bəyin, xanın, mülkədarın qarşısında

əli-qolu və gözü bağlı qalacaqsan. İsmayıl bəyin ümumi ədəbi dil fəaliyyətinin və bu yolda yorulmadan apardığı təbliğatın son nəticəsi bu idi. Yəni son məqsəd bu deyildi ki, insanlar ancaq ədəbi dilə yiyələnsinlər, ədəbi dildə ağızlarına nə gəldi danışsınlar, söyüşlərini ədəbi dildə etika ilə söysünlər, lağlağılarını ədəbi əndazələr ilə etsinlər, hamı aristokratlaşıb aristokratlıq etsin. Son məqsəd bu idi ki, hamı bir dildə, məhz ədəbi dildə danışsın, bu ümumi dil bütün millətin fərdlərini bir-birinə bağlasın, bir dildə danışib bir-birini başa düşsünlər, dərdlərini də, sevinclərini də bir yaşasınlar; hamı bir səviyyədə danışanda, deməli, ictimai qavrayışları da bir-birinə yaxın olacaq, belə bir ictimai-mədəni mühitdə ağa öz nökrə ilə tərəf-müqabil olmağı özünə əskiklik bilməyəcək. Biz bunu Əbdürəhim bəy Haqverdiyevin, Nəcəf bəy Vəzirovun komediyalarındakı nökrələrin öz bəyləri ilə ünsiyyətlərində işlətdikləri ədəbi dil örnəklərinin timsalında əyani görmüşük. İsmayıl bəy Qasıralının ümumi ədəbi dil yürüşünün son mənzili bundan ibarətdir; o, ədəbi dili ədəbi dil xatirinə yaratmır, onun idealında ədəbi dil məqsəd yox, vasitədir: ədəbi dil bərabər-mədiyyətli, bərabərhüquqlu, bərabərgüzəranlı insanlardan ibarət bir ideal cəmiyyəti qurmaq üçün bir vasitədir. Ona görə deyir: ədəbi dil sadə olsun ki, sinif dili, bir qrupun dili olmasın, cümlənin – hamının dili olsun.

İsmayıl bəy Qasıralı bu son məqsəd üçün çalışır və özünün də dediyi kimi, otuz illik mübarizəsinin hədəf getmədiyini görür, deməli, yorulmaq olmaz, dayanmaq olmaz, bu ictimai və siyasi savaşı davam etdirmək lazımdır. Öz əkdiyi mədəniyyət toxumunun bəhrəsini sağlığında görür,* bu işi Əli bəy Hüseynzadələrin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Ziya Göyalların, Mehmet Emin bəy-

*Amansız çar imperiyasının zamanında Qasıralının ideyasında bu qədər tərəqqi, gözəl görünən irəliləyiş var idi. Qəddar rus şovinizminin zamanında (1906) Rusiya müsəlmanlarının İkinci konqresində qərara alınır ki, ibtidai təhsil məhəlli şivədə, ana dilində başlanıb tədricən yuxarı siniflərdə ədəbi lisana (yəni ümumi türkcə ədəbi dilə) müraciət olunsun (Bax: «Tərcüman», 4 sentyabr 1913). Ancaq bu gün XXI əsrin əvvəllərində müstəqil türk cümhuriyyətlərinin 20 ildən artıq varlığı zamanı heç nəyə nail olmamışıq.

lərin davam etdirəcəklərinə qəlbən inanırdı. İsmayıl bəy illərlə arzuladığı, yolunda qələm çaldığı bu işləri görür və sevinirdi: «Hələ o müəzzəm və məğrur İstanbula baxın. İki-üç sənədən bəri əski lisan bataqlarından ayaq çəkib türk obalığına və «xalqa doğru» nasıl qoşuyor. İstanbuldan İzmirə qədər keçməmiş əski lisana da baxın, ta Qobi səhrasına qədər işləyəcək Mehmet Emin bəyin sadə türkcəsinə də baxın. Bulunursa, kütübxanələrdə bulunur. «Xəzineyi əvraq»lara¹ nəzər edib hər tərəfdə xalq və türk əlində dolanan «Gənc qələm»lərə, «Türk yurdu»na, «Qurtuluş yolları»na, müstəqil türk «Babalıq»ın sözünə, «Albayraq» görünüşünə diqqət edin»² (31 iyul 1913).

Qasıralı bu nikbin sözləri ölümündən bir neçə ay əvvəl, 31 iyul 1913-cü ildə deyib. Yadımızdadır ki, 1905-ci ildə Osmanlı dili haqqında belə yazmışdı: «...Osmanlı dilində türk sözləri və türklük pək az qaldığından bu dil Anadolu türklərinə dəxi anlaşılmaz

¹1882–1883 arasında İstanbulda Mahmud Cəlaləddin Baki tərəfindən 68 sayı çıxmış dərgi (Bax: İsmail Qasıralı. Seçilmiş əsərləri, III c; Yavuz Akpınar nəşri, s.179).

²Yüz il əvvəl imperiya türkcəsində edilən «türkləşdirmək» işini bu gün dünya türkləri üçün ümumi ünsiyyət dili mövqeyinə qalxan Cümhuriyyət türkcəsi edə biləcəmi? Türkiyə türkcəsi Avropa dillərinin boyunduruğundan» (ifadə Atatürkündür) qurtarmağı bacaracaqmı? Süni söz yaradıcılığını əndazəyə salacaqmı, söz yaradıcılığında, lüğət tərkibinin inkişafında ortağ məxrəci tapacaqmı? Qardaş türkcələrlə güzəştli, qarşılıqlı əlaqə quracaqmı? Və ümumi ünsiyyət prosesində qarşıya çıxacaq başqa suallara cavab verməyə hazırdımı? Atatürkün məlum məşhur sözü burada da həmin qalmalıdır: «... dostumuzun idarəsində dili bir, inancı bir, özü bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıkmaya hazır olmalıyıq...»

Böyük Atatürk peyğəmbərcəsinə söz deyib. 1933-cü ildə deyilmiş bu söz Türk dünyasının bu günü üçün düşünülmüş. «Dili bir qardaşlarımız» deyir. «Dil bir köprüdür» deyir. Eynən İsmayıl bəy Qasıralı kimi, köklərimizin bir olmasını, o köklərə enib bütünləşməyimizi deyir. 1933-də deyirdi ki, biz o günə hazır olmalıyıq, susub, əlimizi yanımıza salıb o günü gözləməməli, o günə hazırlanmalıyıq» deyir. Bu gün Türkiyə Cümhuriyyəti buna hazırdımı? Türkiyə türkcəsi qardaş türkcələrlə əl-ələ, dil-dilə verib işləməyə hazırdımı? Özləşmə xəstəliyindən qurtarmağa, türkcələr arasında uçurum yaradan özləşməni çevrəyə salmağa çalışırımı? Yoxsa bu «xəstəliyi» qardaş türkcələrə də yoluxdurub, fərqləri artırmaq niyyətindədir. Türkiyə türkcəsi dil məsələsində qardaş türkcələrlə dil tapmağa hazırdımı? Türk qardaşlarla birlikdə dil konqresləri, qurultayları keçirmək gözlədir, ildə iki dil bayramı keçirmək ürəkaçandır. Ancaq bu məclislər, bu bayramlar türkcələrin ümumi məxrəcə gəlmək yolunda dil tapmağa hazır olmaq demək deyil.

bir surətə girmişdir. Hər nə qədər Osmanlı dilini sadələşdirmək, **türkləşdirmək** (ayırma mənimdir – T.H.) əfkarı və təşəbbüsləri görülmüş isə də – bilməm nədən – bəlli-başlı bir səmərə verməmişdir». Maraqlıdır ki, Türkiyə türkcəsinin tarixi ədəbi dili olan Osmanlı dilini, yəni ədəbi Türkiyə türkcəsini **türkləşdirməkdən** danışır – türk dilini türkləşdirmək nə deməkdir? Ədəbi dilin millət üçün anlaşılmaz olmasını Qasıralı belə qəzəblə damğalayır. Ancaq artıq 1913-də zəmin-asıman, yerlə göy qədər fərq görür və türkcələrin vəziyyətindən məmnun qalır: «Xuda səlamətlik versin! Yazınız, okunuz (oxuyunuz), azəricə, tataricə, kaşğaricə – biz buna müxalif deyiliz, lakin türk milləti türkləşmək, türkcə söyləyib-yazışmaq istiyor» (31 iyul 1913). Dilləri, milli mərasimləri, adət-ənənələri, hətta milli duyğuları zədələnmiş (qrup-qrup insanların içkiyə, qumara qurşanması) türklərin ayılıaraq məhz yenidən əskicəsinə türkləşmək hərəkətinin böyük (öz təbiri ilə: uluğ) bir cərəyana çevrildiyini görür və alqışlayır. Böyük ideoloq türkcənin təbliğini ancaq türkcəyə qapılmaq, başqa mədəniyyətlərdən təcrid olunmaq kimi aşılarmır. Onun fikrincə, hər dil bir mədəniyyətdir, müxtəlif dillərə, yəni müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinə yiyələnməyin milli mədəniyyətin müasirləşməsində və inkişafında faydası var, ancaq birinci növbədə, ana dilinə (hətta daha əski tarixi türkcə olan «ata dilinə») sahib olmağı milli borc sayır, deyir: «...əvvəldən bəri nəzərimiz və şimdi deyəcəyimiz pək sadə bir şeydir: türk olanlar, hər nədə olursun, gərəkdir ki, ən ibtida türkcə söyləsinlər, oxusunlar, yazsınlar; ama bade' (bundan sonra) Rusiyada rusca, İranda farsca, Çində çincə bilməgə qeyrət göstərsinlər» (24 dekabr 1907, №85).

Əlbəttə, İsmayıl bəy Qasıralı türklüyün kapitalizm dövrünün, necə deyərlər, antitürk dövrünün, Avropanın və Rusiyanın türklüyə, birinci növbədə, Osmanlı imperiyasına qarşı koalisiya dövrünün Məcnunudur. O, türklük eşqinin sadəcə dəli-divanəsi deyil, ağılı, dərrakəsi ilə dövrün siyasi labirintlərinin düyünlərini görən, ölçüb-biçib addımını atan siyasi məzmunlu Məcnundur.

Və bu Məcnun lazım gələndə tarana gedir, qələm-qılıncına qurşanıb Attilanın atına minir, türkün düşməni ilə ölüm-dirim döyüşünə çıxır. Bir fakt: Duma qərar çıxarır ki, müsəlmanlara məxsus rus şkolalarında (rus-Avropa təhsil üsulu ilə işləyən, rus dili də tədris olunan müsəlman məktəblərinə **şkola** deyirdilər), ümumiyyətlə, təhsil türkcə getsin, rus dili ayrıca bir fənn kimi keçirilsin. Ancaq qırğızlara, qazaxlara və ümumiyyətlə, Türküstanə məxsus şkolalarda dərslərin hamısı ancaq rus dilində aparılsın. Əsasları da bundan ibarətdir ki, onların «lisani-ədəbiləri» yoxdur. Doğrudan da, həmin dövrdə onlarda C.Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, «Həyat», «İrşad», «Molla Nəsrəddin», «Füyuzat» yox idi. Ancaq Qasıralı deyir ki: Bütün əhli-Türküstanın bədəvi qırğızlarla bir sıraya qoyulması xətdir, haqsızlıqdır. Deyir ki: Səmərqənd, Fərqanə, Sırdərya bölgələrinin şivələri əski cağatay şivəsidir və bu şivənin ədəbi olduğu bütün cahana məlumdur. O şivədə Əhməd Yəsəvilər, Əlişir Nəvailər və başqaları yazıb-yaradıblar. Və qəzəblə deyir: «Türküstan nəçik (necə) «dilsiz, ədəbiyyatsız sayılır?» Və müqayisə edir, gəl babalarımıza baxaq deyir: «Rus millətinin lisani-ədəbisi olmadığı zamandan və Lomonosov, Puşkin kimi rus ədiblərinin vücutundan üç və dörd yüz sənə müqəddəm – («Mükalimeyi-lüğateyn»¹ risaləsinə bax) – cağatay, yə'ni Türküstan dili farsiyə faiq (üstün) bulunduğu da'va olunur da». Və yenə qəzəblə sual edir: «Bu gün Türküstan bilisandır deyü nasıl hökm olunur?» Söyləyir ki, vaxtilə Buxara və Səmərqənddə tibb elmi, he'yət (astronomiya), fəlsəfə, tarix, coğrafiya, həndəsə və s. təhsil olunub², Uluğ bəylər, Fərabilər, İbn Sinalar kimi türk hükəması olublar, indi niyə onların nəvələri dilsiz sayılırlar? Qasıralı bütün bu sualların müqabilində maraqlı bir nəticəyə gəlir və bu nəticəni başına bəla gətirəcək şəkildə, qan

¹ Əlişir Nəvainin əsəri, əslində, belə adlanır: «Mühakimətül-lüğateyn».

² Avropa şərqşünası yazır ki, IX əsrdə Parisdə Aristotelin adını belə bilmədikləri zaman Buxarada Aristotel tədris olunurdu.

qoxusu gələn dillə ifadə edir: Bunun bir səbəbi Dumanın qəflətidirsə, bir səbəbi də Türküstanın sükutu, ədasızlığı və laqeydlidir, «dünyada biz də varız» demək anında Türküstanda ədəblə bir asqırmaq, öskürmək gerek idi, ancaq nəfəs – tınış çıxmadı. Həmin Türküstan «şkolaları» ilə bağlı söhbəti təkrar-təkrar oxucularına çatdırır, bu yasağın kökünü açır: «İlminski və kompaniyası «mişer (türk soylarından) ilə başqırt, ya ki qırğız ilə özbək uşaqları bir şkolada oxudulmasın, qoxlaşarlar, anlaşırlar» diyor idi» (11 dekabr 1911, №50). Qaspiralı aşkarca üsyana çağırır, Türküstanın ziyalılarını, Çokan Vəlixanovlarının nəvələrini qiyama səsləyir. Bu, həqiqətən, riskdir, başını kötük üstünə qoymaqdır. Vəziyyət belə idi, Dumanın qərarı öz qüvvəsində qalırdı və hələ də «öskürməyə, asqırmağa» hazırlaşan yox idi¹, ancaq bu kədərli tarixi Qaspiralı bir təbiət hadisəsinin məzmunu ilə nikbinləşdirməyə çalışır, türküstanlılara həm təsəlli, həm də ümid verir: «Qara bulut şəmsi (günəşi) belə sətir edər (örtər), lakin şəms yenə vardır. Şəms qalır, ziyası zahir olur. Göy üzü böyledir, ama yer üzündə can əlaməti, tələb və arzu lazımdır»² (4 mart

¹ Maraqlıdır ki, Sovet dövründə də başqa respublikalarla müqayisədə Orta Asiya universitetlərində milli dillərdə tədris məhdudlaşdırılmışdı. Məsələn, Azərbaycanda rus və Azərbaycan bölmələri var idi ki, Azərbaycan bölmələrində bütün ixtisaslar üzrə (filologiya, tarix, riyaziyyat, biologiya, kimya...) bütün fənlər ancaq ana dilində – Azərbaycan türkcəsində keçirilirdi. Ancaq Türküstan universitetlərində təkcə filologiya fakültəsində ana dilində tədris gedirdi, fizika, riyaziyyat, kimya... fakültələrində dərslər rus dilində aparılırdı. Görünür, bu həmin «asqırmamaq, öskürməmək» xasiyyətinin ənənəsindən gəlirmiş.

² Dörd il sonra Nəriman Nərimanov bu təşbehdən istifadə edərək; tatar qəzetinin onilliyi münasibətilə yazdığı məqaləsində tatarları İdil (Volqa) çayına bənzədən. Deyəcək ki, yazda, yayda içində balıqlar oynayan, sahillərində gül-çiçəklər açan, sinəsində insanlar fərəhlə gəzən İdil qışda donur, o gözəl həyatdan əsərəlmət qalmır, donmuş çayın üstündən insanlar yol salıb o sahila, bu sahila keçirlər. Ancaq yenə yaz gəlir, yenə balıqlar qaynaşır, yenə insanlar qayıqlarla gəzib İdildən ləzzət alırlar. İndi tatarların həyatında qış mövsümüdür. Tatarlar donmuş İdil kimi sükut edirlər. Yenə onların baharı gələcək, bahardakı İdil kimi qaynayıb-daşacaqlar, üzləri güləcək, fərəhli, cəhanşumul tarixlərini təkrar yaşayacaqlar. Təsəvvür edin, 1915-ci ildə Nikolayın qılınçının dalı-qabağı kəsən irtica dövründə Nərimanov tatarların Rusiyada üç yüz il hakimiyyətdə olduqlarını yada salır, onlarda gələcəklərinə Qaspiralısayaqı nikbinlik yaşadırdı. Həm də yeri gəlmişkən: deməli, Nərimanov tatarların qəzetini həmişə oxuyub, anlayıb və onlar da onu başa düşüblər. Bu, Qaspiralı ideyasının təntənəsidir.

1911, №10). Yenə son söz olaraq «asqırmağı, öskürməyi» vacib sayır – halva deməklə ağız şirin olmaz.

Qaspiralı gur səsi ilə «Əfəndilər, türk qələmi hacət, türk» deyir, başlığa çıxarır: «Əfəndilər, lisan gərək, lisan!» Yenə mühərirləri anlaşıma dilinə səsləyir, «Osmanlı türkləri ərəbi, farsı ilə ana dilini söndürdülər, bizlər də bu tərəfdə avam şivələrini iləri sürüb sadə və qaydalı türkcəyə səd çəkməyəlim» deyir, bunun gələcəkdə çox ağır nəticələri olacağını söyləyir. Eyni zamanda əldə edilmiş nümunəni də xatırladıb qələm əhlini ruhlandırır: Qafqasyada lisani-farsı hökm ediyordu. Azərbaycan türkcəsi ilə yazı yazmaq ayıb idi. Lakin qafqasiyalılar farsiyi tərək ilə ana dilinə baş urub, az zamanda baba-ata dili olan lisani-ədəbiyə xadim və malik oldular (yenə orada). Göründüyü kimi, bu «asqırmağın, öskürməyin», qoxlaşmanın (bir-birinin nəfəsini duymaq), anlaşımanın» ifadə vasitəsi kimi, özünü qorumaq, sözünü demək üçün yenə dil lazımdır, nəstərləyən, kəsən, doğrayan, çağırən və bu yolla müalicə edən dil, hamını birləşdirən, hamının danışdığı, hamının anladığı ümumi ədəbi dil. Qaspiralı dildən həm anlaşıma, həm də ədəbilik tələb edirdi. Anlaşılsa, ancaq ədəbi deyilsə, bu, yaramaz; ədəbidirsə, anlaşılmırsa, bu da yaramır. Həm də bu anlaşıma hansısa bir coğrafiya üçünsə, bu da məqbul deyil, bu dili bütün türklər anlamalıdılar ki, bir-birilərinin düşüncələrini anlasınlar.

İsmayıl bəy sadəcə demir, bu dilin nümunəsini verirdi. Bu dil məsələsi ilə bağlı bir məqaləsindən: «Sahibi-məktub dil birləşməsinin pedaqoji nöqteyi-nəzərindən zərərli olacağını ərz ediyor. Qazanlı bir çocuğa Qazan şivəsində, bakılı bir çocuğa azəri şivəsində dərs verilmək iqtizasını (lazımlılığını) söylüyor. Bu çox doğrudur. Təhsili-ibtidai məhəlli şivəyə, avam lisanına ehtiyacdır. Təhsili-ibtidai ana dilində, yə'ni məhəlli şivədə başlanıb, təhsilin yuxarı sınıflarında ədəbi lisana (ata dilinə) müraciət edilməyə qərar verildi» (4 sentyabr 1913). Bu dili təhsil səviyyə-sindən asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı başa düşür. Bunu

yazan Krım tatarıdır. Deməli, bunu Krım və Qazan tatarları azərbaycanlıdan da yaxşı anlayır. Qazan tatarı başa düşürsə, deməli, bunu qırğız da, başqırt da başa düşür və s. İsmayıl bəy isti dillə danışır, çeynənmiş, qulaqların eşitməyə vərmiş etdiyi ifadələrlə danışmır, yeni ifadələr kəşf edir, qrammatik qəliblər üzərində cərrahiyyə işi apararaq yeni üslub düzəldir. Bu ifadələri təzə eşidirik: – ***Bildiyim bildik isə*** – bu, qrammatikanı lüğətə çevirməkdir, leksikləşdirməkdir. Başqaları bu yerdə deyərdi: *məncə; mənim fikrimcə; belə hesab edirəm ki* və s.

– «*Sən anladın, mən anlamadım*» olmaz. *Hər kəs anlamalı* – kim isə deyərdi: «anlaşılmayan söz-ifadə işlətmək olmaz». Deyərdi, ancaq İsmayıl bəyin dediyindəki düz olmazdı.

– *Hər dilin özünəməxsus yaraşığı var, içində gizlənmişdir, işlənmək ilə ortaya çıxar.* – Bu, bir akademik elmi düsturdur. Hər bir dili bu düsturla öyrənmək lazımdır.

– *Mənim mən olduğumu anlayıb...* – Hamı, hər kəs deyərdi, mən də deyərdim ki: «Məni tanıyıb...»

Beləcə, İsmayıl bəyin dili fikirlə, ideya ilə dolu, həm də türk-cənin riyazi dəqiqliyi, zənginliyi, şirin avazı, duzlu hazırcavablığı, məişət söhbətində, fəlsəfi idrakında da eyni dərəcədə insanın ürəyinə və beyninə işləyən, ən ümdəsi də hamıya tələq etdiyi, hamıdan tələb etdiyi su kimi şəffaf, anlaşılan fərdi dili var, heç kəsə bənzəməyən, yaşayacaq və yaşadığca məhz özünün olaraq qalacaq təkrarsız üslubu var.

Bu da Qasıralının məişət mövzusunda, səyahətnamə üslubunda ədəbi dili: «Axşam əzan vaxtı Yeni Buxaradan hərəkət edən maşına ilə (qatarla) gecə saat 11-də Germinə mərkəzinə yetişdim. Stasyon önündə ağır gümüş quşaqlı bir miraxur* bəy ilə iki xadimə bulunur idi. Bunlar vaqonlardan çıxanları gözdən keçirib, yerlilərdən «İsmayıl bəy varmı və bunlar da «bilməyiz» cavabı ilə əl qavuşub keçiyorlar idi. Vaqonun açıq pəncərəsindən

* Keçmişdə saraydakı atlara və arabalara məsul məmur. «Dədə Qorqud kitabı»nda əmiraxur.

bu halı görüp və təftişi eşidip vaqondan tüştüm¹ və miraxur cənablarına varıp səlam verdim. Bəy əfəndi bənim bən olduğumu anlayıp səlamlaşdıqdan sonra həməən xadəmələri əşyamı aldırmağa tə'yin edip, «Buyurun, mehmanxanəyə gedəlim», – dedi. Yürüdük. Stasyondan 30–40 adım geridə bulunan böyük bir binaya vardıq. Birkaç xadəmə tərəfindən istiqbal olunup doğru (düz, birbaşa) yemək odasına götürüldük... Yan odada yataq hazırlanmış idi. Yataqçı xadəmə məzkur odayı göstərdi. Miraxur cənabları ilə vidalaşıp odaya çəkildim. Yemək və yataq odası Buxara üsulunca böyük kilimlər ilə döşəlmiş (döşənmiş) və rusvari sandalyalar ilə donatılmış; duvarlar və baxüsus tavan mahiranə nakışlanmış əski Şərq üsulunda idilər. «Avropa» ancaq sandalyalar və lambalardan ibarət idi» (12 avqust 1908).

Bizim XIX əsr və XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatının bugünkü Azərbaycan ədəbi dilinə ən yaxın olan dili bugünkü oxuculara bundan daha aydın deyil. Burada təkcə dil yox, ümumən, təsvirdəki hər şey, qonaq evi, evin döşənişi, tavanı, divarları, qonağa xidmət, bütün səliqə-sahman türkün özünüdür, oturmaqlardan (stullardan) və lampalardan başqa. Bu, türkün əskidən gələn mədəniyyətidir. Bu döşəməyə sərilmiş «böyük kilim» elə bil bizim evimizdə anamın toxuduğu kilim və palazlardan biridir. Qasıralı oxuyanlara göstərir ki, buyurun Buxaradakı yemək şeyləri – şəkərləmələr, reçəllər, meyvələr, kabab və pilav, kilimlər, xalılar hamısı sizin Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Azərbaycanda, Krimda, Anadoluda olanlardır. Var olanlarımızın hamısı birdir. Və dilimiz də birdir. Krim türkü İsmayıl bəy özbək türkü ilə rahatca anlaşıp: «Məvəraünəhirdə ümumiyyət ilə susuz yerlər ölmüş bir halda, sulu yerlər ziyadəsi ilə canlıdır. Məmat və həyat yan-yana gəlmiş, təcəssüm etmiş kibidir. Yol boyu teleqraf teli çəkilmiş idi.

Miraxur bəyə sordum:

¹ Türkiyə türkcəsində «düşmək» yıxılmaq mənası bildirir. Deməli, «enmək» mənasında düşmək əksər türkcələrdə var.

– Bu telqraf nereye gediyor?

– Stasyonun suyu Zərəfşandan çəkiliyor, yolumuz boyu suvluğu (su kanalı) vardır. Telqraf da su çəkər maşınaxanəyə qədər yasalmıştır.

– Germinə şəhrinə varmıyormu?

– Xayır»

Kırmılı və buxaralı, yüksək savadlı, bir neçə türkcəyə aşina olan və orta savad dərəcəsində olan, ancaq özbək türkcəsini bilən bu şəxslər rahatca söhbət edirlər. Bizim bilmədiyimiz iki söz var: **suvluq** (kanal), **yasalmaq** (edilmək, yapımaq). Avropa sözünə müqabil axtarırsınız, buyurun, **kanal** mənasında «suvluq», təmiz türkcə söz. İnsanlar qonağı necə qarşılayırlar – İsmayıl bəy türkün bu törənini sinə dolusu fəxrlə təsvir edir, «baxın, biz beləyik» – demək istəyir: «Qarşımızda rast gələn yolçu müsəlmanlar yayan (piyadası) əl qavuşup (əl verib) səlam durmaq, atlı isə attan düşüp qavuşmaq ilə (əl verməklə) bəyani-hörmət ediyordılar. Böylə tərbiyə edilmişlər, böylə adətlənmişlər». Nə gözəl deyir! Əslində, türk övladları necə ləyaqətli hərəkət edirlər – bu onların etnik tərbiyələridir, əvvəlcədən belə tərbiyələnilər. Və Qaspiralı bunu gözəl dillə ifadə edir. Bu, ümumi türk ədəbi dilidir. Bu nə gözəl, yaraşlıq, xoş avazlı, anlaşılan dildir. Qaspiralı bütün ömrünü buna həsr etmişdi. Əkdiiyinin meyvəsini yemək nə gözəlmiş, nə böyük bəxtəvərlik imiş. İsmayıl bəy bu bəxtəvərliyin tamını daddı. Buxaraya, bütün Özbəkistana, Baxçasaraydan Daşkəndə qədər bütün türk coğrafiyasına, Qafqaza – Azərbaycana, Anadoluya, Polşaya, Misirə, Hindistana – «Tərcüman»ın ayağı dəyən bütün məmləkətlərə səyahət etdi, onu tanıdılar, «onun o olduğunu» bildilər (ifadə Qaspiralının özünündür: mənim mən olduğumu anlayıb salamladılar), sevgi ilə qarşıladılar, bu sevgidə öz böyük türklük ideyasının cüvətilərini gözləri ilə gördü. Vaxtilə Attilanın başına yığılan millət indi onun başına yığılırdı; bir zamanlar Attilanın qılıncına inanan millət indi onun başına yığılırdı; ona ümid bəsləyirdi. Hər coğrafiyadakı türk onu özünün bildi,

bütün türk coğrafiyası onu bağrına basdı. Türk coğrafiyası qədər intəhasız olan səyahətlərində bunu gözləri ilə gördü, ürəyi ilə gördü, qulaqları ilə eşitdi, bütün duyğuları ilə qavradı. Hər yerdə onu **sevimli** ata, **möhtərəm pedər** deyə qarşıladılar. Deməli, bütün bunlar «Tərcüman»ın yeni ideyaya yiyələnmiş yetirmələri idi. **Sevimli ATA** öz mənəvi övladları ilə qürur duydu. Özbəyə də, türkmənə də milli dedi. Söz budur – hamısı bizimdir, hamısı bizim.

Eyni zamanda bizi dünyadan ayırmırdı, Avropadan və bütün dünyadan öyrənməyimizi tövsiyə edirdi, dünya mədəniyyəti ilə özümüzü daha da zənginləşdirməyimizi istəyirdi. Buxara mehmanxanasında otağın təsviri yadınızdadı: «ancaq sandalyalar (stullar) və lampalar Avropanındır» deyirdi. Yəni **oturacaqlar** – yəni bu gün dünya işlərində Avropa ilə yanaşı otururuq; lampalar – yəni bu gün Avropa elminin, əcdadımızdan gələn bugünkü Avropa elminin işığı ilə işlərimizi işıqlandırmalıyıq.

Ancaq bu yeniləşmədə özümüzü itirməməliyik, kökümüzdən qopmamalıyıq, deyirdi, nida çəkirdi: «Aman, əfəndilər! Birdən-birə Avropalı olmaya aşıkmayalım (aşiq olmayaq, həvəslənməyək). Avropadan əxz və qəbul olunacaq şeylər çoxdur; fəqət yavaş-yavaş, əcələ deyil ha!»* (15 noyabr 1885).

Ümumiyyətlə isə, ümumi dil ideyasının gerçəkləşməsində «əcələ etməyi» – tələsməyi vacib bilirdi və tələsməyə çağırırdı: «Çox zamanlar qaçırdıq. Böyük ehmallar (laqeydlilik) göstərdik. Artıq həftə deyil, gün və saat bahalıdır» (1 dekabr 1913, №272).**

* İsmayıl bəy «Şərq ədəbiyyatı bülbül və sünbüldən ibarətdir, Qərb şairlərinin əsərləri isə hikmət mənbəyidir» deyən bir azərbaycanlı müəllifin fikrini tənqid edən rus şərqşünasının cavabına bu sözləri əlavə edirdi: «Bəradərimiz şüərayi-Şərqiyyə asarından bülbül və sünbüldən məada (başqa) bir şeylər görməmişlər isə, nöqsan şairlərdə olmaq lazım gəlməz. Bülbül kimi söylənmək, sünbül kibi qoxlanmaq fəna hal deyil... Halbuki bəradərimiz bəyənmədiyi şüəranın asarı Avropa dillərinə tərcümə olunup üdəbası beynində (arasında) məqbul görülmüşdür».

** Həmin məqaləsini İsmayıl bəy bu sözlərlə bitirir: «Tərcüman mühafizəkar olmamaqla bərabər, su görmədən pabuçunu (ayaqqabı) çıxarmaq adəti də yoxdur. Fəqət su yə'ni gördümü, yalnız pabuçunu deyil, gömləyini belə çıxarıb, suya atılır... Tərcüman artıq bu suya atılmış bulunuyor, hər kəsin fikrən, qələmən duasını təmənni ediyor».

Bu sözləri İsmayıl bəy Qasıralı ölümündən on ay qabaq deyirdi. Qalan on aylıq ömründə çarizmin əzici məngənəsində, Rusiya dövlətinin şovinist sıxıntılarına 30 il əvvəlki mənliliyi və dözümlü ilə dözərək sözlərinin hamısını deməyə tələsdi. Taleyi belə yazılıbmış: Millətində xidməti ilə peyğəmbər ömrü yaşadı – 63 il. Ömrünün son ilində çox sözlər dedi. Hamıdan təmənni etdi ki, bu işə fikrən qoşulsun və qələmi ilə əlindən gələni etsin. Onun istibdad şəraitində etdiklərini biz bu gün müstəqil türk dövlətlərinin yaşadığı illərdə edirikmi? Tarixin türkə verdiyi bu azadlıq və istiqlaliyyət şansından istifadə etməyə tələsirikmi? Bugünkü qloballaşma prosesində biz özümüzü və təbii, həm də dilimizi qoruyub saxlaya biləcəyikmi? Gərəkdir ki, biz, İsmayıl Atanın nəvələri onun ruhunu incitməyək.¹

¹ Bu gün XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərindəki qloballaşma şəraitində, milli varlıqlarını böyük dünya dövlətlərinin hədələdiyi bir zamanda XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində türkü yox olmaqdan qoruyub saxlayan bir ideya, bir milli duyğu yenidən baş qaldırır. Bu gün professor-doktor Yavuz Akpınar İsmayıl bəy Qasıralının cildlərini çap edib yaymaqla «Tərcüman»ı diriltmişdir. Bu cildlər Türkiyədə nəşr olunub, indi Türk dünyasının diqqəti Türkiyədədir. Deməli, bu gün Qasıralı Rusiya imperiyasının bir küncündə deyil, Türk dünyasının böyük dövləti Türkiyədə azad şəkildə bütün türk coğrafiyasına üzünü tutub danışır. Yavuz Akpınar bu cildlərlə dil siyasətində ziddiyyətlərlə dolu olan bugünkü Türkiyəyə göstərdi ki, xalq türkcəsi üstündə duran ədəbi dil nə deməkdir? Qardaş türkcələrlə əlaqəni necə qururlar – bu, «Tərcüman»ın dilidir. İndi «Tərcüman»ın dilindən ən çox uzaqlaşan da Türkiyədir, Qasıralını yayan da Türkiyədir. Türkcülük də şairlik, rəssamlıq kimi sənətdir – fitridir, Allah vergisidir. Yavuz Akpınarın bu işləri, türklüyə xidməti onun fitrətindədir. Qasıralının ideyası gözədən uzaq, könlüdən iraq qalmışdı; sanki bu ideya yuxuya getmişdi, Yavuz bəy onu uyğudan ayıldı: indi bu cildlər oxunur, bizi yenidən təlim edir. Bizə dərs verir, bizi himayə edir, qloballaşmada özünüküsləşməkdən qoruyur. Yavuz Akpınara sevgi dolu yüz əhsənlər, onun komandasına, bu cildlərin hazırlanmasında, ərsəyə gəlməsində böyük hünər göstərmiş qələm yoldaşlarına eşq olsun.

«İŞDƏ, FİKİRDƏ, DİLDƏ BİR» İDEYASININ ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ MƏRTƏBƏSİ

Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanın şöhrətli, hörmətli milli burjua qəzeti olan «Həyat»ın bir illik komplektini İsmayıl bəy Qasıralıya göndərir. Əlbəttə, İsmayıl bəy türkün istənilən coğrafiyada işıq üzü görən hər bir mətbuat nümunəsini ürəkdolusu sevinclə qarşılayır və oxuyurdu. Yəqin ki, o, artıq bir ildir çıxan «Həyat»ı da izləmişdi. Ancaq Əli bəy (əlbəttə, həm də məsləkdaşı Əhməd bəy Ağaoğlu) bir o niyyətlə ki, bəlkə, hansısa sayı gedib çatmaya bilərmiş, bir də ustadına diqqət kimi, bəlkə də, onun ideya yolunu necə getdiyini şəxsən eşitmək üçün bu işi görmüşdü. Ustad istedadlı yetirməsinin bu hərəkətindən duyğulanmış və öz «Tərcüman»¹ vasitəsilə məktubunda hissi-emosional bir cavab yazmışdı: «Açıq məktub. Rəfiqi-möhtərəm **Həyat!** **Həyat**ın bir sənəlik nüsxələrini məxsus cəm edərək altun, qızıl yazı ilə ami-acizanəmə ciltlədip və bu da az olur kibi, məxsus bir bət (səhifə) daha qoşup, yenə qızıl, altun boya ilə «təqdimnamə» əlavə və dərc edip göndərmişsin. Çox yaşa, qardaşım, çox yaşa; lakin bən bu qədər ramiləğbətə kəndimi layiq görmədiyimdən, böylə bir hədiyyə almaqta – doğrusunu söyləyim – zərrə qədər ümidim yok idi. Kəsəti iştıqalimdən (işimin çoxluğundan) ötürü, doğrudan-doğruya, **Həyat** səyfələrinə beş-on sətir yazı vermək əlimdən gəlmədi isə də, 15–20 sənədən bəri Qafqazyada islami bir qəzetənin, bir **Həyat**ın zühuruna duaçı bulunduğum məstur (gizli) deyildir. Fəqət quru duaçılıqdan irəliyə varmadığım həm mə'lumdur. Şükür Xudaya, məşallah zamana! Yirmi sənəlik bir həsrətimə qarşı **Həyat** görüldü, **İrşad**¹ eşidildi; ümitvarım ki,

¹ «İrşad» Əhməd Ağaoğlunun redaktəsi ilə çıxan, ideya-məzmununa və dil-üslubuna görə «Həyat» yolu ilə gedən qəzet.

Həyat İrşada, İrşad Həyata xadim olup ta Qaf tağlarına qədər sürməyə cəht və qeyrət edərlər...» Xeyli ideya, məslək açıqlamaları verdikdən sonra böyük ustad həmin emosionallıqla, ibrətamiz bir tövsiyə ilə sözünü yekunlaşdırır: «Əziz qardaşım, bana «Həyatın hamisi» demişsin; gözəl, ama bu sözün təfsirə hacətlidir. **Həyatın** hamiyi-həqiqisi milləttir. Bən yalnız onun tərcümanıyam. Millət sənə daim hami olar; fəqət yeganə şərtini unutma:

Hər nə yazacaq isən, qələmi üç qəpiklik qara mürəkkəbə batırma, yürəginə batırıp qanın ilə yazı yaz; sözün ötər, vicdanlara yetər; ama əksi halda bisəməyə gələr, keçər-gedər.

Qardaşım, sənə bu sözlərim həm rica, həm nəsihət, həm vəsiyyətdir».¹

Deməli, İsmayıl bəy Qasıralı öz ideyasının bəhrə verdiyinə inanır, inanır ki, Əli bəy onun məsləkini bacarıqla və ləyaqətlə, onun arzuladığı kimi davam etdirəcəkdir. Ona görə də böyük ustad öz istedadlı və məsləkli şagirdinə bu sözləri məhz vəsiyyət kimi söyləyir. Məlumdur ki, vəsiyyət ən inanılmış, ən etibarlı insana edilir. Bəli, «İşdə, fikirdə və dildə bir» ideyasının müəllifi öz məsləkdaşı Əli bəy Hüseynzadəyə inanmışdı, ona etibar etmişdi.

İsmayıl bəy bu «vəsiyyət»indən səkkiz il sonra dünyasını dəyişdi. Və bütün qalan ömrü boyu öz tələbəsinin işinə nəzarət elədi, gözü onun üstündə oldu. Əli bəyin ikinci böyük, daha mücəssəm mətbuat yaradıcılığı olan «Füyuzat» dərgisinin birinci sayını oxuyandan sonra İsmayıl bəy Qasıralı ona yazmışdı: «Bəradəri-girami Əli bəy əfəndi, «Füyuzat»ın birinci nömrəsini aldım, gözəl tərtib və gözəl təb' olunmuş. Xeyirli olsun. Lisanını bir az daha sadələşdirsəniz, avam arasına ziyadəcə müntəşir olmayı mövcib olurdu zənnindəyəm».²

¹ «Tərcüman», 15 mart 1906, №26

² «Füyuzat», 8 dekabr 1906, №4, s. 55. Məcmuə 2 həftədən bir çıxırdı. İlk nömrə 1 noyabrda işıq üzü görüb. İlk nömrə ilə İsmayıl bəyin məktubunun arası beş həftə çəkmişdir.

Əli bəy bu məktub-teleqramın əvvəlində yazır: «Dövri-hazırda Rusiya türklərinin Həsən bəy Məlikov ilə bərabər Əbülmühərrirlərin* ünvanına behəqq səzavar olan İsmayıl bəg Qasprinski həzrətləri tərəfindən bizə bir iltifatnamədir». Bu ünvanda Əli bəyin İsmayıl bəyin şəxsiyyətinə münasibəti tam aydındır: *mühərrirlərin* (o cümlədən Əli bəyin özünün) *atası, iltifat məktubu*.

İsmayıl bəy «Füyuzat»ın birinci sayında müxtəlif məqalələrin içində tərcüməsiz-izahsız farsca iyirmi misra şeir oxumuşdu, alman şairi Götenin «Faust»undan bu dillə tərcümənin şahidi olmuşdu:

*Ənzari-şəbabımda pədidar olan, ey zill,
Ey zilli-tüluat, oluyorsın yenə peyda!
Bir cilveyi-mövhumeyi-amali-bədi 'ə
Eylərmə yenə qəlbimi bir şövq ilə ehya?
Ey dudi-səhabə бүрүнən fəvci-xəyalat,
Tabavari-həmlən olamaz bu dili-şeyda...*

Və Məhəmməd Hədinin hər bir azərbaycanlı oxucuya anlaşılmazlığı ilə məlum olan dörd şeiri; və ən yığcam cümləsi bu lüğətdən təşkil olunmuş nəsr cümləsi: «Hədiqəsi əqaidi-islamiyyəyə müğayir ədd olundu».

«Dərlər ki, türkə qabadır, gözəl bir şey söylənməz» deyib:

*Var gətir, var gətir,
Gəlməsə, yalvar, gətir.
Əllənməmiş budaqdan
Qoxlanmamış gül gətir...*

– misralarını misal gətirən, «fənamıdır, zənnətməm» yazan¹ Qaspiralı, əlbəttə, «Füyuzat»ın ünvanına deyəcəkdi: «... lisanını bir az daha sadələşdirsəniz (sözün azərbaycancılığına fikir verin: *sadə+leş+dir+səniz*. Elə bil A.Şaiqin, Üzeyir bəyin, Ənvər

* **Mühərrirlərin atası**

¹ «Tərcüman», 7 may 1895, №18

Məmmədخانlının dilindən çıxıb), avam arasına ziyadəcə yayılmış olardı».

Deyəcəyik, sonra özü də etiraf edəcək ki, türklük tarixində türk üçün cahanşümul bir ideyanın yaradıcılarından və döyüşçülərindən biri olmuş Əli bəyin dili, Qasıralının da dediyi kimi, «avam arasına ziyadə yayıla» bilmədi. Ancaq türklük üçün dahi-lər yetirdi: Yusuf Akçura kimi, Ziya Göyalp kimi, Əhməd Ağaoğlu kimi, Üzeyir bəy Hacıbəyli kimi ki, bunlardan hər biri öz yazıları ilə dəstə-dəstə tərəfdarlar yetirdi. Bu böyüklərin öndə gedənlərindən biri Yusuf Akçura deyirdi ki: «Hüseynzadə Əli bəy müsəlman türklər arasında ilk Turanidir».¹

Əli bəy bütün şüurlu ömrünü (əslində, onun bütün ömrü şüurlu olmuşdur – Füzuli Məcnun haqqında dediyi kimi: «İsa kimi tiffilikdə kamil») bu arzusuna həsr etmişdir: «Biz arzu edəriz ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda rus rəiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediyorlar deyilsin. Yoxsa türklər, müsəlmanlar irtidat ediyor, firəngləşiyorlar deyilməsin. Türkün irtidat edib firəngləşməsi firənglərin, ya mürtədlərin tərəqqisi deməkdir... Müsəlmanız, onun üçün dünyanın hər nərəsində xeyirxahı bulunduğumuz din qardaşlarımız tərəqqi etsə, biz o tərəqqiyi əz canü dildən alqışlarız. Türküz, binaənileyh türküz. Türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə məs'ud olmasını arzu eyləriz». Əli bəy yenicə yerli və milli türk təbliğinə kürsü kimi açdığı «Həyat» qəzetinin birinci sayında bu sözləri yazdı. Misirdə çıxan, adı «Türk» olan qəzetə tənqid yazıb həmin qəzetin özündə çap etdirdi. Qəzet Türkiyəni öymək, tərif etmək üçün başqa coğrafiyalardakı türklərin əleyhinə danışib, Çingizlərin, Teymurların adını təhqirlə cəkəndə Əli bəy başqaları kimi oxuyub fikrə getmir, oxuyub cavab verir. Osmanlı türklərini müdafiə niyyəti ilə «türklüyün mədari-iftixarı bulunan Çingizlər, Teymurlar kimi hər bə dahlərinə» təhqiramiz sözlər dərc edən qəzetin hərəkətini «qas

¹ Bax: Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2007, s.473

yapayım derkən göz çıxarmaq» kimi bir şey sayır. «Müslümanlar və bilxassə türklər, hər nerədə olursa-olsun istər Osmanlıda, istər Türküstanda, istər Baykal gölünün ətrafında, ya Qaraqum civarında olsun, yekdigərlərini tanıyacaq, sevəcək, sünnilik, şiəlik və daha bilməm nəlik anlamlarıyla təəssübi-məzhəbiyi azaldıb, Qur'ani-Kərimi anlatmağa qeyrət edəcək olurlarsa, əlverməzmi?» deyir. Əli bəy bu sözü 1904-cü ildə deyirdi. Bu, Akçura, Göyalp, Ağaoğluların türklük hərəkətinə yeni qədəm qoyduqları dövr idi. Və Əli bəyin «Türk» qəzetinə «Məktubi-məxsus» kimi sərt, ancaq gərəkli yazısından dərs alırdılar. Məhz həmin məktubla bağlı Akçura onun haqqında yuxarıdakı sözünü demişdi.

Dolğun dillə yazmaq Əli bəyin üslubudur: «...diqqətlə nəzər yetirsək, görürük ki, Əli bəy Hüseynzadə yalnız obrazlarla yox, həm də üslubla «düşünür». İdeya təzadları, fəlsəfi kontrastlar bu üslubu kəskinləşdirir»¹.

Əli bəyin ömrü, ideya taleyi öz şeirindəki kimi oldu – qəribədir elə bil bu dörd misra ilə özünə tərcümeyi-hal yazıb, özü də ömrünün sonunu canlandırır əks etdirən bu sözləri ədəbi, siyasi, ideoloji fəaliyyətinin başlanğıcında dedi, peyğəmbərcəsinə, Füzulinin sözü ilə desək, «axır günün əvvəl eyləyib yad» dedi:

*Yadımdamı, doğduğun zamanlar
Sən ağlar idin, gülərdi aləm.
Bir öylə ömür keçir ki, olsun
Mövtün sana xəndə, xəlqə matəm.*

Əli bəy XX əsr türkünün ən intellektual, ensiklopedik düşüncə sahiblərindən biridir. Onu demək yetər ki, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, sənəti (Üzeyir bəyin «Leyli və Məcnun» operasının ilk tamaşasında rəssam tərtibatı onundur), tarixi, mətbuatı sahəsində bərabərsiz olaraq tanıdığımız bu şəxsin təhsili dəqiq-təbiət elmləri üzrədir: 1885–1889-da Peterburq Universi-

¹ Yaşar Qarayev. Əli bəyin irsi və varisləri... («Seçilmiş əsərlər»ə müqəddimə, s.10)

tetində fizika-riyaziyyat biliyi alan Əli bəy çarizmə qarşı tələbə üsyanında iştirakına görə qovulduqdan sonra 1889–1895-də İstanbul Universitetinin əsgəri tibb fakültəsində təhsil almış və sonra orada həmin ixtisas üzrə professor işləmişdir. Onun humanitar sahədə kimliyini qavramaq üçün bunu yada salmaq kifayətdir ki: 1910-cu ildə birdəfəlik Türkiyəyə gedərkən «Molla Nəsrəddin» redaksiyasındakı görüşündə onun «yaxşı yazırsınız» sözünə Mirzə Cəlil belə deyir: «Sizin kimi ədibi-mö'təbərin sözünü elə belə sözlər sırasına qoya bilmərəm». Yəni: «Molla Nəsrəddin» məktəbinin yaradıcısı, XX əsr ədəbiyyatımızın dahisi C.Məmmədquluzadə fəxr edir ki, Əli bəy Hüseynzadə onu bəyənir (halbuki Əli bəy Mirzə Cəlidən cəmi iki yaş böyük idi).

Dəqiq elm təhsilli Əli bəyi humanitar fəaliyyətə gətirən onun məsləki olmuşdur. O deyirdi: «Məslək demək yol deməkdir. Yol düz və asan, ya arızəli və müşkül ola bilir». Bu məslək onu böyük azərbaycanlı Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə əməkdaşlığa gətirir – Hacı «Həyat» qəzetinin nəşrinə icazə üçün Peterburqa şəxsən özü müraciət edir. Əli bəy yazırdı: «...qəzetimiz həyatın mə'nayi-həqiqiyyəsinə, övsaf və şəraitinə ağıh bulunduğundan həyatı-ictimaiyyəyi-milliyəmizin nigahbanı olub, daxildən və ya xaricdən hər cür tərəqqi və təkamülə qarşı zühur edən mania və müşkülata müqabilə etmək istər». İfadəyə diqqət yetirin: «...sayır əqvam ilə rəqabət edərək, varlığımızı təqviyə etmək üçün əvvəl və əvvəl gerilədiyimizin səbəblərini mütalə etməyə lazımdır». Demir ki, «**geriliyimizin**», deyir ki, «**gerilədiyimizin**» səbəbləri. Yəni vaxtilə türklər irəlidə olublar. Əli bəy həmişə türkün istedadından qürur duyur, türkün qüdrətinə inamla baxır: «Başqa millətlərlə rəqabətə qabiliyyət və istə'dadımız, bizi əhatə edən canlı və cansız mövcudat ilə mübarizəyə gücümüz yetər» deyir.

Əli bəy türkün tarixi gücünü bir də islamda görür. İslamın türkə güc verməsində hər iki faktoru – islamın mahiyyətini və türkün şəxsiyyətini belə qiymətləndirir: «Bir yandan dini-islamın özü mühəssənət və məzayasında həqiqiyyətinin bədhəzət dərəcəsində

sadə və əyan olmasında, isbat və dəlildən müstəğni bulunmasında, o biri yandan da türklərin fitrət və təbiətlərində, məzaclarında, fəzaili-əxlaq və xəsaili-mə'nəviyyələrində aramalıdır».

İslamla türkün qarşılıqlı tarixi ünsiyyətində türk özünü necə apardı: «Dini-islam ilə xətt* və lisani-ərəbi türklərin lisani-ədəbiyyat, əxlaq və adətlərində xeyli əzim bir təbəddül vücuda gətirmiş olduğu halda, türklər yenə milliyyət və qövmiyyətlərini, lisan və ədəbiyyatlarını ancaq dini-islam dairəsində mühafizə edə bilmişlərdir». Və fikrini belə ümumiləşdirir: «Məsələlərdən biri türklərin ümumiyyət e'tibarilə ancaq dini-islami qəbula meyl və iste'dad göstərmələri və digəri də dini-islam ilə mütədəyyin, ərəb elmilə mütəəllim, ərəb mədəniyyəti ilə mütəməddin olduqları halda, türklərin əsla ərəbləşməyib, yenə türk oğlu türk qalmalarıdır» («Həyat», 1905, №35).

Bəli, islam və türk keçmiş ucalığından xeyli aşağı enmişdi. İndi nə etməli: «Məsləkimiz nizamat və qəvanini-mövcudə dairəsində müntəzəmən və tədricən irəliləmək surətilə tərəqqiyə xidməti iqtiza etdirir». Beləliklə, müasir tərəqqi yoluna düşmək, müasirləşmək günün tarixi zərurəti olur. Müasirləşmə dedikdə Avropanın elmi-texniki irəliləyişinə uyğunlaşmaq, Avropa ölkələrindəki demokratik dövlətçilik prinsiplərini mənimsəmək nəzərdə tutulur. Ancaq bu müasirləşmə islam ayinlərinə, türkün əxlaqına və adət-ənənələrinə arxa çevirmək yolu iləmi olmalıdır? Əli bəy ancaq islamı və türklüyü qoruyub saxlayaraq, yeniləşməyi rəva bilirdi. Beləliklə, türkün tarixi məzmununun üstündə əqli-intellektual, mədəni-iqtisadi-siyasi yüksəlişini təmin etmək üçün Əli bəy üç bənddən ibarət bir ideya proqramının müəllifi oldu: **türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq** (əslində: **müasirləşmək**).

Əli bəy bu qənaətdə idi ki, «Bu gün ülum və ədəbiyyat türk dilində olmaq üzrə tərəqqiyə başlamış olduğundan ümum Şərqdə

*Yazı

maarifin ən gözəl vasitəyi-intişarı türk lisanı olmuşdur». Əli bəy Uels adlı ingilis jurnalistinin «Türk dilini öyrənməyin **mənafeyi**» adlı əsərindən bu sözləri misal gətirir: «Türk məmaliki təxminən dörd dəfə Fransa ölkəsindən cəsimdir. Fəqət türk dili yalnız məmaliki-məzkurəyə münhəsir qalmayıb, İranda və Misirdə hökmdar saraylarında söylənməkdən başqa, dərəcəti-müxtəlifədə ta Dunay nəhrindən Nili-mübarəkə qədər və İstanbuldan Çini-Maçin hüdudunadək müntəşir bir lisandır. Türk lisanı ümum aləmin sövqülceyş (strateji) nöqteyi-nəzərindən bə'zi ən mühüm məvəqeinə hakim bulunan milyonlarca müsəlmanların söylədikləri bir dildir...» («Həyat», 1905, №67). Əli bəyin ürəyindəndir ki, bir əcnəbi şəxs türk dili haqqında belə yüksək, əslində, obyektiv söz deyir. Bu özgə şəxs türkcəni hökmdar saraylarında söylənən dil kimi göstərir. Deməli, bu dil dövlət dilidir, elitanın dilidir, ədəbiyyatın və elmin dilidir. Ona görə Əli bəy türkcənin, ümumən, Şərqdə elmin, ədəbiyyatın, maarifin dili kimi işləndiyini bir fakt kimi bildirir.

İndi Azərbaycan ictimaiyyətinin qarşısında bu suallar dururdu: Yazı dili həyatçıların, füyuzatçıların dili kimi olsun (hələ «Həyat», «Füyuzat» meydana deyildi), yoxsa «Molla Nəsrəddin»in dili kimi? Hadinin dili kimi olsun, yoxsa Sabirin dili kimi? Bir az əvvələ baxılsa: Füzulinin dili kimi olsun, yoxsa M.P.Vaqifin dili kimi? Bir neçə on il əvvəl M.F.Axundzadənin, Ə.Haqverdiyevin, N.Vəzirovun da dili var idi. «Həyat» və «Füyuzat»ın sələfləri hələ 1890-larda Ə.Haqverdiyevin qaymaq kimi dram dilinə çoban-çoluq dili deyirdilər.

Bir az da əyani desək, belə, «Həyat»ın birinci, proqram yazısının dili iləmi: «Avropa ülumuna, maarifinə, ədəbiyyatına, sənəat və sənayəsinə kəsbi-vüquf etməyə və millətimiz beynində* nəşrə çalışmalıyıq. Məsləkimiz bunu iqtiza etdirir. Çünki bu surətlə qüvvətimiz, həyata istehqaqımız, sair millətlərlə rəqabə-

*Söz «başın beyni» yox, «ara» mənasında (məsələn: beyn-əl-xalq) işlənir.

tə... mübarizəyə iqtidarımız təzayüd edə bilir. Ancaq...»¹; yoxsa «Molla Nəsrəddin»in ilk nömrəsində elan etdiyi üslubundamı: «... gərək mənı bağışlayasınız, ey mənım türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eybdır və şəxsın elminin azlığına dəlalət edir. Amma...»

Əli bəy məsələni belə qoyurdu: «Bizəmi qəzetimizin dilini sadələşdirmək, yoxsa camaətimizəmi öz ana dili olan türkcəyi öyrənmək lazımdır? Budur məsələ!»

Əli bəy sualı Hamlet kimi qoyur: «Olum, ya ölüm? Budur məsələ!» Böyük Azərbaycan türkü, böyük millətsevər Əli bəy Hüseynzadə türkü iqtidarlı, qabiliyyət və istedad sahibi bir millət bildiyi kimi, onun ədəbi dilini də yüksək intellekt dili halında görmək istəyir. Mükəmməl ədəbi dili türkün «olumu» bilən Əli bəy millətin ziyalılarından ədəbi türkcəni bəsitləşdirməməyi tələb edir, o, Füzulinin kamil elm və ədəbiyyat dilini yaşatmağa çağırır. Əlbəttə, dilin bilicisi, yüksək elm sahibi, tarixi təkamülün labüdlüyünü qəbul edən Əli bəy türki-cədid (yeni, müasir türkcə) anlayışını dürüst qiymətləndirir, əski türkcə ilə, müasir türkcəni zamanın, mühitin səviyyəsi ilə ölçür: «Bu gün nə türkcə, nə ərəbcə və nə də farsı, ya hindi bir dil vardır. Onların yerlərinə türk müsəlmanca, ərəb müsəlmanca, farsı müsəlmanca, hindistani, yaxud urdu müsəlmanca dillər qaim olmuşdur» («Həyat», 1905, №112). Ə.Hüseynzadə çox qərribə şəkildə dilin inkişafını və müəyyənləşməsini sadəcə ünsiyyət vasitəsi kimi yox, həm də ideoloji fakt kimi götürür. Yəni «türk müsəlmanca» deyəndə türkcənin ərəb (və fars) dilindən leksik mənimsəmələrlə zənginləşməsi ilə yanaşı, bugünkü türkcəni həm də islam düşüncəsinin, islam ideologiyasının, ümumşərq fəlsəfi təfəkkürünün, islamlaşmış türk şüur

¹ Halbuki burada «iqtiza etdirir» məqamında «tələb edir» (iqtiza «tələb etmə»-dir), «həyata istehqaqımız» yerinə «həyat haqqımız» (istehqaq «haqq» deməkdir), «iqtidarımız təzayüd edə bilir» əvəzində «iqtidarımız» (ya gücümüz) artıqlaması ilə (və ya kifayət qədər) yetər, (təzayüd «artıq, yetərincə» deməkdir) deyilsə, kütləvi aydın və mükəmməl, dolğun ədəbi dil nümunəsi almardı.

tərzinin ifadəçisi kimi qiymətləndirir (o biri dillər də həmçinin). Türkcənin ərəb və fars dillərindən çoxlu sözlər almasını Əli bəy tarixi qanunauyğunluq sayır. Göstərir ki, yeni türkcə, bir tərəfdən islam dininin, bir tərəfdən də tarixi hadisələrin təsiri ilə ərəb və fars dillərindən çox kəlmələr alaraq tədricən bu iki dillə o qədər ülfət (!) tutmuş ki, onların lüğət xəzinəsini özünə mal etmişdir. Beləliklə, türklərin islam inancı dillərinin də başqa dilləri rədd edib, ərəb və fars kəlmələrini bəyənməsi və qəbul etməsi ilə nəticələnmişdir. Yeni rus və Avropa dilləri yunan və latın dillərindən söz götürərək zənginləşib təkamül etdikləri kimi, yeni türk dili də bir cəhətlə ölü (müddə), bir cəhətlə var olan (zində) ərəb və farsın lüğət xəzinəsini özünə məxəz seçdi (Füzuli dili də bu sıraya qoyulur – Orxon-Yeniseyin təmiz türkcəsi ərəb, fars kəlmələri ilə zənginləşib «türk müsəlmanca» formalaşır). Bu baxımdan Əli bəy Türkiyə türkcəsini nümunə götürür. Yəni imperiya dili olaraq, Türkiyə türkcəsi heç bir türkcədə olmayacaq qədər ərəb və fars sözləri işlədirdi. Əli bəyin fikrincə, bu zənginliyinə görə türkcə müasir dünyanın ən populyar dili ilə rəqabət edə bilər: «Bu surətlədir ki (yəni ərəb, fars sözlərinin bolluğuna görə – T.H.), türk şivələrindən biri olan Osmanlı lisanı o dərəcə mövsi' və təkamül etdi (vüsətləndi və inkişaf etdi – T.H.) ki, ən ali, ən dərin fikirləri, ən nazik, ən rəqiq (zərif) hisləri ifadəyə bugünkü ərəbi və fars dillərindən belə müstəid (qabiliyyətli) və müqtədir olub, bilapərva (şəksiz, qorxusuz olaraq – T.H.) hər hansı Avropa dili ilə rəqabət edə bilər»¹.

Əli bəy, əlbəttə, türk yazılı ədəbi dilinin qüdrətindən danışır. Ancaq o, danışdığı türkcəsinin zəifliyindən gileylənmir, deyir ki, qəzetimizin dilini sadələşdirək, yoxsa camaatımız öz ana dilini öyrənsin. «Öz ana dili» deyəndə xalqın, millətin danışdığı dil nə-

¹XI əsrdə M.Kaşğari dedi ki, türk dili ərəb dili ilə atbaşı gedir; XV əsrdə Əlişir Nəvai dedi ki, türk dili fars dilindən yüksəkdə durur, onu ancaq ərəb dili ilə müqayisə etmək olar; XX əsrin əvvəlində Ə.Hüseynzadə deyir ki, türk dili ərəb və fars dillərindən istedadlı və qüdrətlidir.

zərdə tutulur və xalqın danışiq dilində mənaca özününküləşmiş ərəb, fars sözləri heç də az deyil. Yəni onun fikrincə, canlı ana dilini mükəmməl bilən şəxsin bir az zehni enerji sərf etməklə yazılı ədəbi dildəki əlavə ərəb, fars sözlərini qavramağa gücü çatar.

Bu var ki, yazanların və oxuyanların müxtəlif coğrafiyalardan olduqlarını dedikdə Əli bəy Azərbaycanın müxtəlif dialektləri ilə türkcələrin müxtəlifliyi arasında bərabərlik qoyur. Bunlar müxtəlif müstəvilərdir. Əli bəy deyir ki, «rə'yimizə görə yazdığımızdan daha sadə, Qafqazda söylənən şivələrə daha müvafiq bir surətdə yazmaq mümkün deyildir». Əslində, fikri budur ki, şivələrin «cümləsini tovhidə çalışmaq lazımdır. Orta yerdə, vəsətdə durmağa qeyrət etməliyiz». Əlbəttə, Qafqaz türk şivələrini birləşdirməkdən söhbət gedirsə, bu şivələr çoxdan birləşib və vahid Azərbaycan ədəbi türkcəsi yaradılıb. Yaxud şivə anlayışı altında müxtəlif türkcələr nəzərdə tutulursa və buna görə də Azərbaycan şivələrindən birində «yazarsaq, qorxuram ki, qeyri türklər içində, türkcəyi yaxşı bilən türklər içində rüsvay oluruz» deyilirsə, bu da gerçəklik görünmür. C.Məmmədquluzadə yazırdı ki, biz «Molla Nəsrəddin»i açıq ana dilində yazmağa başladıq. Məcmuə Tiflisdən Naxçıvana, Təbrizə, Türkünstanın Aşqabad, Mərv və qeyri yerlərinə, Dağıstana, bütün Qafqaza, Kırma, Türkiyəyə və sair uzaq-uzaq yerlərə yayılır. Mirzə Cəlil yazır: «Birinci nömrəmiz türk dünyasına dağılan kimi tək bircə həftənin içində hər bir yerdən yazdığımız suallara haman aydın «Molla Nəsrəddin» dilində hədsiz cavablar idarəmizə gəlməyə başladı. Bu cavablar bizim üçün tək bircə həqiqəti təsdiq etməkdə idi ki, yazdığımız dil «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi üçün gərək haman sadə və açıq dil olmalıdır» («Xatiratım»). Həmin Mirzə Cəlil yazır ki: «İbarəli yazmaq şivəsi bizə Türkiyədən keçibdir... Osmanlının məşhur və müqtədir şairlərinin qəliz yazmağı, ibarəli yazmağı zərbül-məsəl olubdur». Ədib yazır ki, heç demə, asan «Molla Nəsrəddin» dilini yazmaq da bacarıq imiş ki, «bu sözü mən ilk dəfə

ədibi-möhtərəm Əli bəy Hüseynzadədən eşitdim». Mirzə Cəlil bu təfərrüatı belə göstərir ki, Əli bəy axıncı dəfə Türkiyəyə gedərkən (1910) Tiflisdə «idarəmizə də təşrif gətirdi. Xoş-beş... Söhbət dildən düşdü və möhtərəm ədibimiz mənə belə dedi: *Yaxşı yazırsınız*. Mən Əli bəyə ərz etdim ki, onun tək bir şəxsdən eşidilən bir sözü mən «havayı» danışılan sözlərin cərgəsinə qoya bilmərəm... genə dedi: Açıq yazmağı da bacarmaq lazımdır». «Molla Nəsrəddin» redaksiyasına «açıq dildə» yazılan məktublar Türkiyədən də gəlirdi. Deməli, orada da danışiq türkcəsi Azərbaycanca danışıq dilinə uyğun olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Türkiyədə yaranan gənc qələmlər qrupu Osmanlı dilini sadələşdirmək üçün mübarizə aparırdı. Maraqlıdır ki, Əli bəylə eyni türkçülük məsləkində olan əqidə dostu Ziya Göyöl da açıq, sadə türkcəni təbliğ edirdi:

*Əruz sizin olsun, hecə bizimdir,
Halkın söylədiyi türkcə bizimdir,
Leyl sizin, şəb sizin, gecə bizimdir,
Deyildir bir mə'na üç ada möhtac¹.*

Yəni bu iki nəhəng türk ideoloqunun dilə münasibətində ciddi fərq var. Əli bəylə tam bir mövqedə dayanan, «Füyuzat»ın ən fəal mühərrirlərindən Həsən Səbri Ayvazov isə yazırdı: «Nə yolda qələm yürüdəcəgimi bilmiyorum. Hanki lisan ilə yazmalı, fikrimi, hissiyyatımı nasıl tərkiblər, nasıl tə'birlər ilə anladayım? Bizim lisanı bəyənməyən əfəndilər mütəmadiyən bağırıyorlar, birisi: «Sırf tatarca yaz» deyər qiyamət qoparıyor. İkincisi: «Babandan gördüğün kibi qələm yürüt!» deyər vaveylə ediyor! Üçüncüsü də: «Yazdıqların eyi, amma sən bizi türkləşdirmək, osmanlılaşdırmaq istiyorsın, biz tatarız, dilimiz də tatarca olmalıdır» deyərək, layənqət qulaqlarım içində bağırıyor» («Füyuzat», 1907, aprel, №16).

¹ Bax: Ercilasun B. İkinci Meşrutiyet devrinde tenkit. Ankara, 1995, s.227

Deməli: 1. «Füyuzat» da «Molla Nəsrəddin» kimi geniş türk coğrafiyasında oxunmuşdur; 2. Qazan, Krım tatarları da öz xalq türkcələrini, «sırf tatarca»larını istəyirlər, yazı dilində «Molla Nəsrəddin»dəki açıq, sadə türkcəni arzulayırlar; «babandan (atandan) gördüyün kimi» dedikdə ənənəvi ədəbi dillərini nəzərdə tuturlar; 3. Onlar da görürlər ki, bu, Türkiyə türkcəsidir.

Ən dəhşətli Həsən Səbrinin üçüncü suala cavabıdır – bu, felyeton üslubuna bənzəyir: «bir millət, bir qövüm lisani-millisini mühafizə edəcək qədər bir ədəbiyyata, həyatı-ictimaiyyəsinə qoruyacaq qədər bir iqtidara, bir qüvvətə malik olamazsa, hər zaman başqalara, əcnəbilərə möhtac olacaqdır, onlara avuc açacaqdır... Zətən bu gün aramızda təqlid olmayan nasıl bir şey vardır ki, lisanımız da təqlid olmasın? Əlbəsəmizi firənglərdən, qalpaqlarımızı yəhudilərdən, botilərimizi rumlardan alıyoruz. Lisanımızı da Osmanlı türklərinə təqlid edərsək, nə lazım gəlir?» Əslində, bu mülahizə yanlışdır və türkün istedad və qüdrəti ilə fəxr edən, qürurla Amerikanı ilk kəşf edən türkümü, Kolumbmı olduğu sualını verən Əli bəy Hüseynzadənin doktrinasına tamamilə ziddir. Əslində, Səbri Ayvazov bu sözləri ilə təsdiqləyir ki, mühərrirlər, yazıçılar söz üstündə bir az düşünüb-daşınsa, variantlar axtarsalar, xalqın anlayacağı dildə ədəbi dil qura bilərlər: «...əksəri-mühərrirlərimiz əlinə qələm aldı, ibtida gözüne aldirdığı camaəti, camaətin dərəcəyi-idrakıyyəsini düşünərək onların anlayacağı kibi sözlər, tə'birlər arıyor, düşünüyor, taşınıyor, əlindəki qələmi yetmiş kərə mürəkkəbə batırıb çıxarıyor, nəhayət, qüvvəyi-müfəkkurəsinə sünuh edən, əfkarı, qəlbində oyanan hissiyyatı hiss etdiyi kibi degil, qare'lərinin anlayacağı kibi yazmağa məcbur oluyor». Bunun nəyi pisdır? Heç kəs demir ki, türkcədə qarşılığı olmayan ərəb, fars, hətta Avropa sözlərini işlətmə. Deyilir ki, xalqın anladığı ərəb sözünün müqabilində anlamadığını işlətməyin, xalqa tanış fonetikanı qoyub, anlaşılmaz əcnəbi fonetikanı yazmayın: niyə **tənqid** yox, «intiqađ»; niyə **ərəbləşdirmək** yox, «tə'rib» etmək; niyə **dinçi, dindar** yox, «müədəyyik»; niyə

həyat **haqqımız** yox, həyat **istehqaqımız**; niyə **vüsət** yox, «tovsi»; yaxud niyə **yeni dil** yox, «lisani-cədidə», yeni **türkcə** yox, «türkiyi-cədidə»; niyə **ölü dillər** yox, «lisani-mürdə»; niyə **islam dini** yox, «dini-islam»; niyə **qafiyəsiz nəzm** yox, «nəzmi-qeyri müqəffa»; yaxud hər iki sinonimdən niyə xalqda olan yox, anlaşılmayan yenisi, məsələn, niyə **tələb etmək** yox, «iqtiza etmək»; niyə **qəbul etmək** yox, «ittixaz etmək»; yaxud milli qarşılığı ola-ola, məsələn, niyə **əkinçilik** yox, «hirasət» (ilk mətbuatımızın adı «Əkinçi» deyildimi?); niyə **artım, çoxaltma** yox, «təzayüd»; niyə **dənizin dibi** yox, **dənizin qə'ri**; yaxud milli qrammatikanı qoyub əcnəbi qrammatika ilə niyə **zatlar** yox, «zəvat»; niyə **ziraətlər** yox, «ziraat», niyə **lisanlar** yox, «əlsinə»; niyə **fikirlər** yox, «əfkar»; niyə **səmərlər** yox, «əsmar»; niyə **sələflər** yox, «əslaf»; niyə **cisimlər** yox, «əcsam»; niyə **şəkillər** yox, «əşkal», eləcə də **ürəfa** (ariflər), **üləma** (alimlər), **ülum** (elmlər), **şüəra** (şairlər), **əş'ar** (şeyrlər) və s., və s. Və doğrudanmı, **mübəddəl, müstəğni, sühulət, müsabeh, təəti, nəb'an...** sözlərinin türkcə qarşılıqları yoxdur?

Əli bəy Hüseynzadə dərin, mükəmməl dil biliyinə sahib olmaqla yanaşı, türkcəni, ana dilini həm də həssaslıqla duyur, şeiri necə duyub dəyərləndirər, ləzzət alarlar, türkcəsini elə duyar və ləzzətin ən dərinliyinə dalardı. Məhz bu bilik və duyğunun sayəsində türkcənin hansı dillərdən söz almasının məqbul olmasını əsaslandırır. O göstərirdi ki, türk dili ərəb, farsla yanaşı, Avropa dillərindən, yunancadan, latıncadan söz ala bilər, çünki bu dillərin də sözlərində hər samiti bir sait izləyir. Ancaq slav dillərində mənzərə fərqlidir, məsələn, «nəzəriyyə-müləhizə» mənasına gələn rusca **vzqlyad** ləfzində **v, z, q, l, y** kibi beş qeyri-sövti hərflər (səs – T.H.) bir araya gəldiyindən əsla türkcəyə qəbul olunamaz» («Həyat», 1905, №112). Bu fikrin davamı kimi Əli bəy Hüseynzadənin çox maraqlı, orijinal və həssas bir fikri də var: «... Mə'lumdur ki, hər lisan lüğət və qəvaiddən (qrammatik qaydalardan – T.H.) ibarət bulunduğu halda, türk lisanı başlıca

qəvaiddən ibarətdir. Yə'ni türk dili lüğətə əhəmiyyət verməz, hər lisandan bəyəndiyi kəlməyi alıb öz malı kimi asanlıqla öz qəvaidi-sərfiyyə və nəhviyyəsinə tətbiqən təsrif edər» («Həyat», 1905, №35).

Əli bəy Hüseynzadə türkcənin mükəmməlliyindən danışanda elə-belə, təəssübdən gələn gəlişigözlə söz demir; o, ərəbi, farsı, rusu, fransızı, italyancanı, ispancanı (eləcə də qədim yunan-canı, latıncanı) bilən bir fəvqəladə şəxs kimi öz ana dilini onlarla müqayisə edib nəticəyə gəlir. Eyni zamanda başqalarının da türkcə barəsində fikirlərini özünə dayaq gətirir, məsələn, Avropa (alman) alimlərindən Maks Müllərin sözündən belə bir çıxarış verir: «... fəvqəladə müəyyən və məntiqə müvafiq surətdə mükəmməl olmaqla bu dil (türkcə – T.H.) bütün Asiya üçün bir lisani-ümumi yerinə keçə bilir» («Füyuzat», 1907, №9).

Türk və ya türkcə deyəndə Əli bəy Hüseynzadənin yalnız doğulduğu Azərbaycanı, ya təhsil yeri olan Türkiyəni düşünmür, bütün türk dünyasının qayğısı ilə yaşayır. Bu türk dünyası isə ucsuz-bucaqsız bir coğrafiyadır: «Tulən (uzununa – T.H.) Mancuriyadan və Sibiriyanın əqsayi-şərqi-şimalında cərəyan edən Lena nəhri sahilindən başlayıb, Altay, Qaraqorum, Pamir, Hindkuh, Qafqaz, Krım dağlarından keçərək Balkan dağlarının müntəhayi-qərbinə qədər, ərzən (eninə – T.H.) Ural dağlarının müntəhayi-şimalından Afrikanın Səhrayi-kəbirinə qədər olan yerlərdə sakin bulunan əhalinin qismi-əzimi türk dili ilə mütəkəllim bulunuyorlar» (coğrafiyanı konkret toponimiyası ilə necə dürüst xülasə edir, hələ Amerikanı xəyalında saxlayır). Və bu elmi-coğrafi ifadəni öz zərif şeir dilinə çevirir: «Türkün

Eylər dili Çin səddinədək hökmünü icra,

Bir ucudur Altay bu yerin, bir ucu səhra».

(«Füyuzat», 1907, №9)

Söyləyir ki, bu geniş, nəhayətsiz ərəzilərdə yaşayan qəbilə və əşirətlərin çoxu hələ tam mədəni ucalıqda deyildir. Və qəti

qənaəti budur ki: «Bunları tərifi-mədəniyyətə çıxaracaq vasitə nə ərəb, nə fars, nə rus və nə də firəng dilidir. Bu vasitə ancaq və ancaq türk dilidir». Əli bəy Hüseynzadənin elmi fikri və məslək amalı budur ki, mövcud türk şivələrini, əslində, pərakəndə türkcələri islah edərək birləşdirib bütün türklərə qulluq edəcək mədəni və ədəbi bir ümumi türk dili yarada bilərik. Əli bəy Hüseynzadə həmin ümumi ədəbi türkcəni həsəd aparılacaq dərəcədə mükəmməl bir dil kimi vücuda gətirməimizi istəyir. O inanır ki, fətrətində fəvqəladə istedad və zəka olan türk qövmü bu möcüzəni icra edə bilər. O, tarixi təcrübəyə söykənərək göstərir ki, ərəbcəni bugünkü ərəbcə kamilliyinə gətirməkdə Əl Fərabi və Əbu Əli ibn Sina'nın, farscanın farsca olmasında Nizaminin, Mollayi-Ruminin, Əlişir Nəvainin, Məhəmməd Füzulinin istedadı çox iş görmüşdür. Deyir ki, ərəbin və farsın elm və ədəbiyyatına rəvnəq verən türklər rusun da elm və ədəbiyyatının xidmətində olmuşlar. Rusun elm, ədəbiyyat və mədəniyyətinin inkişafında həlledici tarixi xidmətləri olan bu şəxsiyyətlərin əcdadlarına görə türkə bağlandıqlarını yazır: tarixçi Karamzin, məşhur yazıçı Turgenev, Puşkinin (özü şərq-ərəb kökünə bağlıdır) poeziya müəllimi Derjavin və Jukovski, görkəmli ədiblər Radişşev, Bulqakov, xanım Çomina, böyük iqtisadçı-alim Toqan Baranovski və qeyriləri.

Göstərir ki, bu gün də türkün böyük ağıl sahibi insanları başqa dillərdə məharət göstərirlər: Əlimərdan bəy ancaq rusca, Əhməd Rza ancaq fransızca yazır, Əhməd bəy Ağayev, İsmayıl bəy Qasprinski ruscanı türkcədən daha yaxşı yazırlar, Abdulla Cövdətin fransızca şeirləri daha məşhurdur. Yəni belə istedadlı, zəkali türk qələm sahibləri Əli bəy Hüseynzadənin dediyi, təsəvvür etdiyi həmin qüdrətli ümumi türk ədəbi dilini yarada bilərlər, deyir.

Dili xalq yaradır, xalq yaşadır. Ancaq ədəbi dili kütlə yox, xalqın elitası, seçmə zəka sahibləri yaradır. Əli bəy Hüseynzadə bu gerçəkliyi diqqətdə saxlayır. Dil mübahisələrində iştirak edən mühərrirlərdən biri **sərmayədarlar** yerinə **sərmayədarən, mülahizələr** yerinə **mülahizat** işlədilməsini, haqlı olaraq, bəyənmə-

diyini deyir. Və yuxarıdakı «elitanın dili» faktorunu nəzərə almayan müəllif belə bir təfərrüata varır: «Biz kəndi dilimizi bəyənmədiyimiz kibi ərəb və farsı kibi yazıb-danışırız. Məsələn, yer və məhəl şurası yerinə **şurayi-məhəlliyyə** deyiriz. Bu sözlərimə irad tutub deyərlər ki, Osmanlı dilinin şivəsi dəxi böylədir. Cavabında deyərəm ki, osmanlılar da böyük xəta yapıyorlar. Beş nəfər ədib yüz milyon taifənin (burada Əli bəy Hüseynzadə ifadəyə aydınlıq gətirir: Əfəndimiz bəy «yüz milyon nüfusdan ibarət olan bir millətin» demək istəyir, zənn edirəm) dilin dəyişə bilməz». Bu «beş nəfər» ədəbi dilin normaca müəyyənləşməsinə ton verən dediyimiz həmin elitadır. Ona görə Əli bəy Hüseynzadə öz sözünü deyir: «Əzizim, beş nəfər ədibdən muradınız kimlərdir? Əgər Şinasi, Naci, Namiq Kamal, Əbdülhəqq Hamid, Əhməd Midhət, Şəmsəddin Sami və ilx. isə o halda biz ancaq təəccüb və təəssüf edəriz...» ki, Osmanlı türklərinin iftixarı olan bu zəka sahibləri elə qiymətləndirilir. Əli bəy Hüseynzadə bu əqidədədir ki, hər türk millətinin içindən belə «beş nəfər» çıxsın və onlar əl-ələ versələr, arzu olunan qüdrətli ümumi türk ədəbi dili yaradılar.

Əlbəttə, hər şeir yazan, hər ədib və jurnalist bu «beş nəfər»dən biri ola bilməz. Məsələn, İbrahim Tahir (Musayev) adlı bir ucqar şairin zəif, qüsurlu şeirlərini «Füyuzat» dərc etmir, o, jurnalın ünvanına təhqir yazarkən «Füyuzat»ın istedadlı mühərrirlərindən görkəmli Türkiyə şairi Əhməd Kamal onun mənzum yazılarının konkret qüsurlarını göstərir. Bundan qəzəblənən İbrahim Tahir İstanbuldan gəlmiş şairə «yeni mehman əfəndim» deyə kinayə ilə belə deyir: «İştə bəg əfəndim, mənzumələrimizi bu tezliklə tənqiddən dilxahınız bizlərə Osmanlı qaşığı ilə ərəb şorbası içirməkdir. Bizlər isək, bu şorbaya iştahamız yox» – bu sözləri Ə.Kamal ona cavab yazısının içində verir. Və dil sadəliyindən dəm vuran İbrahim Tahirin İran inqilabını alqışlayan bu misralarını misal gətirir:

*Nuşiravani-adilü Pərviziniz hanı?
Şah Şücavü Səncərü Çingiziniz hanı?*

Və söyləyir ki, «beytin türklüyə, milliyyətə nə münasibəti var? Nəhayətlərindəki «**niz** hanı»ların yerinə «to kocast» deyəcək olsa, qolayca farsı olmazmı:

*Nuşiravane-adel o Pərvizə to kocast?
Şah Şoca-vo Səncər o Çingizə-to kocast?*

...Əgər bu sadə və milli və türki olsaydı, bu qədər qolaylıqla və vəzn və mə'na və qafiyəsinə xələl gəlmədən farsı ola bilirmi idi? («Füyuzat», 1907, №21). Və əlavə olunur ki, bu adam türkü, milləti və tarixi nə dərəcədə bilir ki, Çingizin türklərin, o birilərin isə iranlıların fəxri olduqlarını bilmir.

Yəni Əli bəy Hüseynzadə, «Həyat», «Füyuzat» əzəmətli ümumi türk ədəbi dilinin yaradılmasını hər qələm sahibinə yox, türklərin zəka sahibi elitesinə etibar edirdi.

Burada xüsusi incə bir hadisə də var: əlbəttə, Əli bəy Hüseynzadə bilirdi ki, ümumi ədəbi türkcəni hazırlamaq üç-beş ilin işi deyil. Ona görə də bu işə uşaqları, balaları hazırlamaqdan başlamağı inadla tövsiyə edirdi – o, mükəmməl uşaq ədəbiyyatının, intellektual ibtidai məktəb dərslərlərinin yaradılmasına çağırırdı.

A.Səhhətin «İkinci il» dərslində (1908) çap olunmuş «Quşlar» şeirini dilinin bəsitliyinə görə Əli bəy Hüseynzadə ciddi tənqid edir. Belə misralar var:

*Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə, gah havada...*

Ancaq «Dəbistan» jurnalında çap olunmuş «Nənə və onun balaca qız nəvəsi» şeirinin dilini sadəliyinə, aydınlığına görə uşaq ədəbiyyatına nümunə göstərir («Həyat», 1906, №91) və bir neçə bəndini misal gətirir – belə misralar var:

*Sən də, nənə, bağçada seyr etmisən?
Mənim kimi oynamağa getmisən?
Xırda-xuruşdan gəlinə ev tikib,
Oynatmağa çəməndə meyl etmisən?*

Təbii ki, burada asanlıq, aydınlıq yeganə faktor deyil – «Quş-lar»ın dili bundan da sadədir. Ancaq burada psixoloji yaşanıb var, nənə-bala yaşlarının fərqi uşaq düşüncəsində təhlil olunur. Uşaq ömrün fəlsəfəsinə dalır, sualları ilə nənənin uşaqlığını xəyalən ona yaşadır, nənəni mütəəssir edir. Bu suallar nənəni nəvəsi ilə söhbətə çəkir. Əli bəy deyir ki: «Mənzumə yanımda bulunan üç-dörd yaşındakı bir tiflə oxunduğu zaman tiflin mütəəssir olduğunu müşahidə etdim». Bu mütəəssirlik intellektual duyğunun başlanmasıdır. Bu intellektual duyğu ilə gələcəyin ümumtürk ədəbi dilinin sahibi həmin yolda ilk addımını atmış olur.

Əli bəy Hüseynzadənin elmi, publisist və bədii dili ümumtürk ədəbi dilinin qarşısında qoyduğu intellektual tələbin ölçüsündədir.

Bu onun tarixi-elmi-fəlsəfi traktatının dilindən bir nümunə: *«Bunun isə at yetişdirmək» və «ata minmək» elm və sənəti olduğunu və çox kərrə də ümuri-siyasətdə lazım gələn «zehin açıqlığı» ilə «fərti-idrak» ilə bir münasibəti bulunmadığını hər kəs bilir. Qaldı ki «siyasət» kəlməsi, burada nə fəthə, nə kəsrə və nə mütəradif bir lüğət yardım edəməyəcəyindən kəlməyi olduğu kibi mülahizə ilə haqqında bir az izahat verməyə məcburam. Siyasətin bir mə'nası cəza, cəza xüsusunda ibrizi-şiddət və hətta e'dam cəzası deməkdir» («Siyasəti-fürusat»).* Həmin ümumi ədəbi dildə əcnəbi ərəb, fars nümunələrinin olacaq bolluq faktlarından: **ümü-ri-siyasət, fərti-idrak** (idrak ifratı), **fəthə, kəsrə, mütəradif, ibrizi-şiddət**; həmin dilin normasında İstanbul ağzının gözlənilən fəal iştirakı: **bulunmadığı, edəmiyəcəyi, kəlməyi, kibi**. Traktatın ictimai məzmununda dövrün, çar dövlətçiliyinin antitürk siyasəti Əli bəyin kinayəsi ilə müşayiət olunur ki, bu kinayə əsərin elmi dilinə siyasi pamflit üslubu daxil edir. Bu kinayə bu parçada «at minməyin elm və sənət olması» ifadəsində də, «fəthə,

kəsrə» terminlərində də görünür. Bu kinayə əsər boyu davam edir, bəzən sakitləşib adıləşir, bəzən belə artıb şiddətlənir: *«Böylə əhəmiyyətsiz bir zənlə (iştə yenə fəthə bəhsinə ehtiyac göstərən bir kəlmə) zəhinlərimizi məşğul edib onu və mübahisəsini nəcmigeysudar quyruğunun belə yetişməyəcəyi «cəhənnəmə», ya cənnəti-ələyə qədər uzatmaq dənə, üçüncü Dumada kazak atlarının quyruqlarına dair cərəyan edən münaqişətə qulaq verməmiş daha nəfə'dir, zənn edərəm.*

Ələlxüsus öylə bir zamanda ki, «Novoye vremya» badnümasının hərəkət və istiqamətinə müvafiqətlə əllərində Peterburq və Moskva, daha doğrusu, «Üçüncü Dum» kazak atlarının quyruqlarını oynadan Menşikovlar Qafqaz müsəlmanlarını əzim bir xəyanətlə ittiham edərək, az qalıyor ki, bizi ayaqları altında əzdirib çöküntmək üçün bütün məzkur atları təhəvvürə gətirib üzərimizə hücum etdirləsinlər». Bu, xalis «Molla Nəsrəddin» sarkazmıdır. Əli bəy Hüseynzadə elmi üslubunda da ictimai təsiri gücləndirmək üçün dilini bədii üslubun kinayəsi ilə yükləyir.

Bu da Əli bəy Hüseynzadənin həmin ümumi türk ədəbi dilinin publisist nümunəsi – Həsən bəy Zərdabinin insanın bədən üzvlərindən, bədən quruluşundan, ətindən, qanından, qan damarlarından, bu üzvlərin birinci və ikinci dərəcəli olmalarından, qan dövrəsinin bütün orqanizmi yaşatmasından danışan elmi fikirlərini bir abzasda xülasə edən Əli bəy Hüseynzadə cəmiyyəti də bir orqanizm götürərək maraqlı bir təşbeh yaradır, cəmiyyətin ictimai qan dövrəsinin təhlil edir: *«İştə bir bədəni-ictimai deyilməyə səza (layiq, uyğun – T.H.) olan bir hökumət, bir məmləkət də tamamilə bədəni-insan kibidir: yollar və bilxassə təmir yollar anın qan damarları və posta və teleqraf telləri də anın ə'zayı, yə'ni beyin damarlarıdır... İnciləbcuyan firqəsi bu iki qüvvətin qədrü-qiyəmətinə çoxdan dərk etdilər. Onlar anladılar ki, bu iki qüvvətin əhəmiyyəti əsgərdən, qoşundan ziyadədir. Əsgər sadə alat və ə'zayibədəndir. Qan olmazsa, siyaləyi-bərqiyyə olmazsa, anlar hərəkət edəməzlər, bir iş görəməzlər!..»* («Həyat», 1905, №111). Dildə

kütləvi anlaşıma problemi olsa da, publisist dil mükəmməlliyi, obrazlılığı ilə səciyyələndir. Bu ümumi ədəbi dil yüksək türk cəmiyyətinin dili olacaq – təbii ki, yüksək, elitər cəmiyyət olmadan ümumi ədəbi dil ideyası baş tutmaz. Bu isə Əli bəy Hüseynzadənin publisist dilinin başqa bir nəfəsi – ümumi ədəbi dil fonunda cəmləşən Azərbaycan xalq türkcəsinin semantik şirəsi ilə aydınlıq, zəriflik və yumoru ilə koloritlənmiş, lirik, sərt və yumşaq ifadələrlə yoğurulmuş bir publisist nitq: «Anlamıyoram ki, Avropa dövlətlərinin birləşmiş olan hər b donanması Səlanik şəhəri pişgahında, yə'ni bu yəhudilərin ənzarı önində nə üzlə nümayişi-bəhri nümayiş edəcəklərdir... Fəqət çi faidə, avropalılarda utanacaq, qızaracaq üz yoxdur ki. Anlar yenə bildiklərini edəcəklər. Nə isə buralarını sükut ilə keçəlim, çünki qorxuram, söz zülfi-yarə toxunar!.. Əvət, avropalılar bildiklərini edəcəklər, bəlkə də, niyyətlərində, sui-qəsdlərində müvəffəq olacaqlar! Lakin günah kimdədir? İştə burası nazik bir məsələdir...» («Həyat», 1905, №105)

Bu da XX əsrin nə Türkiyə, nə Azərbaycan nəsrində görünməmiş bir hekayə dili – (Çexovun «Qılaflı adam» hekayəsinə nəzirə) bu onun epigrafları: *Qarşımda gəzən şu canlı tabut, Aramıma zəhərdir, sipərdir* (Abdulla Cövdət); *Onları ki görürsən, adamlığa xiləfdirlər, adam degil, adama qılafdirlər* (Mövlanə Cəlaləddin Rumi). Bu onun birinci cümləsi: «*Vəqt gecikmiş idi. Aləm dağı tərəflərindən övdət eyliyən avçılar Üsküdar və Heydərpaşadan Beşiktaş, ya Köprüyə gedən vaporlardan heç birinə yetişməyəcəklərini, binaənileyh İstanbuldakı xanələrində vasil olamayacaqlarını bildikləri cəhətlə gecəyi keçirmək üçün Küçük Camlıcanın ən hicra bir guşəsində kain köy kəhyası Murtəza ağanın evində qalmağa qərar verdilər*». İçi belə cümlələrdən ibarətdir: «Əbdülqədimin qərib bir adəti var idi»; «Bu hala «arqadaşlarla münasibəti-dustaneyi-idamə» namını vermiş idi»; «Əvət, sahibi-zəka, fəzil, kamil adamlar, müəllimlər ki, Əhməd Mithədlərin, Kamalların, Muradların asari-tərəqqicuyanələri ilə pərvərişyab olmuşlar, ingilisin, firəngin, rusun Draperlərini, Spen-

serlərini, Hüqolarını, Tolstoylarını və daha bilməm, nələrini, nələrini mütaliə etmişlər, amma bundan nə çıxar?...»; «E'dadiyyə (hesab – T.H.) müəllimi Kamal bəy: – Yenə tənburunuz nəğməyi-üxraidən tutdurdu!.. Əzizim, artıq uyqu zamanı gəlmədimi, ya?» Bu da sonu: «Hagəh Əhməd əfəndinin qulağına bir səmti-məchuldan gözəl bir səda gəldi. Birisi «Təraneyi-səhər» olmaq üzrə «Turani»nin qitəatini təğənni eyliyordu: Zülmətü şər bulsa da bir dəm zəfər...» (Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri, səh.443–470)

Bu, intellektual nəsr dilidir. Dövründə bunu ancaq ziyalılar, təhsillilər oxuyub duya bilərdilər. Bu dili Abdulla Cövdətın Bayrondan nəsrə tərcümə etdiyi «Şilyon məhbusu»nun dili ilə müqayisə etmək olar: «lacivərđiyi-səmayə müşabih olan mavi gözləri ilə çöhrəsi validəmi andırdığından, pəderimin ən ziyadə sevdıyi və ən kiçiyimiz ən ziyadə qəlbimi parçalıyordu. Bu qədər sevimli bir quşu böylə bir dami-zülmətdə görür də, nasıl dılxun olmam. Bu çocuk gündüz kibi gözəldi. Ənvar içində kəmalihürriyyətlə uçan qartal yavrularının nişat və hürriyyətlərinə məzhər bulunduğum zamandakı gündüzlər kibi gözəldi. Zadəyifitab olan və bərf ilə müzəyyən bulunub, gecəyi uzun bir yazın ziyasından sonra görən qütb gündüzlərindən bir gündüz kibi gözəldi... Sevimli olduğı qədər saf bir qəlbı vardı... Təb'ən xəndənüma olan gözlərini ancaq əbnayi-nəvinin fəlakəti giryənək edərdi...» («Həyat», 1905, №68)

Bu nəsr dilindəki lirizm Bayron şeirinin canından gəlir. Ancaq bu, türkən hekayə dilidir. Böyük şairin poetik ruhunu əslindəki şəriyyətlə türkcəyə köçürə bilmişdir.

Əslində, «Füyuzat»ın ədəbi dilə münasibəti «Həyat»ın dil təcrübəsinin davamıdır. Bu dil təcrübəsi isə xalq türkcəsindən çox fərqlənirdi. «Füyuzat»ın ilk sayındaca belə bir dil nümunəsi vardı:

*Ənzari-şəbabımda pədidar olan ey zill!
Ey zilli-tülü'at, oluyorsın yenə peyda!
Bir cılveyi-mövhuməyi-amalı-bədiə,
Eylərmi yenə qəlbimi bir şövq ilə ehya?*

Burada on yeddi sözdən ancaq yeddisi (olan, yenə, peyda, bir, eylərmi, qəlbimi, şövq) «avam arasına» (ifadə İsmayıl bəy Qasıralının) çıxı bilər, qalan onunu isə (ənzari-şəbab, pədidar, zillitüluat, cilveyi-mövhumeyi-amali-bədiə, ehya) nəinki avam, savadsız, hətta savadlı kəs də, ərəbcəni bilmirsə, anlaya bilməz. Təbii ki, Əli bəy Hüseynzadə ustadı Qasıralının tövsiyəsinə biganə qala bilməzdi və qalmadı da. Müqayisə göstərir ki, «Füyuzat»-ın dili «Həyat»-ınkına nisbətən, əlbəttə, ancaq nisbətən sadədir. Qasıralının məktubu verilən sayda Türkiyə şairi Abdulla Cövdətin bir dördlüyü çap olunub:

*Yoluna dikənsiz güllər saçmışdım,
Sən gəlmədin, matəm gəldi o yoldan.
Qucaqladım məzarımı dərdinlə,
Qollarımı bən səninçin açmışdım.*

Bu misralara Füzuli kədəri yüklənib. Bu misralarda Məcnunun dərdi oxunur. Bu dili məhəbbətin nə olduğunu bilən hər kəs anlayır: həm bədi mənasını, həm də lüğət tərkibini anlayır: azsavadlı da, «avam» da. Ümumiyyətlə, Əli bəy Hüseynzadənin şeir dilində «ənzari-şəbabım...» sərtliyi bir daha görünmədi. Və faktdır ki, onun şeir dili hekayə dilindən, elmi və publisist nəsrindən sadədir. Bu, Nəsimi hürufiliyinin XX əsr dilidir:

*Ey zati əbədi, örtüdə gizli!
Ey əzəldən bəri izləri bəlli!
Ey namütənahi, qüdrətin eylər
Hər yerdə, hər canda, hər an təcəlli.*

(Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri, səh.471)

Əli bəy Hüseynzadə bir dördlükdə hürufi fəlsəfəsinin canı, məğzi olan sözü demişdir. Elə demişdir ki, onu ali zəkalı filosof da, hərfi tanımayan «avam» da anlayır. Deməli, dildə fəlsəfi dərinlik ifadə etmək üçün xalq türkcəsində olmayan ərəb, fars sözləri işlətmədən də keçinmək olar. Kontekst **namütənahi** (sonu

olmayan, nəhayətsiz) sözünü də semantik cəhətdən şəffaflaşdırır. Hürufi məzmunu bu xalq bayatısında necə anlaşılırsa, Əli bəyin dördlüyündə də elə kütləvi qavranır: **Bu Aşiq zində deyil, Əqli özündə deyil. Kim deyər, Haqq camalı Yaxşı üzündə deyil.** Əli bəy Hüseynzadənin dilində ancaq bir söz (namütənahi) kütləvilik müstəvisindən kənarda qalır, xalq bayatısında üç söz: *zində* (diri, canlı), *Haqq* (Allah), *camal* (üz). Əli bəyin dilində xalqın canlı danışığında, məişət ünsiyyətində işlətdiyi sözlər, ifadələr var: **örtü, gizli, əzəldən bəri, izi bəlli, hər yerdə, hər canda, hər an.** Dildə fəlsəfi anlayışın bütün incəlikləri aydınca ifadə olunur: əvvəl məkan anlayışı ən geniş mənada – **hər yerdə**, sonra məkan nisbətən daralır, konkretləşir – **hər canda**, daha sonra zaman anlayışı gəlir – **hər an**. Bu Nəsiminin verdiyi zaman və məkandır: **Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam, Gövhəri-laməkan mənəm, kövni-məkana sığmazam.**

Əli bəy Hüseynzadə XX əsrin əvvəllərində siyasi lirikanın ən mükəmməl və aydın dil nümunələrini yaratdı. Bu dil sadə ciddi-siyasi şeir dilinin nümunəsidir:

*Səmadən bir mələk heyratla der: insanlar, insanlar!
Nədir bu, ruyi-ərzi qaplıyor al qanlar, insanlar?
...Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir?
Bir az fikr eyləyin: sizdən degilmi anlar, insanlar?*

(«Füyuzat», 1906, №1)

Bədii dəyərinə görə, M.Ə.Sabirin istənilən ən mükəmməl satirası ilə bir səviyyədə durur. Zamanında şeir Türkiyədə və Azərbaycanda dillər əzbəri olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Sabir şeirə satirik nəzirə (parodiya) yazmışdır:

*Səradən bir dəli şeytan deyər: insanlar, insanlar!
Nədir, dünyanı dutmuş elmlər, irfanlar, insanlar?
Qanan kim, qandırən kim, nəşri-irfan eyləyən kimdir?
Sizi irşad edir, görmürsünüz, fəttanlar, insanlar?*

Azərbaycan türkcəsində siyasi lirik şeir dili Əli bəy Hüseynzadənin qələm nümunələrində pərvəriş tapır. Az yazır, ancaq bütün estetik tələbləri ilə kamil əsər yaradır. Bu şeirlər ədəbiyyat tariximizin nadir söz incilərindəndir:

*Həqqü ədalətdən əsər yoksa da,
Harisi-qanun bir ər yoksa da,
Zülm edənə qarşı sipər yoksa da,
Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu, keçər!*
(Seçilmiş əsərləri, səh.470)

Bunun nəqarət misrasına çoxlu nəzirələr yazılıb. Yaxud:

*Ədu qırar qapıyı,
Biz evdə bihabəriz.
Nə başqa-başqalarız,
Nə ittihad edəriz.*
(Seçilmiş əsərləri, səh.472)

Bu nümunələrin dili siyasi lirik şeirimizin böyük nümayəndəsi M.Hadinin istənilən şeirindən aydındır. Hadinin dil nümunəsi budur:

*İştə bir aliheyi-hüsnü cəmal,
İştə bir malikeyi-fəzlü kəmal.
İştə bir düxtəri-pakizəxisal,
Şəmsi-rəxşəndeyi-afəqi-cəlal*
(«Füyuzat», 1906, №1).

Hələ bu, məktəblilər üçün yazılmış şeirdir.

Əli bəy Hüseynzadə dünyanın nadir poliqlotlarından olaraq, bildiyi qərb və şərq dillərindən etdiyi tərcümələrdə həm əslinin poetik məğzini saxlamış, həm də öz doğma dilinin qadirliliyini göstərmiş və ciddi-lirik şeir dilimizin cıllanmasında memarlıq işi görmüşdür. Bu nümunələrlə Əli bəy Hüseynzadə tərcümə dilimizin lüğət və qrammatikasını mükəmməlləşdirmiş, türkcənin müxtəlif sistemli dillərlə ünsiyyətini istedadla əlaqələndirmişdir.

Tərcümələrin dili o kamillikdədir ki, burada özgəlik duyulmur, elə bil onu böyük söz ustaları türkcə yazmışlar.

*Alman dilindən, Götenin «Faust»undan:
Eyvah ki, dünyaları fikrim dolaşırkən
Tə'qibə nə at var, nə qanat var, nə də yelkən.
Sərbəst uçuşur fəvqi-çəmənəzardə quşlar,
Şahin pərü balun açub eylərsə təali,
Yüksəlməyə balalarə, aləmləri seyrə
Hər fərdi edər sövq anın hissü xəyalı.*

(«Dəbistan», 1907, №4)

Rus şairi, Puşkinin müəllimi, əcdadı türk olan, Bəhram Mirzənin nəvəsi, Böyük Yekaterina dövrü rus şeirinin sərəfrazı (ifadə Əli bəyindir) Derjavindən:

*Zaman bir nəhrdir, hər an aqar, turmaz,
Güzər eylər bütün asarı insanın.
Mülklər, məmləkətlər, qövmü millətlər
Gedərlər qə'rinə dəryayi-nisyanın.
Əgər tarix, ya əş'arın ahəngi
Edərsə hiş bir şey adəmiyyətdə,
Rəha bulmaz o da kilki-nəsibindən,
Olur fani dəhani-sərmədiyyətdə.*

(«Füyuzat», 1907, №9)

Portəgiz dilindən Kamoensin «Luziada» dastanından:

*Yek sehr ilə sənsən edən, ey eşqi-cəfakar,
Faniyi-bəşərin qəlbini zəncirə giriftar.
Mə'sum ikən oldun o qızın mövtinə baiş,
Ey eşq, bu qurbanına aləm bütün ağlar.*

(«Qərbin iki dastanında türk»)

İtalyan dilindən Torkvato Tassonun «Xilas edilmiş Qüds» poemasından:

*Ey tanımadığım piri-dili-agah,
Ey mürsidi-kamil, arifi-billah!
Bütün söylədiyin eyni kəramət,
Əsrarını açmış sana təbiət.
Bir razi-aşiyani-qəlbi-bəşərsən.
Oldunsa atiyi-kəşfə müqtədir,
Söylərmisin bana əncamı nədir?
Verə bilirmisin bana bir xəbər,
Nədir şu fələkdən bizə mükəddər?
Yoxmudur bu mülkə ümmidi-nicat,
Bitməyəcəkdir bu iztirabat?*

(«Qərbin iki dastanında türk»)

Əli bəy Hüseynzadə, habelə ərəb, fars, yunan, Çin, ingilis dillərindən tərcümələrin müəllifidir.

Tərcümələrində Əli bəy Hüseynzadə müxtəlif dünya dilləri ilə qarşılaşdıraraq, *ümmü türk ədəbi dili* nümunəsinin gücünü sınayır. Və onun inamına görə, İstanbul ağzı üstündə duran, ərəb, fars lüğətinin iştirakı ilə zənginləşmiş türkcə ən mükəmməl müasir dünya dillərinə güzəştə getməz, hələ bir qədər də yüksəkdə durar.

Ancaq nəhayətdə Əli bəy Hüseynzadə ədəbi dilin məzmunu ilə, lüğət tərkibi ilə bağlı mövqeyini dəyişdi. Mirzə Cəlilin «sadə yazmağı da bacarmaq lazımdır» fikrinə gəldi, «Molla Nəsrəddin»in dil təcrübəsinin, Qasıralının sadə yazıb «avam arasına daxil olmaq» məsləhətinin daha gerçək millilik, daha gerçək türkçülük olması qənaətinə gəldi. Öz ədəbi ünvanı olan **Turani** adından fars şəkilçisini atdı, oldu **Əli bəy Turan**. 1926-cı ildə son dəfə Bakıya, Türkoloji qurultaya gələrkən öz ata yurdunda, ana vətəninə elan etdi ki, insan ucalmaq üçün ayağını ana torpağa dayamalıdır, top yerə dəydikdə göyə qalxdığı kimi, insan da torpaqdan, yəni xalqından güc alaraq yüksəlir; beləcə ədəbi dil də zirvələnmək üçün xalqın, millətin dilinə söykənməlidir. Və artıq

30-cu illərdən turançı düşüncəsinin dil istiqamətini məhz türkcənin üstünə keçirdi. Daha **şair** yerinə **ozan**, **peyğəmbər** yerinə **yalavac**, **məqalə** yerinə **bitü**, **saz** əvəzinə **coğur** və s. işlətməyə başladı. Bu həm də Türkiyədə dahi Atatürkün başladığı dildə özləşmə hərəkətinə qoşulmaq demək idi.

Əgər türkcəliyin əvvəlindən bu yolu tutmuş olsaydı, N.Vəzirovun, Ə.Haqverdiyevin, N.Nərimanovun saf Azərbaycan türkcəsində yazılmış faciələrinin dilindən narazı qalmazdı və Şillərin «Qaçaqqlar»ının, «bizim qayət naqis olan Azərbaycan şivəmizə» (ifadə Əli bəyindir) tərcüməsindən qorxmazdı (Bax: «Füyuzat», 1906, №5). Əli bəyin adını çəkdiyi Azərbaycan dramaturqlarının dili kifayət qədər dolğun və mükəmməldir. Sadəcə Əli bəyi razı salmayan bu dramların dilində qəliz, kütləvi anlaşılmaz ərəb, fars sözlərinin işlənməməsi, təmiz Azərbaycan xalq türkcəsində yazılmış olmasıdır. Əgər Əli bəy özü Vəzirovun, Haqverdiyevin, Nərimanovun işlətdikləri ədəbi türkcədə yazmış olsaydı, onun dərin elmi-fəlsəfi, tarixi-publisist əsərləri bu gün əl-əl gəzərdi.

ZİYA GÖYALP – XALQ TÜRKCƏSİNƏ DOĞRU

Ətimin və kəmiyimin babası Ali Rza əfəndi isə, fikrimin babası da Ziya Göyaldır.

ATATÜRK

Türkün yeni dövr məfkurə mübarizəsinin komandanı İsmayıl bəy Qasıralının fədakar döyüşçüləri, bölmə və bölgə başçıları çox idi, ancaq döyüşkənliyi ilə yanaşı, həm də nəzəri ideya biliyinin kamilliyi ilə baş komandanın ən mükəmməl sərkərdələri Əli bəy Hüseynzadə (Turan) və Ziya Göyalp idi. Qasıralının yetirmələri mükəmməl bir komanda şəklində birləşmişdilər. Bunlar elmi-fəlsəfi əsərləri ilə türklük ideyasını tarixi-etnik cəhətdən əsaslandırır, publisist yazıları, bədii əsərləri – şeirləri ilə onu təbliğ edirdilər. Ziya Göyalp Türk Dünyasını, Turanı belə təqdim edirdi:

*Vətən nə Türkiyədir türk için, nə Türkünistan,
Vətən böyük və müəbbəd bir ölkədir: Turan.*

Göyalp Turanı gerçək coğrafiyadan uca tutub, onu türkün gözündə və düşüncəsində mənəvi, məfkurəvi bir məmləkət kimi canlandırır: «Turan bütün türkləri bir araya toplayan və yabançıları ora almayan məfkurəvi bir vətəndir. Turan türklərin oturduğu, türkcənin qonuşulduğu bütün ölkələrin tamıdır».

Əli bəy Hüseynzadə isə Ural–Altay nəzəriyyəsinə də siyasi-ləşdirir və «türkcənin qonuşulmadığı» coğrafiyaları da Turanın hüduqları içinə alır, anlayışın lap kökünə, tarixin gözlə görünməyən, ancaq düşüncə ilə qavranan dərinliyinə gədir:

*Sizlərsiniz, ey qövmi-macar, bizlərə ixvan,
Əcdadımız müştərəkən mənşəyi-**Turan**.
Bir dindəyiz biz, həpimiz Həqqnəreştan,
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Quran?!*

Ziya Göyalp deyir ki, doxsanıncı illərdə (1890) biz hamımız Əli bəyin bu şeirini əzbər bilirdik.¹

Türk irqi, türk fərdi ilə türk məfkurəsinin eyni anlayışlar olmadığını ilk dəfə problem səviyyəsində qaldıran, tarixi və öz dövrü üçün müasir faktlar əsasında təhlil edib qabardan, türkün və Cümhuriyyətin «olum, ya ölüm» sualı günün çözümünə ən ehtiyacı olan məsələ kimi qarşıda durduğu zaman çıxış yolunu elmi və tarixi baxımlardan düzgün göstərən Ziya Göyalp oldu. Bəlkə də, «Varmı olayım, yokmu?»² (Abdulla Cevdət) sualının bu düzgün cavabına görə böyük Atatürk onu öz «fikir atası» saymışdır.

Ziya Göyalp ilk dəfə məsələni belə sərt şəkildə qoydu: «... Türk olmaq üçün yalnız türk qanı daşımaq, türk irqindən olmaq kafi deyildir. Türk olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, türk harçı ilə tərbiyə görmək və türk məfkurəsi üçün çalışmaq şərtdir. Bu şərtləri haiz olmayanlara, qanca və irqçə türk olsalar belə, «türk» ünvanını verəməyiz».³ Deməli, Ziya Göyalp əqidəli, məsləkli və-təndaş istəyir; məfkurəsiz insanda vətənə – torpağa, millətə sevgi olmaz. Məmməd Araz deyən kimi, «Vətənin daşı olmayandan, olmaz ölkə vətəndaşı».

Vətəndaşlıq üçün irq, soykökü hər şey deyil. Elə Ziya Göyalpın zamanında, onun ideya mübarizəsinə qalxdığı dövrdə Mirzə Ələkbər Sabir rütbə almaq, mövqə tutmaq üçün millətini çara satanların ünvanına kinayə ilə deyirdi: *Turanlılar, ad batırıb*

¹1894-cü ildə yazılmış bu şeiri Əli bəy heç yerdə çap etdirə bilmir. Hətta altı il sonra Əli bəy bir məqalənin içində onu Misirdə çıxan «Türk» qəzetinə göndərdikdə belə, məqalə bu şeirsiz çap olunur. Şeir ağızdan-ağıza yayılır, uzun müddət yaddaşlarda yaşayır. İyirmi ildən sonra böyük türkçü Yusuf Akçuraoglu bu dörd misrəni yaddaşlardan alıb «Türk yurdu» jurnalında çap edir.

²Allah, Allah! Hamletin bu sualı elə bil Atatürkün apardığı və zalım fələyin bəlasına nəhayət verdiyi, türkün, Cümhuriyyətin taleyini həll edən Qurtuluş mücadiləsinin aqibəti üçün verilibmiş; Abdulla Cevdətin tərcüməsində həmin sual:

Varmı olayım, yokmu, budur məsələ.

İştə

Zalım qədər in qədrinə etməkmi təhəmmül?

Ya qarşı gəlib cəsinə bu seyli-fənanın

Verməkmi bu tufani-bəlayəyə nəhayət?

³ Ziya Göyalp. Makaleler. İstanbul, 1980, s.33

nam alırsız biz. Sabir bu satirasını Namiq Kamalın məlum, məşhur şeirinə nəzirə yazmışdı. Namiq Kamal demişdi:

*Amalımız, əfkarımız iqbalı-vətəndir,
Sərhəddimizə qəl'ə bizim xaki-bədəndir,
Osmanlılarız, zinətimiz qanlı kəfəndir,
Qovğada şəhadətlə bütün kam alırsız biz,
Osmanlılarız, can veririk, nam alırsız biz.*

Tarix boyu belə olub; bu «kəfənsiz yatanların» hesabına Anadolu türkün vətəni oldu. Namiq Kamaldan, Sabirdən sonra Çanaqqalada türkün şəhidliyi apogeyə çatdı. Çanaqqalada kəfənsiz yatanların hamısını irqinə, soykökünə görə türkdür? Hələ Spartak demişdi ki, azadlığı hamı sevir, ancaq azadlığın yolunda hamı ölmək istəmir. Azdır, ancaq elə türk tapılır ki, vətən, millət yolunda ölmək istəmir. Ancaq türk olmayan nə qədər insan Türkiyə üçün canını fəda edib. Ona görə Ziya Göyalp belə düşünür və belə də deyirdi: «... qanca və irqcə başqa bir irqə mənsub olduğu halda, bu iki şərti (türk məsləki ilə tərbiyə görmək və türk məfkurəsi üçün çalışmaq – T.H) haiz bulunanlar da türk sayılmaq lazım gəlməzmi? Filhəqiqə, milliyyət için qəbul etdiyimiz əsasi şərtlərə görə, bu kimi kimsələri də türk ədd etmək iqtiza edər» (yenə orada). Ziya Göyalpı «məfkurə atası» bilən Atatürk, görünür, onun bu fikrini də siyasi fəaliyyəti üçün örnək götürüb.

Atatürk «türkün dostu türkdür» deyəndə «türk» söz-anlayışını məhz Ziya Göyalpın dediyi məzmununda işlətməmişdir. Yəni Atatürk yalnız qanı və soykökü, irqi türk olanları yox, məqsədi, əqidəsi ilə türklüyə, türkün vətəninə yalnız qanı ilə, canı ilə, bütöv məfkurəsi ilə xidmət göstərən hər kəsi, əgər bu kəs yunansa, gürcüsə, hindsə, lazsa, onu da nəzərdə tutub. Yoxsa çoxmillətli bir məmləkətin dövlət başçısı bu sözü müstəqim mənada deyə bilməzdi. Bu, çoxmillətli məmləkətdə millətlərarası, etnoslararası nifaq oyadardı. Deməli, zamanında, Cümhuriyyətin quruculuğuna gedən yolda Ziya Göyalpın «türk-

lük» anlayışı ilə bağlı tezisi dövlətin ideoloji fəaliyyətində konseptual akt kimi qəbul olunubmuş.

Türk xalqı, Anadolu əhli əskidən milli düşüncə və milliliyyəti bu düsturda ifadə etmişdir: «Dili dilimə uyan, dini dinimə uyan». Bu, siyasətçilərin, ictimai xadimlərin yox, xalqın siyasi dövlətçilik baxışdır, məhz xalqın sözüdür. Ziya Göyalp öz millətinin xarakterini, sözünün dürüslüyünü və sözündə möhkəmliyini, inadkarlığını bilir. Və bildiyi üçün onun (millətin) sözünü dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırır. Bu siyasi təşəkküldə dil o dərəcədə özül əlamətdir ki, hətta başqa millətin fərdləri də türkcə danışır və türk məfkurəsi ilə yaşayırsa, Ziya Göyalp onları da türk sayır. Bu dilbilmə sadəcə dövlət dilini bilmək zərurəti deyil, əgər türkün məfkurəsini də yaşayırsa, deməli, həmin fərdlər türkcəni öz ana dili kimi qəbul edir («ikinci ana dili» də demək olar). Ziya Göyalpın bu mövqeyi, əslində, əslini Məhəmməd Kaşğaridən almış olur. Bildiyimiz və burada müxtəlif münasibətlərlə xatırladığımız kimi, M.Kaşğari deyirdi ki, türkün ürəyinə girmək üçün onunla onun dilində danış.

Z.Göyalp öz ideyasını təqdim edəndə artıq M.Kaşğarının «Divan»ı türk ictimaiyyətinə məlum idi. Beləliklə, o həm Kaşğariyə əsaslanaraq, həm əvvəldə xatırladığımız xalq ifadəsindən bəhrələnərək yazırdı: «Türk xalqına görə, kəndi diliylə qonuşan və kəndi dininə mənsub bulunan hər fərd türkdür. Xalqa görə, «türk» demək «türkcə qonuşulan müsəlman» deməkdir. Türk xalqı türk olmaq üçün *dil birliyi və din birliyini* (ayırma mənimdir – T.H.) kafi görüyordu. Qan birliyinə, soy birliyinə lüzum görmüyordu. Bu səbəblədir ki, «qanı qanıma uyan» şərtini də yuxarıki şərtlərə əlavə etmiyordu»¹. Z.Göyalp deyirdi ki, xalq onun ürəyinə kimin yaxın olduğunu özü bilir, qanı da dil və din birliyi dərəcəsində mötəbər şərt bilsəydi, yuxarıdakı düsturu belə verərdi: «Dili dilimə uyan, dini dinimə uyan, qanı qanıma uyan».

¹ Ziya Göyalp. Makalalar... s.34

İş burasındadır ki, zamanında İsmayıl bəy Qaspiralı məşhur məf-kurə plakatında dini o biri anlayışlarla bir sıraya qoymuşdu: «İş-də, fikirdə, dildə, dində bir».

Ziya Göyalp Türkiyənin gələcəyə aparan bu gününü təhlil edir, yeni fikir cərəyanlarının mahiyyətini açır. Ölkədə üç fikir cərəyanı var. Bu cərəyanlar bir-birini doğurur. Əlbəttə, Türki-yənin mütərəqqi fikir sahibləri, birinci növbədə, ölkəni yüksək inkişaf yolunda olan Avropanın müstəvisinə çıxarmaq istəyirlər. Ona görə də günün ilk yeni fikri *müasirləşməkdən* ibarətdir. Bu fikrin vətəni İstanbuldur. Fikir sahiblərinin məqsədi bu ideyanı Qaspiralısayacağı türk coğrafiyası boyunca genişləndirmək idi. Ziya Göyalp özü sonralar yazırdı ki. Əli bəy Hüseynzadə İstanbuldan, Əhməd bəy Ağaoğlu Parisdən Bakıya gəlmiş və orada fikir savaşı üçün mühit yaratmış və ətraflarına məsləkli, əqidəli insanlar toplamışdılar. Bu insanlar həmin müasirləşmə düşüncə-sini Azərbaycanda hərəkətə çevirdilər. Onlar da müasirləşmə anlayışında Avropadan öyrənməyi əsas tuturdular. Hətta, məsə-lən, Məmmədəmin Rəsulzadə buna *avropalaşma* da deyirdi. An-caq müasirləşmə altında avropalaşma anlayışı gələcəkdə Şərqi, türk insanlarını məxrəcindən çıxara bilərdi – təbii ki, Şərq öz asiyalılığından çıxmamalı idi. Ona görə də bu fikir *islamlaşma* ideyası ilə qorundu, bununla Şərq özünü qabartmış oldu. Türkün müasirləşməsi, tərəqqisi, türk birliyinin yaranması üçün bu ide-yanı yaradanlar mətləbə birbaşa keçmək üçün üçüncü addımda *türkçülük* ideyasını meydana qoydular. Yəni islamlaşma avropa-laşmaya qarşı qoyulmuşdusa, əsl mətləbdən müəyyən dərəcədə kənara düşür, xeyli yayqın məzmun daşıyırdı.

Əlbəttə, müasirləşmə və islamlaşma qatlarında da türk birliyi əsas götürülürdü. Yəni bütün türk dünyasının müasir səviyyədə mədəniyyət sahibi olması, Əli bəy Hüseynzadənin dediyi kimi, panxristianizmin baş alıb getdiyi dövrdə türklərin islam inancını qorumaq, möhkəmləndirmək qayğısı türksevərləri daim düşün-dürürdü. Və Qaspiralıdan gələn türklərin dil birliyi mövzusu

türkçülük ideyasının önə keçməsi ilə daha da aktuallaşdı. Ziya Göyalp həm publisist yazıları ilə, həm də şeirləri ilə dil birliyini təbliğ edirdi, bunsuz bütün mütərəqqi ideyaların söz olaraq qalacağını deyirdi. Şeirlərinin birində yazırdı:

*Türklüyün vicdanı bir,
Dini bir, vatanı bir;
Fəqət həpsi ayrılır,
Olmazsa lisanı bir.*

Ziya Göyalp türk birliyi və dil birliyi ideyasının təbliğində və gerçəkliyə çevrilməsində mətbuatın böyük güc olduğunu söyləyir. Məşhur fransız sosioloqu Tardedən bu iqtibası gətirir: «Qəzetə eyni dillə qonuşan insanları bir arada toplayaraq **xalqı** oluşturur və onlara orta q bir vicdan verir. Qəzetə bilinsiz olaraq yaptığı bu etkidən ayrı olaraq, sırf sürümünü saxlaya bilmək için oxuyucularının övünmə və vətənpərvərlik duyğularını oxşamağa, onların milli gələnlərini və övünə verici milli xatirələrini canlandırıcı sözlər yazmağa məcburdur». ¹ Bir halda ki, qəzet millətçilik ideyası yayır, onun dilini hamı, bütün türklər anlamalıdırlar. Qəzet xalqın başa düşdüyü dillə yazılmalıdır. Ziya Göyalp şeirində deyir:

*Aruz sizin olsun, heca bizimdir,
Halkın söylədiyi türkcə bizimdir.*

Şeirdən göründüyü kimi, Ziya Göyalp türklük müəllimi Əli bəy Hüseynzadədən fərqlənirdi. Əli bəy türk dilinin zənginliyini, Ziya isə aydınlığını, xəlqiliyini mühüm sayırdı; xalq öz ziyalısının ona nə dediyini dərk etmək üçün ona deyilən sözün mənasını bilməlidir. Məfkurənin qavranması dilin həzm olunmasından başlanır və onun vasitəsilə həyata keçir. Əli bəy yüksək səviyyəli türk cəmiyyətini belə qəbul edir ki, cəmiyyətin bütün üzvləri – savadlısı da, savadsızsı da intellekt sahibi olmalıdır, intellekt yalnız bəlağətli dillə formalaşar. Bu zəngin və bəlağətli dil ərəb və

¹ Ziya Göyalp. *Türkleşmek, islamlaşmak, muasırlaşmak*. İstanbul, 1992, s.8

fars sözlərinin bolluğu ilə müəyyənləşir. O bütün ciddiyyətilə deyirdi ki, biz dilimizi bəsitləşdirə bilmərik, oxucunun düşüncəsi, qavrama səviyyəsi yüksəlməlidir. Buna görə də onun yönəlttdiyi «Həyat» qəzetinin, «Füyuzat» toplusunun dilini ancaq ərəbcə, farsca təhsillilər rahat başa düşürdülər. Yadımızdadır ki, böyük türk ideoloqları Qaspiralı da, Həsən bəy Zərdabi də Əli bəyə dilini sadələşdirməyi tövsiyə etmişdilər. Bütün bunlarla yanaşı, Əli bəy İstanbul ləhcəsini ədəbi dil örnəyi götürürdü. İstanbul ləhcəsinin də qəlizliyi, C.Məmmədquluzadə demişkən, zərbül-məsəldir. Hətta XIX əsrin 70–80-ci illərində Azərbaycan maarifçiləri arasında belə bir fikir yayılmışdı: farsca danışmaq və oxumaq üçün iki dili – ərəbcəni və farscanı bilməlisən, türkcəni öyrənmək üçün üç dili – ərəbcəni, farscanı və türkcəni bilməlisən. Bu formula o qədər kütləviləşmişdi ki, hətta rus mətbuatına da düşmüşdü: «По мнению некоторых «ученых» чтобы татарину изучить татарский язык, нужно изучить прежде языки арабский и персидский»¹. Mən deyərdim ki, Türkiyə türkcəsini öyrənmək üçün dörd dili – ərəb, fars, türk və fransız dillərini bilmək gərəkdir. Bəli, İstanbul ləhcəsinin mənzərəsi budur.

Ziya Göyalp isə məsələni başqa şəkildə qoyurdu. Təbii ki, öz zamanı üçün o da İstanbul ləhcəsini² Türkiyənin milli ədəbi dili sayırdı. Yazırdı: «Türkiyənin milli dili *İstanbul türkcəsidir*. Ancaq İstanbulda iki türkcə var: biri danışılan, amma yazılmayan İstanbul ləhcəsi, o biri yazılan, amma danışılmayan Osmanlı dilidir».³ Türkiyə milli dilinin bunlardan hansının olacağı sualı böyük türkçü ideoloqu düşündürür. Başqa millətlərin ədəbi dilləri ilə müqayisə aparır. Türkiyədə milli ədəbi dilin əsasında ölkənin paytaxtı İstanbul ləhcəsi olduğu kimi, başqa millətlərdə də paytaxt dilinin milli dil olduğunu söyləyir. Və davam edir ki: «Başqa pay-

¹ Vətən dili. II hissə. s.178

² Hətta «İstanbul ləhcəsi» yox, «İstanbul türkcəsi» deyirdi. Bu da o deməkdir ki, İstanbul ləhcəsini müstəqil dil, müstəqil bir türkcə kimi alırdı.

³ Ziya Göyalp. Türkcülüynün əsasları. «Maarif» nəşriyyatı. Bakı, 1991. s.91

taxtların hamısında danışılan dil ilə yazılan dil eyni şeydir. Deməli, danışq dili ilə yazı dilinin bir-birindən ayrı olması sırf İstanbulla məxsus bir haldır». Bu müqayisənin nəticəsi kimi İstanbulun dil ikiliyini (və ikidilliyini) normal ictimai hadisə hesab etmir.

Bir halda ki, dünya dillərinin ümumi inkişaf qanunauyğunluğundan kənara çıxır, deməli, bu, İstanbulun dil ikiliyi xəstəliyidir. İşlətdiyi bu təbabət terminini həmin cinsdən terminlə davam etdirir: «Hər xəstəlik müalicə edilir. O halda bu xəstəliyin də müalicəsi lazımdır». Bu xəstəliyin dərmanı İstanbul türkcəsini dil ikiliyindən qurtarmaqdır: ya yazı dilini həm də danışq dili kimi işlətmək, ya da danışq dilini yazı dili kimi qəbul etmək lazımdır. Təbii ki, birinci variantı rədd edir. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin üslublarından danışanda mən belə dili **kitab dili** adlandırmışdım – insan bu dillə danışmaz; deyək ki, Füzuli öz «Divan»ının dibacəsini o dillə yazmışdı, ancaq Füzuli özü səviyyədə adamla, ərəbi, farsı onun kimi bilən bir şəxslə gündəlik ünsiyyətdə o dillə danışmazdı. Bu dil ancaq kitabda olar, danışqda işlənməz. Eynən bu şəkildə, İstanbulun yazı dili gündəlik ünsiyyətdə əsla işə yaramazdı. Ona görə də Göyalp birinci variantı – yazı dilini şifahi ünsiyyət vasitəsinə çevirməyi əsla mümkün saymır. Göyalp bir faktı dürüst təyin edir ki, işlənən hər ərəb və fars sözünün müqabilində türkcə leksik qarşılıq var. Beləliklə, hər türk sözünün yanında biri ərəbcə, biri farsca olmaqla iki sinonim dayanır. Bu məqamda, hətta belə radikal bir fikir söyləyir ki, dildə bir mənanı üç sözlə ifadə etməyə ehtiyac yoxdur:

*Leyl sizin, şəb sizin, gecə lazımdır,
Deyildir bir mənə üç sözə möhtac.*

Şəb farsca, **leyl** ərəbcə türkcədəki **gecənin** qarşılıqlarıdır. Həqiqətən, türkcədə *gecə* sözü var ola-ola bu əcnəbi leksik vahidləri işlətməyə lüzum yoxdur. Ancaq bu lüzumsuz gəlmələrə qəzəbi Ziyani belə sərt hökm verməyə gətirir ki, bir mənanı üç sözlə ifadə etməyə ehtiyac yoxdur. Halbuki hər dildə, o cümlədən türk

dilində öz daxili vəsaiti hesabına bir mənanı bildirən iki, üç, dörd, hətta bəzən daha çox sinonim olur¹.

Beləliklə, heç bir möcüzə İstanbulun yazı dilini şifahi danışiq – ünsiyyət dilinə çevirə bilməz – bu, Ziya Göyalpın son və qəti qənaətidir. Hətta Göyalp belə bir fərziyə də gətirir ki, tutaım, İstanbul kamil ziyalılar, savadlılar şəhəri olduğu üçün hansı bir əmrə, sərəncamla, dekretlə isə burada yazı dilini ünsiyyətdə işlətmək yolunu tutdular, bəs axı İstanbul Türkiyə deyil. Türkiyə cəmiyyəti bunu qəbul etməzdi.

Beləliklə, yeganə doğru fakt kimi ikinci variant ədəbi dil olaraq seçilir – İstanbulun danışiq türkcəsi ədəbi dil vəzifəsini yerinə yetirir. Ziya Göyalp bu fikrini şeiri ilə təbliğ edirdi:

*İstanbulun qonuşması,
Ən saf, ən incə bizə.*

Müxtəlif məqamlarda Ziya Göyalp «İstanbul türkcəsi» ifadəsini işlədir. Ancaq burada məhz «qonuşma» yazmaqla istanbulluların şifahi danışiq dilini nəzərdə tutmuş olur. Ziya Göyalp danışiq dilinin yazı dili statusu qazanmasını bir qədər də emosional-hissi şəkildə belə ifadə edir: «İstanbul xalqının və xüsusilə **İstanbul xanımlarının** danışdıqları kimi yazmaq. Bu şəkildə yazılacaq İstanbul danışiq dilinə *yeni dil*, sonra *gözəl türkcə*, daha sonra *yeni türkcə* adları verildi».² Danışiq dilini ədəbi dilə çevirmək, ədəbi dil səviyyəsinə qaldırmaq təcrübələri türk dilinin tarixində var: Yunus Əmrə, Molla Pənah Vaqif, Qaracaoğlu, Mirzə Fətəli Axundzadə, Namiq Kamal, Hüseyn Cavid və bu kimi sənətkarların sənət dilini yadımıza salaq.

¹ Dilçilikdə belə bir əfsanə var ki, İran–ərəb müharibəsi qabağı ərəblər farslara bu məzmununda bir hədə məktubu göndərirlər: hər ərəb dörd yüz dəvəyə minib, əlinə beş yüz qılınc alsın, qarşılarında necə dura bilərlər. Farslar bu ideografik yazının yozumunda dərin xəyala dahırlar – bu öz yerində. Ancaq ərəblər bunu nəzərdə tutublarmış ki, ərəb dilində, ləhcələrində dəvənin dörd yüz, qılıncın beş yüz sinonimi var.

² Ziya Göyalp. Türkcülüyn əsasları. Bakı, 1991, s.92

Ədəbi türkcə üçün dil örnəklərinin seçilməsində Ziya Göyalpın seçimi nəinki Əli bəy Hüseynzadə seçimindən daha demokratikdir, ümumiyyətlə, ədəbi dil məsələsində Ziya Göyalpın düşüncəsi, riyaziyyatçıların dili ilə desək, ən optimal variantdır.

Xalq türkcəsinə, canlı dilə təmas edərək Ziya xalqın məişətinə girmək, xalqın tarixi ənənələrini öyrənmək, adətlərini təhlil etmək yolu ilə onun istedadını dəqiq müəyyənləşdirir. Bunların hamısı – xalqın adəti də, tarixi təcrübəsi də, etnik istedadı da onun dilində əks olunur, zaman keçdikcə kristallaşır, ifadələrdə-deyimlərdə, atalar sözlərində ən dəyərli kristallar şəklində çöküntü verir, qat bağlayır. Bu hikmət kristallarından birini Ziya Göyalp bizə təqdim edir: **«Bir açıq rəngdə əski atalar sözü belə deyir: İşini bil, aşını bil, eşini bil»**.¹ Xalqın yüz yox, min illərlə topladığı təcrübədən yaranmış bu müdrik reseptdən onun (xalqın) bugünkü səhhətinin diaqnozu üçün istifadə edir: «Millətini tanı, ümmətini (din məsləkdaşlarını – T.H) tanı, mədəniyyətini tanı». Bir ata sözündəki hikmət bütün türk coğrafiyasının yaradıcılıq məhsuludur və onun faydası da bütöv türk dünyasındır. Ona görə Ziya Göyalp da başqa türkçü müəllimləri və məsləkdaşları kimi milli birlik, türklərin dil birliyi üçün mücadilə edirdi. Hikmət kristalları dediyimiz bu nümunələr bütün türklərdə varsa (bəli, var), deməli, keçmişləri bir olub və bunlar həmin birliyin məhsuludur. Çalışmaq da ondan ötrüdür ki, keçmişin birlik təcrübəsi davam etsin, gələcəyə aparsın. Bu keyfiyyətlər xalqın adətlərində yaşayır. Bu adətlərdə qayda-qanun var, intizam, tarixi nizam və mizan var. Bu adətlər konstitusion məzmun daşıyır. Xalq üçün bu törə – konstitusiya dekretlə yaradılan konstitusiyadan müqəddəsdir. Ziya Göyalp deyirdi ki, «törə türklərin milli kultüründən başqa bir şey deyil». Bu törədə (adətlərdə) xalqın tarixi xarakteri həkk olunmuş olur. Ziya milli mədəniyyətə kultür, beynəlxalq kultürə mədəniyyət deyir. Kultürü xalq özü

¹ Ziya Göyalp. *Türkçülüyn əsasları*. Bakı, 1991, s.53

yaradıb, bu milli əxlaqdır, milli davranışdır, şifahi milli tarixdir. Xalqı səfərbər etmək üçün, xalqı rahat idarə etmək üçün milli kulturu bilmək lazımdır. Xalq, kütlə cəmiyyətdən gələn qanunu, adətin – törənin diktə etdiyi ictimai normanı dekretdən, sultanların, hakimiyyətin imzaladığı hökmlərdən daha çox rəğbətlə qarşılayır. Çünki bu törə ona əcdadından, dədə-babasından miras qalıb. Miras əcdadın gələcək nəsillərə vəsiyyətidir. Vəsiyyət həmişə müqəddəs olub.

Bütün millətlərdə vətənpərvərlik var, böyüklü-küçüklü hər millət vətəninə sevir, onu qoruyur. Ancaq türk vətənpərvərlikdə maksimalistdir. Bu maksimalizm Ziyadan sonra Türkiyənin himnində əks olunacaq:

*Bastığın yerləri «topraq» deyərək keçmə, tanı,
Düşün altındakı binlərlə kəfənsiz yatanı,
Sən şəhid oğlusun, incitmə, yazıktır, babanı:
Vermə, dünyaları alsan da, bu cənnət Vatanı.
Kim bu cənnət Vatanın uğruna olmaz ki fəda?
Şühəda fışqıracaq, toprağı sıksan, şühəda!*

Bu, şair düşüncəsinin düzəltdiyi məcaz, hissini cilovlaya bilməməkdən gələn bir mübaliğə deyil. Əlbəttə, «torpağın şühəda fışqırması» mübaliğədir, «kəfənsiz yuxuya getmək», əlbəttə, məcazdır. Ancaq bütün bu mübaliğələr, bu məcazlar Çanaqqala tarixini yaradanların, Anadolu türklərinin, bütövlükdə türklərin gerçək tərcümeyi-halıdır. Bu məcazlar, mübaliğələr bu türkcədə danışanların psixologiyasıdır, mübaliğənin, məcazın ərsinə qalxan bu türkcə həmin igidlik psixologiyasını daşıyanların düşüncəsinin yaratdığı dil möcüzəsidir – psixoloji maksimalizmin dildə ifadəsi budur. Qrammatika psixologiyaya təslim olur.

Bu maksimalizm onun qanındadır, adətləri-törələri ilə nəsil-dən-nəsilə keçir, valideynin oxuduğu beşik nəğməsi – layla ilə körpənin qulağına söylənir, ana südüylə qanına hopur. Ziyaya görə, bu adət-ənənə fenomeni türk kulturunun əsasıdır və özüdür.

Bu kultür tarix boyu ölüm-dirim savaşlarında türkü qalib çıxarıb. Türkün bu kultürünə bələd olduğu üçün Çanaqqalada Atatürk öz döyüşçülərinə «mən sizə ölməyi əmr edirəm» demişdir və həmin törənin gücylə türk Çanaqqalada Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya qitələrindən cəmləşmiş, dışından dırnağına qədər silahlanmış qəddar düşmən ordusuna qalib gəlmişdir.

Dünyanın müasirlik müstəvisində həm də mədəniyyətdə dünya sivilizasiyasına yiyələnəlməlidir. Ziya öz milli türkçü konsepsiyasında təlim edirdi ki, bu işi xalqın ziyalıları, elitası, intellektual qatı yerinə yetirməlidir. Ona görə də Göyalp deyirdi ki, elita xalqa doğru getməlidir. Nə üçün: 1. Xalqdan milli kultür tərbiyəsi almaq üçün xalqa doğru getmək gərəkdir; 2. Xalqa mədəniyyət (bəşəriyyət, müasirlik) aparmaq üçün xalqa doğru getmək gərəkdir.

İkisi də olmalıdır. Ancaq mədəniyyət milli kultürdən üstün olanda istər torpaq döyüşü olsun, istər fikir mücadiləsi olsun, xalq məğlub olur. Çünki vətən sevgisinin bir qismi beynəlmiləçilik duyğusuna paylanır. Göyalp Osmanlı imperiyasının, Osmanlı mədəniyyətinin süqutunu qərb mədəniyyətinin şərq mədəniyyətinə nüfuzu ilə izah edir. Bu halda İslam dini ilə türk kultürü qərb mədəniyyətini mənimsəyərək Osmanlı mədəniyyətinin yerində qərar tutdu, türk dövlətini (Türkiyəni) var elədi. Türkçülüyə vəzifə kimi həvalə edir ki, Avropa mədəniyyətinin pərdələdiyi, özünü müasirlik kimi dəbə çevirib milli keyfiyyətləri məhv etməyə çalışdığı, hətta bəzən onu zəiflətməyə nail olduğu yerlərdə türk kultürünü aşkar edib gücləndirsin, əski fəallığını bərpa etsin, qərb mədəniyyətini müəyyən əndazə ilə milli kultürə aşlasın. Milli kultür üstün olmasa, mənimsənilmiş qərb mədəniyyəti ilə bir səviyyədə olmaq istəsə, bu, ikimədəniyyətlik deməkdir. Və fikrini belə ümumiləşdirir: «ikidinli bir insan olmadığı kimi ikimədəniyyətli bir millət də ola bilməz».¹ Göyalp göstərir ki, tənziatçılar belə ikimədəniyyətli bir cəmiyyət təbliğ etmək istədikləri

¹ Ziya Göyalp. *Türkçülüğün əsasları*. Bakı, 1991, s.49

üçün uğursuzluğa düşər oldular. Şərq-Qərb dialoqunda Göyalpın son sözü budur: «Türkçülər tamamilə türk və müsəlman qalmaq şərtilə qərb mədəniyyətinə tam və qəti bir surətdə girmək istəyənlərdir. Ancaq qərb mədəniyyətinə girməkdən öncə milli kultürümüzü arayıb taparaq meydana çıxarmağımız tələb olunur».¹

Bu düşüncə yeni türk birliyi, türk dil birliyi ideyasının müəllifi İsmayıl bəy Qasıralı platformasının davamıdır. Bir müddət əvvəl Ziya'nın yaşlı məsləkdaşı Əli bəy Hüseynzadə fikri belə ifadə eləmişdi: *Biz avropalıların beynini həzm etməliyik, onların mədəsində həzm olunmamalıyıq*. Bu gün böyük dövlətlərin dünyaya sahiblənmək məqsədi daşıyan qloballaşma adlı siyasətə qoşularkən türk məmləkətlərinin öz milli kultürünü qoruyub saxlaması üçün Ziya Göyalpın Qasıralıdan bəri gələn ideyasını rəhbər tutmalı, türk kultürünü, türk xalq konstitusiyasını qorumaalıyıq.

Ziya Göyalp milli kultürlə xalq türkcəsi, canlı türk dili arasında birbaşa əlaqə görür. Onun düşüncəsinə görə, milli kultürlə milli ədəbi dil türkün milliyyət məfkurəsinin əsasını təşkil edir. Ona görə də milli ədəbi dil məsələsinə xüsusi diqqət yetirir, milli məfkurənin saflığı ilə ədəbi dilin təmizliyini bir-birilə bağlayır. Məsələnin şərhə də tamamilə uyğundur və inandırıcıdır.

Müasirləşmək, avropalaşmaq meylinin təsiri ilə türk dilini Avropa sözləri ilə doldurduqları zaman Ziya Göyalp çox müdrikliklə dinimizin yardımına əl atır (vaxtilə ulu «Dədə Qorqud kitabı»mızı da islam qoruyub saxlamışdı). Avropa dillərinin yunan və latın terminlərini işlətmə məntiqindən istifadə edərək türkcənin ərəb terminləri işlətməsini əsaslandırır. Yazır: «Avropa millətləri «İncili-şərif»i yunancadan almışlardı... Daha sonra xristianlıq nöqtəsindən latın dili yunancaya yardımçı olduğundan german və slav millətlərinin dillərinə latıncadan bir çox terminlər keçdi».²

¹ Ziya Göyalp. *Türkçülüyn əsasları*. Bakı, 1991, s.50

² Z.Göyalp. *Türkleşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək*. İstanbul, 1992, s.13

Türkcəni elm dili kimi işlətməyin yolunu bundan məntiqli və bundan aydın demək olmaz. Əvvələn, bu, tarixən olmuş prosesdir, məzmunu, nəticəsi göz qabağındadır. XIX əsrin ikinci yarısına qədər bütün elm sahələri ilə bağlı (dövlətçilik, hüquq, filologiya, fəlsəfə, biologiya, riyaziyyat, təbabət və s.) terminlərin təxminən hamısı ərəbcədən, dinimizin dilindən alınaraq işlənirdi. Çox az qismi də türkcənin özününkü idi, bir az da, farscadan alınmışdı. Avropa terminlərinə qarşı Ziya həmin nisbəti saxlamağı vacib bilirdi. Bu sahədə xalq dilinə üz tutmağın mümkünlüyünü deyirdi. Hətta elmi üslubun terminləri ilə canlı ünsiyyət, danışq sözlərinin maraqlı, real müqayisəsini verir: «Kəlmələr də tıpkı təbii və canlı varlıqlar kimidir, terminlər isə süni və cansız varlıqlardır».¹ Buna görə də xalqın öz dilindən termin yaradılmasının zəif getdiyini söyləyir və göstərir ki, xalq dilinin təbii kəlmələri canlı və duyğulu mənalar daşıdıqları üçün uydurma, konkret, quru anlayışları qəbul etmir (əlbəttə, xeyli mübaliğəyə varır: Orxon kitabələrinin dilində bütün dövlətçilik terminləri türkcədir, yaxud orta əsrlərdə ərəbcənin dövlət dili olduğu zaman müxtəlif sahələrə aid türkcə yüzrlərlə termin işlənmişdir. Ancaq öz zamanı üçün Avropa dillərində terminlərin işlənmə nisbətini nəzərə alanda onun fikri məntiqli görünürdü.).

Bu halda Ziya avropalıların öz din kitablarına müraciət etmə təcrübələrinə söykənir və deyir: *Buna görədir ki, hər qövmlərin terminləri din kitabının yazılmış olduğu dildən alır*. Yəni: biz elmi terminlərimizi Quranımızın nazil olduğu ərəbcədən almalıyıq. Ancaq bu yerdə bir elmi qeyd-şərt verir. Qeyd-şərtə Türkiyədəki və ümumiyyətlə, türk dünyasındakı üç fikir istiqaməti nəzərə alınır. Əlbəttə, dildə, ünsiyyət dilində türkləşməni ön plana çəkir. Türkləşmədə ən əsas gündəlik ünsiyyətdir ki, bu da qeyri-terminoloji leksikanın üstündə durur. Ziya bu türkləşməni terminoloji lüğət sahəsində də görmək istəyir və deyir ki, imkan daxilində

¹ Z.Göyalp. *Türkləşmək, islamlaşmaq, muasırlaşmaq*. İstanbul, 1992, s.12

elmi terminləri də türkcə sözlərdən hazırlamalıyıq. Göyalp bir anlayışı türkcə ifadə etmək mümkün olmadıqda, əcnəbi sözə müraciət etmək vacib olduqda fransızca və ya rusca sözlərdənsə ərəbcə, ya farsca leksikanın daha münasib olduğu fikrindədir. Və dediyimiz qeyd-şərt də üç istiqamətdən biri olan müasirləşmə, çağdaş olma ilə bağlıdır. Çağdaş olmaq, müasir olmaq ucdantutma avropalılaşmaq deyil, yalnız elmi-texniki tərəqqini mənimsəməkdir. Biz də avropalıların mindiyi avtomobillərə, təyyarələrə minməliyik, avropalıların yaratdıqları texnikanı, alətləri işlətməliyik. Deməli, həmin yeni anlayışların adları yaradılmalıdır. Bu adlar türk, sonra ərəb, fars sözləri ilə baş tutmadıqda Avropa sözlərini almaq məcburiyyətində qalıyıq. Bu Avropa sözü hansı Avropa dilindən alınmalıdır? Ziya Göyalpın cavabı belədir: anlayış hansı xalqdan gəlsə, onun dilindən alınmalıyıq. Ziya Göyalp çağdaşlaşmaq (müasirləşmək), islamlaşmaq, türkləşmək məfkurəsini yığcam şəkildə belə ifadə edir: **Çağdaş bir islam türklüyü yaratmaq**. Və elmi-texniki tərəqqinin dildə əks olunmasını belə düsturlaşdırır:

anlayış – çağdaş (çağdaşlaşmaq)

termin – islam (islamlaşmaq)

dilçilik və imla qanunları – türkcə (türkcələşmək)

Və bu məsələni (müasirləşmək, islamlaşmaq, türkləşmək) dil müstəvisinə çıxararkən Ziya Göyalp ortaq dil ideyasına gəlir. Göstərir ki, bütün islam ideyası üçün olmasa da, mütləq bütün türklər üçün *elmi terminlərin ortaq olmasına nail olmalıyıq*; türklərin ümumi ünsiyyət dili, bədii ədəbiyyat dili kimi elm dili də ümumi, ortaq olmalıdır. Belə bir dilin bütün türklər üçün anlaşılın olmasını zəruri sayır. Onun ortaq türk dili konsepsiyasında anlaşma əsas faktordur. Dilimizi əcnəbi-yabançı ünsürlərdən təmizləyib türkcələşdirdikcə, Ziya Göyalpın fikrincə, «addım-addım bütün soydaşlarımızın anlayacağı ümumi bir ortaq türkcə-yə doğru» gedirik.

Bu üç istiqamət haqqında fikrini belə ümumiləşdirir: **«Yeni qavramlar** yüzilin (əsrin), **elmi terminlər** ümmətin, **kəlmələr**

(gündəlik ünsiyyət sözləri) isə millətin düzgün söz söyləməyə gücü ilə bağlıdır». ¹ Z.Göyalp bu fikirdədir ki, cəmiyyətin vicdanı bu üç inkişaf dövrəsində – səviyyəsində qərarlaşmayınca türk dili tamamlanmış müasir bir dil ola bilməz.

Z.Göyalp milli türk kultürünü əsas tutmaqla, həm də müasirlik anlayışının içində türkün beynəlmiləl mədəniyyətə sahib olmasını kamillik faktı sayır. Beynəlmiləlçilik iki vasitə ilə hasil olur: vasitənin biri dindir – türk islam dini ilə geniş islam kontekstinə daxil olur, müxtəlif müsəlman millətlərinin mədəniyyəti ilə ünsiyyətə girir; vasitələrdən biri də elmdir – elmin vasitəsilə türk islam çərçivəsini də aşır, daha geniş mədəni mühitə çıxır, yüksək texniki tərəqqi yoluna düşür. Beləcə türkün müasirlik siması onun kultürü və mədəniyyəti ilə – milli xasiyyəti və beynəlmiləl keyfiyyətinin mahiyyəti ilə müəyyənləşir. Z.Göyalpın ideya-məfkurə platformasında vurğulanır ki, çağdaş bir türk-islam birliyində çağdaşlıq üçün, elmi-texniki tərəqqi üçün üzümü Avropaya tuturuq, ancaq mənəvi ehtiyaclarımız üçün türklük və islamlıq dəyərlərindən ikiəlli yapışıırıq. Bu harmoniyada milli türkcəyə sözalmanı ciddi nəzarətdə saxlamaq gərəkdir. Sözalma prosesi Z.Göyalpın düşüncəsinə görə, *ortaq türk dili ideyasına xidmət göstərməlidir, bütün türkcələr eyni söz-terminləri işlətməli və tədricən bir-birinə yaxınlaşmalıdır*.

Ancaq bu gün Türkiyədə qüvvədə olan dil siyasəti və dil quruculuğu ilə Z.Göyalpın dili və ideyası arasında ziddiyyət var. Sözdə guya Z.Göyalpın ideyası yaşadılır; onun əsərləri dönə-dönə nəşr olunur, haqqında yazılır, müntəzəm təbliğ olunur. Amma işdə müasir Türkiyə türkcəsi Zıyanın dilindən uzaqlaşır. «Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» kitabını nəşr edən (1992, ikinci baskı) hörmətli Yalçın Tokər ön sözdə yazır: «Z.Göyalpın həməən bütün əsərləri kitab halında yayınlanmışdır. Amma nə yazıq ki, bu kitablarda kullanılan dil bu günün gəncliyinin qolayca oxuyub

¹ Ziya Göyalp. *Türkləşmək, islamlaşmaq, muasirləşmək*. İstanbul, 1992, s.19

anlaya biləcəyi durumda deyildir. Kitabların bir qisim basımlarında 70–80 il öncə Z.Göyalpın kullandığı dil eynən qorunmaqda, bəzi basımlarda isə bir zamanların Dil Qurumu türkcəsi dediyimiz uydurmalara yer verilməkdədir. Təbiidir ki, hər ikisinin də bu günün gəncliyinə anlaşılması zordur».¹ Möhtərəm Yalçın əfəndinin uydurma, süni sözlərin cəmiyyətə, türkcə ünsiyyət saxlayan insanlara, xalq kütləsinə anlaşılmaz olmasını suçlaması gerçək faktdır, hamı kimi mən də onun danlağına qoşuluram. Yalçın Tokərin Z.Göyalpın dilinin müasir Türkiyə gəncliyi üçün anlaşılmaz olması haqqında fikri də reallıqdır. Gəlin, Z.Göyalpın dilindən bugünkü Türkiyə gəncliyinə mənası aydın olmayan sözlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək: **nəsil** (indi: soy), **məfkurə** (indi: ülkü), **müasir** (indi: çağdaş), **süni** (indi: yapay), **təbii** (indi: doğəl), **şüur** (indi: bilinc), **təsvir etmək** (indi: sözlə rəsim yapar kibi bir şeyi anlatmaq), **acəmcə** (indi: farsca), **vicdan** (indi şərh belə verilir: fransızca **conscience** kəlməsi), **mürşid** (belə şərh verilir: aydınlatan, yol göstərən, akıl verən), **nağil** (belə şərh verilir: bir durumun gerçəkliyinin akıl yolu ilə deyil, Tanrı tərəfindən bildirildiyi için qəbul edilməsi), **fəraqat** (vazkeçmə), **vəcd** (coşqun), **kanun** (yasa), **irq** (soy), **imarət** (belə şərh verirlər: fakirlərə və yolçulara bedava olaraq yeyib-içmə, yatma və heyvanlarını doyurma şəklində xizmətlər görən sosial yardım quruluşları), **əfsanə** (masal), **rəvayət** (anlatılan), **qədəm** (ayaq), **nəzər** (göz, bəkiş) və s.

Bəli, bu ayırma ilə diqqətə çatdırılan sözləri müasir türk gəncləri, həqiqətən, anlamırlar. Bəs axı Atatürk deyirdi ki: *Ən böyük mürşid kitabdır. Bəs Əli bəy yazırdı ki: Ayıltmadı kələmim Şu türk ilə acemi. Nə koydular yazayım, Nə kırdılar kələmi.* Ancaq Türkiyə türkcəsini kim bu günə salıb, niyə bu günə salıb ki, atanın, babanın başa düşdüyü sözləri oğul və nəvə başa düşmür. İş də burasındadır ki, bugünkü Türkiyə gəncliyinin anlamadığı bu

¹ Ziya Göyalp. *Türkleşmek, islamlaşmak, muasırlaşmak*. s.6

sözləri başqa türkcələrdə danışan gənclər tam başa düşürlər. Deməli: sözlər ümumi, ortaq deyilən türk ədəbi dilinin sözləridir. Həm də Z.Göyalpın dili deyil, onun danışdığı dövrdə çıxan Türkiyə mətbuatının dili başqa türkcələrin işləndiyi coğrafiyalarda anlaşıldı. XX əsrin əvvəllərində islamlaşmaq ideyasının təbliğatını aparan «Sıratı-müstəqim» dərgisi haqqında Yalçın Tokər bu şərhı verir: «**Sırat-ı mustakim**: Əşrəf Ədibin çıxardığı və Mehmet Akifin başyazarı olduğu, I Dünya Savaşı və Qurtuluş Savaşı illərinin ən güclü islamçı dərgisidir. Dərginin ən böyük oxucu coşğunluğu *Türkiyə dışındaki Azərbaycan, Krım, Batı Türküstan* (ayırma mənimdir – T.H.) kibi türk ölkələrində idi». ¹ Anlaşıldı ki, oxunurdu. Hələ Volqaboyu türklərinin adı çəkilmir, ancaq əgər Batı Türküstanın qıpçaqca danışan türkləri oxuyub anlayırdılarsa, deməli, qıpçaq olaraq Volqaboyu türkləri də həmin dərgini başa düşüb və oxuyublar. Buyurun, İstanbulda çıxan jurnalı Krım, Qafqaz, Türküstan, Volqaboyunun seminariya, gimnaziya, mədrəsə təhsili görmüş türkləri oxuyurdular, ancaq bu gün Türkiyənin universitet təhsili almış savadlıları həmin türkcəni qavramırlar. Axı bu genişlikdə coğrafiyanın türkləri oxuya bilib və mənasını dərk ediblərsə, daha bu dilin ortaq türkcə olmağa layiq olduğuna kim şübhə edər? Bəs yaxşı, niyə belə olub ki, ortaq türkcənin sözləri Türkiyə türkcəsindən atılıb? Bir az sonra bu mövzuda danışılacaq və bu suala cavab veriləcəkdir. Ancaq indilik sözüümüz odur və göründü ki, vaxtilə Z.Göyalpın işlətdiyi, bütün anadoluluların və bütün türkcələrdə danışanların mənasını bildikləri, gündəlik ünsiyyətdə işlətdikləri sözləri bu günün Türkiyə gəncləri bilmirlər. Axı biz bu gün Türkiyə türkcəsini ümumi ünsiyyət dili kimi işlətmək istəyirik. Bu halda, bəlkə, Ziya Göyalpın İstanbul türkcələrinə – yazılı və şifahi İstanbul türkcələrinə münasibətini təzələyək? Ziya Göyalp danışdığı istanbulcasını Türkiyənin yazılı-ədəbi dilinə çevirmək ideyasını

¹ Ziya Göyalp. *Türkləşmək, islamlaşmaq, muasırlaşmaq*. s.6

qaldırdı. Və bu ideya gerçəkləşdi. Bəlkə, indi həmin prinsipə Türkiyənin ədəbi dilində xalq türkcəsinə doğru addımlar atmaq: *rozetlərdən, pantolonlardan, anaxtarlardan, papatyalardan, randevulardan, depresyonlardan, banyolardan, vişnələrdən, kəstanələrdən...*, süni yaradıcılıq nümunələrindən – *öyrətmənlərdən, okullardan...* əl çəkək? Onda başqa coğrafiyalarda Türkiyə türkcəsi daha rahat anlaşılar. Bilirsinizmi, onda Türkiyə türkcəsi ancaq ümumi ünsiyyət (ilətişim) dili yox, həm də İ.Qaspiralının, Ə.Hüseynzadənin, Z.Göyalpın və hər türkün arzuladığı *ortaq türk dili* olar (Bu mövzuda bir az sonra).

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA (BAKİ, 1926) TÜRKLƏR ÜÇÜN ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏSİ

Əlbəttə, qurultayın ən səs-küylü, ətrafında ən qızgın mübahisə gedən məsələsi əlifba mövzusu idi. Əlifbanın müzakirəsi beş iclası (9–13) əhatə etdi. Əslində, Moskvanın bu qurultayı təşkil etməsi türk xalqlarını əzizləməsindən irəli gəlmirdi. O, bir tərəfdən, türklərin bir-biri ilə ünsiyyətini kəsmək, o biri tərəfdən, onları öz qədim, dolğun tarixlərindən məlumatsızlaşdırmaq istəyirdi. Bunun üçün min ildən çox işlətdiyi əlifbasını onun əlindən almaq yetərdi. Türkün böyük, şərəfli tarixi bu əlifba ilə yazılmışdı. «Elmi terminologiyanın sistemi haqqında» məruzəsində Bəkir Çobanzadənin işlətdiyi təbirlə desək, «Asiya tarixinin ən mühüm, ən uca dövrləri, monqollar, hunlar, teymurilər dövrü, ya islamın yayılma dövrü»¹ bu əlifba ilə yazılmışdı. Gələcək türk nəsilləri öz babalarının bu şanlı tarixini oxuya bilməyəcək, kimin övladları olduqlarından xəbərsiz qalacaq və tarixini 1920-ci illərdən başlanan sanacaqlar. Və türklər özlərini «böyük rus tarixinin» qarşısında yazıq sanacaqdılar. Hələ də dərin niyyətini pərdələmək üçün «slavyan çirkabını» (F.Engels) gizlədib, riyakar siyasi biclik işlədərək, «Oktyabr inqilabında» imperiya xalqlarına verdiyi hörmət vədini «saxlayaraq», kiril-filan təklif etmədən tarixi əlifbasının yerinə türkə müasir Avropanın və dünyanın ən böyük işlənmə coğrafiyasına malik olan latın əlifbasını təklif etdi. Beləliklə, rus hökumət dairələrinin türkən taleyinə hazırladığı dramın səhnəarxası faciə məzmunundan qurultay nümayəndələri xəbərsizdilər. Hətta qurultayın Moskva təşkilatçısı professor A.N.Samoyloviç də, nəhəng şərqşünas, «Dədə Qorqud kitabı»nın

¹ Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 (стенографический отчет). Баку, АССР, 1926, с.192

rus dilinə gözəl tərcüməçisi V.V.Bartold da bu səhnəarxası qurğu haqqında heç nə bilmirdilər, latın əlifbasına keçməyi sadəcə mədəni hadisə sayırdılar.

Türklər üçün ədəbi dil məsələsi qurultayın 14-cü iclasında Türkiyənin və o dövr şərqşünaslığının böyük ədəbiyyatşünası professor Mehmet Fuad Köprülüzadənin «Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı» adlı məruzəsinin müzakirəsi ətrafında gedən çıxışlarda qaldırıldı.

Adından da göründüyü kimi, məruzədə söhbət türk ədəbi dilinin keçmişindən, tarixin hansı dərinliyində bu ədəbi dilin fəaliyyətə başlamasından, bu dildə hansı və necə ədəbi-bədii və elmi əsərlərin yaradılmasından gedir. F.Köprülüzadə qədim və yüksək mədəni tərəqqi faktı kimi türk xalqlarının mükəmməl ədəbi dil sahibi olmalarından söhbət açır, hələ islama qədər türk dilinin bir sıra ləhcələrə ayrılmış olduğundan danışır. İslamdan əvvəlki tarixdə türklərin müxtəlif əlifbalardan istifadə etmələri haqqında məlumat verir. Və bu əlifbalardan birini – Orxon əlifbasını məhz türklərin özünün yaratdığını vurğulayır – əlifba yaratmaq mədəniyyət faktıdır və əlifba yaratmaq ədəbi dilin var olması deməkdir. F.Köprülüzadə hesab edir ki, bu əlifbanı işlədən ləhcələrdən bəziləri ədəbi dillər sayıla bilərdi. Əslində, burada şərt qoymağa – «*sayıla bilərdi*» deməyə ehtiyac yoxdur. Çünki əlifba ədəbi dilin yazı ehtiyacını ödəmək üçün yaradılır və bilavasitə ədəbi dilin tələbi ilə gerçəkləşir. Yəni yazısı olan hər bir dil və ya ləhcə ədəbi nitq təşkilatı deməkdir. İllərlə apardığı tədqiqatın nəticəsi olaraq, F.Köprülüzadə türk dilində sasanilər dövrünə (V əsr) gedib çıxan əsərlərin olduğunu söyləyir. Dünya mədəniyyətinə hələ XIX əsrdən məlumdur ki, məhz öz əlifbası ilə yazılmış Orxon abidələrinin kamil dili timsalında VIII əsrdə türkün mükəmməl ədəbi dili vardır. Bu, kifayət qədər inkişaf etmiş ədəbi dildir. Bu, Altaydan Dunaya qədər uzanan möhtəşəm imperiyanın dövlət dilidir. Şübhəsiz, bu ucsuz-bucaqsız coğrafiyada az-çox özünəməxsus məhəlli əlamətlər qazanmış müxtəlif

ləhcələr də olmalıydı. Bu nəhəng türk imperiyasının qövmləri, əşirətləri olmaq etibarilə yerli türklərin yerli ədəbi ləhcələri də imperiya ədəbi-dövlət dilinin tərkib hissələridir və təbii ki, yerli ədəbi təzahürlərdə əsas leksik, qrammatik norma imperiya – dövlət ədəbi dilindədir.

F.Köprülüzadə M.Kaşğariyə əsaslanaraq göstərir ki, artıq XI əsrdə morfologiya, fonetika və semantika (yəni leksika) ilə fərqlənən iki türk ədəbi ləhcəsi vardı: *Xaqaniyə* və ya sadəcə türk ləhcəsi (*türki*) adlanan Şərq ədəbi türkcəsi; *Oğuz* ədəbi ləhcəsindən ibarət Qərb ədəbi türkcəsi. Bu, sadəcə mülahizə deyil, türk yazılı abidələrinin dilinə əsaslanan təmiz faktdır. Artıq VII əsrdə Qərb-Oğuz ədəbi ləhcəsinin «Dədə Qorqud kitabı» kimi mükəmməl bir abidəsi vardı. Fonetika, morfologiya və leksikasına görə bu abidə 85–90%, hətta bugünkü Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinə uyğun gəlir. Bugünkü milli ədəbi dillərin eramızın VII əsrindəki abidənin dilinə bu dərəcədə yaxınlığının nə demək olduğunu hər kəs təsəvvür edər. Dünya mədəniyyəti heç bir milli dilin tarixində belə bir fakt aşkar etməyib (bu təcrübə ancaq müasir ərəb dili ilə «Quran»ın dili arasında görünür). Eləcə də Şərq-Xaqaniyə ləhcəsində «Qutadğu bilig», M.Kaşğari «Divan»ındakı bədii nümunələr kimi fonetika, morfologiya və leksik semantika ilə oturmuş kamil türkcə mövcud idi. Şərq türkcəsində **kağan** fonetika işləyəndə Qərb türkcəsində **xaqan** deyilirdi (böyük Azərbaycan şairinin soyadı kimi **Xaqani** qəbul olunmuşdu).

Məruzəçi deyirdi ki, bu türkcə ləhcələrdə ərəb və fars dillərində yazılmış nümunələrə dil mükəmməlliyinə görə bir zərər güzəştə getməyən minlərlə ədəbi-bədii və elmi əsərlər yaradılmışdır.

F.Köprülüzadə məruzəsində xüsusi vurğulamır ki, bu gün türklər üçün vahid ədəbi dil yaratmaq lazımdır. Ancaq məruzəsinin adı hay-küysüz, qışqırıqsız öz məzmununu elan edir: «Türk xalqlarında **ədəbi dilin** inkişafı» deyilir, «Türk xalqlarında **ədəbi dillərin** inkişafı» deyilmir. Deməli: hər türk xalqı xüsusi ədəbi

dil işlətmir, bütün xalqlara bir ədəbi dil xidmət göstərir. Hamı bu örtülü, bir növ Ezop dili ilə deyilmiş mətləbi məruzənin adından oxuyub qavraya bildi və hər kəs öz hesabını götürdü. Bundan əvvəl isə B.Çobanzadə «Türk dillərinin yaxın qohumluğu» adlı məruzəsində bu mətləb üçün bir hazırlıq işi görmüşdü. Əvvələn, o da məruzəsinin adı ilə çox söz deyirdi – türk dillərinin yaxınlığı başqa dil ailələrindəki qohumluğa bənzəməz, o biri tərəfdən, M.Kaşğaridən gətirdiyi bu fikirlə bu dil ailəsinin üzvləri arasında yaxınlığın çox qədimlərə getdiyini əyani göstərmişdi və beləliklə, F.Köprülüzadənin türk xalqlarının tarixində bir ədəbi dilin inkişafından danışması havadan asılı görünmürdü. M.Kaşğarinin sözü budur: «Türk ləhcələrində leksikanın bünövrəsi birdir. Orada fərqlər yoxdur. Əgər varsa, yalnız müxtəlif hərfərdə (səslərdə) və onların dəyişmələrindədir» (Stenoqramma, səh.103).

Türklər üçün ümumi ədəbi dil mübahisəsində vahid ədəbi dil tərəfdarlarının əsas söykənəcəklərindən biri bugünkü türklərin bir-birini anlaması faktı idi. B.Çobanzadənin məruzəsində bu məsələ canlı faktlarla özünəməxsus şəkildə cavablanmışdı, onun məruzəsində çox ibrətli məqamlar vardı. Tarixən müxtəlif qütblərdən – şimaldan və cənubdan, şərqdən və qərbdən olan türklər bir-biri ilə o qədər yaxınlaşırlar ki, bir-birlərinə qarışırlar; bəzən də coğrafi cəhətdən çox-çox uzaqlara düşürlər, ancaq öz yeni qonşuları ilə anlaşma üçün qarşılıqlı şivə-ləhcə mübadilələri edirlər, bir qrupdan dillər kimi görünürlər. Beləliklə, bu yaxınlaşmaların izləri uzaqlaşmalar zamanı itmir və buna görə də aralarında anlaşma faktoru qüvvədə qalır. B.Çobanzadənin məruzəsindən bir parçaya diqqət yetirək: «İstənilən türk diyarının, məsələn, Orta Asiya, Krım, Qafqaz ya Volqaboyunun xəritəsini götürsək, oradakı kənd, dağ və çay adlarına diqqət yetirsək, görərik ki, bu adlar həm şərq, həm də qərb türk ləhcələrində və hətta monqollarda var. Lap kiçik bir əyaləti, məsələn, Krımı götürək. Buranın tarixi, dilçilik baxımından, göstərir ki, krımlılar həm şərq, həm də qərb türkcələri qrupundan çox şeylər mənimsəyiblər. Buyurun,

belə kiçik bir diyarda siz elə kənd və ərazi adları eşidə bilərsiniz ki, onları həm şərq, həm qərb, həm şimal, həm cənub türklərinin ləhcələrinə aid etmək olar. Biz Krım yarımadasında əhalisinin sayı on beş mini ötməyən kiçik bir rayonun dilini tədqiq etdik... Müəyyənləşdirdik ki, bu rayonun dili Krımın başqa rayonlarının dilindən bir qədər fərqlənir və biz burada müxtəlif ləhcələrin təsirini və qalıqlarını gördük» (Stenoqramma, səh.104).

Türklərin tarixən yaxınlığı haqqında M.Kaşğariyə əsaslanıb danışan B.Çobanzadə müasir anlaşıma ilə də bağlı maraqlı danışığı faktlarına istinad etdi. Əslən krımlı olan B.Çobanzadə Krım ləhcəsində maraqlı danışığı təzahürləri ilə qarşılaşır. Krım ləhcəsi üzərində apardığı müşahidələr göstərmiş ki, əhalisi türklərdən ibarət müxtəlif kəndlərdə, hətta ayrı-ayrı ailələrdə dil və ləhcə bütövlüyünə rast gəlmək olmur. Onların nitqində həm şimal və cənub, həm şərq və qərb türk ləhcələrinin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Buna görə də Krım türkü həm başqırd ləhcəsini, həm özbək, həm Qazan, həm Anadolu ləhcələrini başa düşür. B.Çobanzadənin tədqiqatları aşkar etmiş ki, Orta Asiyada da eyni vəziyyətdir. Orada da qazaqların, özbəklərin, türkmənlərin və başqalarının dillərində ləhcə qarışmaları geniş yayılmışdır. Bu da oradan qaynaqlanır ki, tarixən həm şimal, həm cənub, həm şərq, həm qərb türkcələri bir imperiyanın içində işlənmişdir. Təbii ki, eyni dövlətin diyarları arasında sıx iqtisadi-ticarət əlaqələri olmuşdur və deməli, türkcələr özləri bir-biriləri ilə gündəlik və tarixi ünsiyyətdə olmuşlar. Bu, islamaqədərki tarixdə də olub, islam dövründə də, məsələn, monqol fəthləri, Səlcuqlar, Osmanlı imperiyası, Teymurilər zamanlarında da bu proses həmişə getmişdir. Türklərin islamlaşması ilə bu ünsiyyət xüsusilə yenidən genişlənmişdir. Və yenə B.Çobanzadənin qurultaydakı başqa məruzəsində («Elmi terminologiyanın sistemi haqqında») deyildiyi kimi, türkcələrdəki anlaşımanın səbəblərindən biri ərəb və fars leksik mənimsəmələri olmuşdur. Minlərlə yox, on minlərlə belə müştərək sözlər, əlbəttə, anlaşıma üçün böyük materialdır (indi

bunları kütləvi şəkildə Avropa sözləri ilə əvəz edən anadolulular anlaşımanı necə də pozurlar!). Bir sözlə, müxtəlif coğrafiyaların türkləri, bir-birindən uzaqda yaşayan insanlar bir-birilərini başa düşürlər. Və belə çıxır ki, bir ədəbi dil, bir ədəbi ləhcə bütün türk xalqlarına xidmət göstərə bilər. Göründüyü kimi, bu, əsaslandırılmış elmi qənaətdir, güclü məntiqə arxalanır, heç bir şübhəyə yer qalmır. Bu sözün müəllifi dövrün və əsrin böyük dilçisidir.

Beləliklə, F.Köprülüzadənin məruzəsinə qədər ümumi ədəbi dil söhbəti üçün zəmin hazırlanmışdı. Və F.Köprülüzadənin məruzəsi ətrafında çıxışlarda ümumi türk ədəbi dili ideyası müzakirə olunmağa başladı.

Müzakirədə iki tərəf oldu. Əksəriyyət bu qənaətdə idi ki, türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür, həm də asanlıqla başa gələn hadisədir. Etiraz edən tərəf azlıq təşkil edirdi. F.Köprülüzadədən sonra birbaşa əks tərəfə söz verilir, tatar nümayəndəsi Neymət Xakimov əlavə, alternativ məruzə ilə çıxış etdi, onun ardınca başqırd X.Qabitov nitq söylədi. Və Neymət Xakimovun mövqeyində durdu. Türkmən Bekki Berdiyev heç bir girişsiz, müqəddiməsiz N.Xakimovun məruzəsinin tənqidinə başladı. B.Berdiyev konkret danışdı, dil məntiqinə əsaslandı. Türkmən dialektləri, şivələri ilə ədəbi türkməncənin münasibətini ümumiləşdirdi. Nətiq göstərir ki, türkmən ləhcəsinin («ləhcə» dil mənasında işlənir) şivələri bir-birindən və ədəbi türkməncədən xeyli fərqlənir. Məntiqli sual verir: «Bu deməkdirmi ki, ayrı-ayrı dialektləri və şivələri varsa, onda bütöv türkmən ləhcəsi (dili) yoxdur?» Əlbəttə, bu suala «hə» demək olmaz. O halda analoji paraleli davam etdirərək deməlisən ki, yerli türk ləhcələri arasındakı fərqlər ortaq türk dili faktını rədd etmir. Türkmən dilçisi öz şəxsi müşahidəsinə söykəndi, dedi ki, o, tatar və başqırd dillərini xüsusi olaraq öyrənməyib, ancaq N.Xakimov və X.Qabitovun çıxışlarını, nə dediklərini başa düşüb (N.Xakimov Qazan tatarcasında, X.Qabitov başqırd ləhcəsində danışmışdı). Ona görə də inamla dedi ki: «Göründüyü kimi, bir-birimizi anlamağa imkan

verən kifayət qədər leksik material var» (Стенограмма, c.326). Bu da maraqlıdır ki, natiq məsələni özbaşına buraxmamağı, prosesə şüurlu münasibət göstərməyi, işə məqsədli müdaxiləni məsləhət görür: yerli ləhcələrin xüsusiyyətləri ədəbi dilə uyğunlaşdırılmalıdır; deməli, ədəbi dil yerli ləhcəyə yox (halbuki belə olsa, daha demokratik yanaşma olardı, proses təbii məcrada gedərdi), yerli ləhcə ədəbi dilə güzəştə getməlidir, yerli ünsiyyət də vərmiş olunmuş materialdan müəyyən qədər imtina etməlidir. Təbii ki, bu da yerli ləhcə ilə ədəbi dil arasında ögey-dogmalıq intriqası yaradacaq bir işdir.

Bu çıxışların hamısının canı odur ki, türkcələr yaxındır, başa düşüləndir və asanlıqla orta q türk dili yaratmaq olar. Məşhur füyuzatçı Səbri Ayvazov çıxışında dedi ki, Türkiyədə, Qazanda, Daşkənddə elə ziyalı yoxdur ki, Əlişir Nəvaini rahat anlamasın. Bu natiq anlaşılmaya daha geniş bucaq altında yanaşır: oğuz-qıpçaq-karluq türk budaqlarının bir-birini anlaması kimi.

Xalq dili ilə ədəbi dilin münasibətlərindən danışarkən bəzən, ümumiyyətlə, ədəbi dilin yaradılmasına yanlış yanaşanlar da olurdu. Məsələn, o dövrdə siniflər, proletarlar, qeyri-proletarlar, ziyalılar, qara camaat anlayışları dəbdə idi. Və sosializmin diqqət mərkəzində proletariat və qara camaat durduğundan xalqın, yəni qara camaatın dili ilə ədəbi dilin varlığını belə izah edirdilər: «Ədəbi dil məhz sinfi meyillərin tə'siri altında yaranıb, ziyalıların özlərini xalq kütləsindən təcrid etmək, qara camaatın başa düşməyəcəyi bir dil yaratmaq istəyi ilə meydana gəlib» (Stenogramma, səh.333). Yəni bu düşüncəyə görə ədəbi dil özlüyündə bir jarqondur, semantik baxımdan xalq dilindən təcrid olunmuş hadisədir. Sosialistlər tarixdəki bütün qüsurları kapitalizmin üstünə yıxdıqlarından ədəbi dilin «qara» niyyətlə yaradılmasını da kapitalizmin faktı kimi alırdılar. Hətta söhbəti o yerə çatdıranlar oldu ki, «ədəbi dili hazırlayanda geniş xalq kütləsini (yəni xalqın başa düşüb-düşməməsini) nəzərə almağa ehtiyac yoxdur» (Stenogramma, səh.330).

«Ədəbi dil yaradılır» düsturunu sxem kimi alanlar göstəridilər ki, bir halda ki, müxtəlif türk dillərində danışanlar, xüsusilə ziyalılar bir-birini başa düşürlər, bir halda ki, ədəbi dili ziyalılar «düzəldirlər», onda ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür, hətta müasir dövrdə, SSRİ-də xalqların mədəni əlaqələrinin çoxaldığı, dəmiryollarının genişləndiyi şəraitdə bu, bir qədər də asan başa gələ bilər. Eyni zamanda qurultayın həmin tribunasından elmi dilçilik fikirləri də səslənir: «... bir halda ki, dil ictimai hadisədir, bir sıra sosial-iqtisadi və sair şərtlərin birgə məhsuludur, bu dil *laboratoriya yolu ilə* (kursiv mənimdir – T.H.) düzəldilə bilməz. Bu və ya digər qrup dillər dairəsində müəyyən uyğunluqlar baş verirsə, bu, tarixi prosesin məhsuludur» (Stenoqramma, səh.330), yəni ayrı-ayrı şəxslərin və müəssisələrin iradəsindən asılı deyildir. Həmin nətiq bir özbək xalq müəlliminin sözünü misal gətirdi ki, o deyib: Əmrlə, süni yolla dil yaradılması ona bənzər ki, bizlərdən kim isə dekret verə ki, üzümüə gələn qışda qar yağmasın. Bu fikir də həmin nitqdəndir: Əgər Nəvaini Anadolu türkləri, azərbaycanlılar və başqaları başa düşürlərsə, bu onların bildikləri ərəb-fars leksikasının ortaqlığındandır, həm də bunu köhnə təhsil sistemi görmüş, ərəb-farsı bilənlər başa düşürlər, müasir məktəblilər başa düşməyəcəklər. Qurultaydan sonra mübahisəni davam etdirənləri rəncidə salan da bu idi ki, həmin yüksək tribunada bu məsələ nə üçün «layiqincə» qoyulub həll edilmədi, yəni niyə ortaq dilin yaradılması üçün plan, proqram verilmədi. Qəribədir ki, belələri sosializmin «dil azadlığı» sahəsindəki işinin daxili məzmununu anlamadan ona formal – sxematik ton verir və öz xülyaları ilə məhz sosializmin imkanlarına istinad verirdilər. Məsələn, «Türkcə sərf-nəhv» kitabının müəlliflərindən biri – C.Əfəndizadə «Ümumi ədəbi türk dili məsələsi» məqaləsində yazırdı: «Bütün insan yığınlarının və sonra bütün insanların məfkurə və qayələrini, yaşayış və yaşama quruluşlarını birləşdirmək istəyən sosializm insanların dilcə də yaxınlaşmasını və hətta birləşməsini arzu etməklə çox təbii bir hərəkətdə bulun-

muş olur. Böyləcə türklərin də bir dildə qonuşması sosializm üçün bir qayə ola bilər».¹ Müəllif təkcə sosioloji cəhətdən yox, həm də nəzəri dilçilik baxımından yanlış görünən belə bir müqayisə aparır: türkdilli tayfalar vaxtilə bir-birini anlamışlar, indi niyə anlamasınlar?

Başqa bir müəllif – M.Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməçilərindən biri Xalid Səid Xocayev məsələni belə qoydu: «Əcnəbi (uzaq-uzaq coğrafiyalardakı türkcələri nəzərdə tutur – T.H.) türk uruqları arasında böylə bir dil yaratmaq mükündürmü? Mümkün olduğu təqdirdə bu dil təbii bir dilmi olacaq və yaxud yapma bir şeymi olur?.. Türk dillərinin müxtəlif şivələri arasında öylə bir dil düzəltə bilərmiyiz ki, onu bütün türk uruqları anlasunlar və yaxud düzəltiləcək ədəbi dil bütün dil uruqlarına yabançı olaraq hər biri tərəfindən ayrıca öyrənməgə lüzummı olacaq?»² Prinsipcə burada müəyyən bir məntiq var: yaxın türkcələrin əsasında bir ədəbi türk dilinin yaranmasını iddia edir. Yəni bütün türkcələrin bir türkcədə cəmləşməsi fikri ilə müqayisədə bu müddəa daha real görünə bilər. Beləliklə, oğuzlar üçün bir (Osmanlı dili – Türkiyə türkcəsi nəzərdə tutulur), qarluqlar üçün bir (özbək dili) və qıpçaqlar üçün bir (qazax dili) ədəbi dil olmaqla ümumi türk ədəbi dili yolunda ilk mərhələdə üç ədəbi dil formalaşdırılmasını tövsiyə edir. Müəllif fikrini belə konkretləşdirir: «... digər bir taqım ləhcələr də var. Məsələn, Türküstan Çinində yaşayan türklərin ləhcələri özbəkçəyə pək yakın olduğu kibi, qırğızca, başqırca, noğayca da qazaqcaya çox yağındır. Kırım ləhcəsi qismən noğayca olduğundan qazaqcaya, qismən də Anadolu şivəsinə yaqın olduğunu xatirə gətirsək, məzkur üç ləhcənin müqayisəsindən sair bir taqım türk ləhcələrinin də bir-birilə olan münasibət və qərabəti haqqında ümumi bir fikir əldə etmək mümkün olur» (səh.4). Deməli, digər

¹ «Maarif və mədəniyyət». Bakı, 1926, №2–3, səh.27

² Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi. Bakı, 1926, səh.3

tərəfdən, göründüyü kimi, bu şəxs ümumi türk ədəbi dili deyilən bir nitqi başa düşmək üçün ana dilindən əlavə başqa, ən azı iki türk dilini bilməyi vacib sayır. Belə çıxır ki, «yaradılacaq» bu ədəbi dil nəinki geniş kütlə, hətta ali təhsillilərə də xidmət göstərə bilməz, ancaq bu, poliqlotlar üçün «yaradılır». Hətta müəllif öz müqayisəli sərfini məhz bu niyyətlə yazdığını söyləyir: «Ümumi türk ləhcələri arasında geniş bir surətdə müqayisəli sərf yazılana qədər bu üç ləhcə arasındakı münasibəti örgənmək ümumi ədəbi bir dil haqqında verəcəgimiz qərara (kitab Türkoloji qurultaydan əvvəl çapa verilmişdir; «verəcəgimiz qərar»la ona işarə edir ki, qurultay ümumi ədəbi türk dili yaradılması haqqında qərar çıxaracaqdır – T.H.) bizi yaqınlaşdıracağına ümid ediyorım» (səh.5).

Bəli, hansı yolla olursa-olsun, türklər üçün vahid bir ədəbi dil yaradılsın, türklərin hamısı bir-birilə rahat ünsiyyət saxalaya bilsin. Bundan gözəl nə varmış ki! Bu ideyanın müəllifləri və mücahidləri türklüyün böyük ideoloqları idi: İsmayıl bəy Qasıpralı, Əli bəy Turan (Hüseynzadə), Ziya Göyaltp və onların müxtəlif türk məmləkətlərindəki yetirmələri. Bəs maraqlı olanı da budur ki, antitürk, şovinst sovetlər dövləti niyə bu ideyanın təbliğinə meydan verirdi. Doğrudanmı bu imperialist dövlət imperiya daxilində böyük çoxluq təşkil edən türklərin birləşməsinə çalışır? Bir qədər sonra (1936) azərbaycanlıların türk dili adlanan dilini «Azərbaycan dili» edəcək bu hökumət niyə belə səxavətlə türk sözünə rəvac verir, türklüyə rəğbət göstərirdi? Hətta bəziləri çox vulqar şəkildə bu birləşməni kolxozlaşma ilə müqayisə edir və deyirlər ki, təsərrüfatları birləşdirən, həyatın bütün sahələrində birlik yaradan sosializm türkləri də, türk ləhcələrini (dillərini) də birləşdirəcəkdir. Və iş də budur ki, həqiqətən, imperiya bu birləşməni istəyirdi. Niyə? Çünki bu qədər dilləri bir-bir udmaq hara, bir dili udmaq hara? İmperiya istəyirdi ki, hər türk xalqı öz ana dilini unutsun, türklərin hamısı birləşsin və rus dili asanlıqla bu bircə dənə dili udsun. Həm də imperiya xam xəyalda idi ki, öz dədə-baba dilini, öz beşik dilini unutmuş insanın daha bir başqa

dili qəbul etməsində problem olmayacaqdır. İmperiya bu məsələni türklərin ərəb əlifbasından latına, ondan da kirilə keçməsi kimi təsəvvür edirdi. Ancaq bilmirdi ki, əlifba dekretlə olur, bir dildən başqasına keçmək isə özbək xalq müəlliminin dediyi kimi bir şeydir. Hətta bu imperialist ideya 25 ildən sonra (1950-də) bir də qalxacaqdı: Stalin deyəcək ki, dünyada xırda dillər birləşəcək, iri-iri zona dilləri yaranacaq, sonra bunlar da bir-birinin içində əriyib vahid dünya dili formalaşacaqdır¹ və xam xəyal da bu idi ki, həmin vahid dünya dili rus dili olmalıdır.

Stalinin nəzərdə tutduğu dil birləşməsi, zona dili² modelinin söhbəti Türkoloji qurultayda da getdi. Qazax jurnalisti Türyakulov belə maraqlı söz dedi ki, Azərbaycan, Anadolu və türkmən dillərinin birləşməsi mümkündür, ancaq Özbəkistanı ora qatmaq nəzəri iddiadır. Maraqlıdır ki o, özbək türkcəsi ilə onların o dövrdə gözlənilən tezlikdə birləşməsini əməli hadisə, real iş saymır, sadəcə bu işin uzun bir proses olacağını deyir. «Mümkün deyil» demir, «nəzəri iddiadır» deyir. Yəni bu, «prinsipcə mümkündür» deməkdir. «Nəzəri iddiadır» o deməkdir ki, nəzəri cəhətdən mümkündür. Beləliklə, nətiq təklif edir ki, oğuz ləhcələri üçün bir, qıpçaq ləhcələri üçün bir, karluq üçün başqa ədəbi dil yaratmaq olar. Və bu iddianın arxasında o məntiq dayanır ki, uzun gələcəkdə bu üç türkcə də orta q məxrəcə gələ bilər. Bu, özünə-məxsus şəkildə Stalinin «zona dilləri» iddiası deməkdir. Ancaq Türyakulovun fikri elmi əsasa söykənir: yaxın qohum dillər bir-birini asan anlayar, çünki bunların arasında ümumi cəhətlər daha çoxdur. Oğuzlar bir-birini, qıpçaqlar bir-birini, karluqlar bir-birini sərbəst başa düşürlərsə, danışq dilləri yaxındırsa, təbii, həmin bazada ümumi ədəbi dil qurmaq olar.

¹İ.Stalin Marksizm və dilçilik məsələləri. Bakı, Azərnəşr, 1953, səh.55

²Əslində, bugünkü qloballaşma deyilən siyasət Stalinin həmin xam xəyalının üstündə durur. Qondarma düşüncə texnologiyası eynidir. Fərq ondadır ki, Stalin bütün prosesin mərkəzində rus dilini görürdü. Və onun fikrincə, nəticədə bir zaman rus dili vahid dünya dili mövqeyinə qalxmalı idi. Bugünkü qloballaşmada isə mövqe ingilis dilinə verilir. Bu doktrina da elmi-məntiqi söykənəcəksizdir. Gələn deyir: Sən saydığını say, gör mən nə sayacağam.

Göründüyü kimi, bu fikir eynən Xalid Səidin mövqeyidir. Yəni bu elmi mülahizələr qurultaydan əvvəl də, qurultay ərəfəsində də Azərbaycan mətbuatında söylənir və müzakirə olunurdu. Yüksək elmi kürsü kimi qurultayda da səsləndi.

Qurultayda bu məsələ ilə bağlı söylənənlərin içərisində həm elmi-məntiqi məzmunu, həm türklər üçün milli obyektiv münasibəti baxımından ən çox diqqəti çəkən türk olmayan, ancaq ürəyində türkə böyük sevgisi olan professor Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviçin çıxışı idi. A.N.Samoyloviç söylədi ki, ümumi türk ədəbi dili məsələsinə pessimist yanaşmamalıyıq. O dedi ki, vaxtilə bu mövzuda bu ideyanın müəllifi İsmayıl bəylə (Qaspiralı ilə) şəxsən üz-üzə söhbəti olub. O da (İsmayıl bəy) bu fikirdə olduğunu söyləyib ki, bürokratik yolla, əmr etməklə dərhal ümumi ədəbi dil yaratmaq olmaz, bu, tarixi inkişaf prosesinin nəticəsində reallaşa bilər. Türk dillərinə yaxşı bələd olan A.N.Samoyloviç dedi ki, çuvaşca və yaqutcaları çıxmaqla qalanları ayrı-ayrı dillər yox, bir dilin dialektləri və şivələridir. Bunu böyük professional kürsüdən rəsmi elan etdi: «Başqa dil ailələri ilə müqayisədə türk dilinin dialekt və şivələri o qədər yaxındır ki, hətta slavyan və german qrupları arasında belə yaxınlıq yoxdur» (Stenoqramma, səh.328). Onun şəxsi müşahidələrinə görə, təkcə ədəbi dil səviyyəsində deyil, iqtisadi və başqa amillər nəticəsində bəzi coğrafiyalarda danışığ dili və dialektlərin yaxınlaşması prosesi gedir. 1916-cı il Türküstan səfərində müşahidə etdiyi bir dil mənzərəsi haqqında məlumat verdi. Aydın olub ki, Daşkəndin küçələrində insanların danışığı zamanı yaşlılarla məktəb, təhsil görmüş gənclərin dili arasında o, açıq-aşkar fərq görüb. Buradakı gənclərin dili özbək ağsaqqallarının, yaşlılarının dilindən daha çox, məsələn, qazax, Azərbaycan, tatar, Anadolu gənclərinin dilinə bənzəyirmiş və gənclərin bu danışığ dili türk ədəbi dili imiş. Deməli, bu, Qaspiralı «Tərcüman»ının dili və onun təsiri ilə müxtəlif türk coğrafiyalarındakı mətbuatın təsiri ilə, eyni zamanda həmin ideyaya xidmət göstərən məktəb təlimlərinin təsiri kimi meydana

çıxmışdır. Təsəvvür edirsinizmi, çarizm şəraitində məktəblərdə ümumi türkcə dil təlim olunurmuş. A.N.Samoyloviç müşahidə etmişdi ki, tarixən bir-birinə yaxın cənub-qərb qrupundakı dillər kimi (Azərbaycan, Türkiyə türkcələri kimi), Özbəkistanda və Volqaboyunda ədəbi və danışq dilləri arasında yaxınlaşma gedir. Bu faktı gözləri ilə gördüyü üçün deyirdi ki, ümumi ədəbi dilin hazırlanmasına pessimist baxmağa heç bir əsas yoxdur. Deməli, məktəb, mətbuat və dövlət birləşsə, bu iş baş tutar. Və guya sovet dövləti də bu istəkdədir deyə, ona (sovet dövlətinə) dəstək verir ki, sosial hadisə kimi dilin, ünsiyyət vasitəsi olaraq, əlbəttə, birləşməsi zəruri və arzuədiləndir. Onun bu fikri həm türklərin, həm də doğrudan da, səmimi niyyətdədirsə, dövlətin ürəyincə olmalıdır ki: «... ayrı-ayrı türk xalqlarının həm iqtisadi əlaqələrinin qüvvətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi (axı bunu dövlət yaratmış olur – T.H.), həm də təmas üsullarının kənardan, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən heç bir zor işlətmədən, yalnız öz aralarında daima artmaqda olan ədəbiyyat mübadiləsi yolu ilə yaxınlaşması nəticəsində ancaq ədəbi dilin yox, danışq dilinin də eyniləşməsi və yaxınlaşması faktı ilə qarşılaşırıq» (Stenoqramma, səh.329).

Bu, Birinci Türkoloji qurultayın gəldiyi ümumi nəticə: türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür. Əvvəlcədən türk ləhcələri arasında danışq dilləri səviyyəsində anlaşma olub, indiki iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin, nəqliyyat və başqa kommunikativ vasitələrin artdığı, məktəb – təhsil şəbəkəsinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha da çevikləşdiyi yaşadığımız zamanda ümumi dil ideyasını gerçəkləşdirmək olar.

Bizim fikrimiz: *Ümumi ortaq türk ədəbi dili yaratmaq əsla mümkün deyil.* Müxtəlif coğrafiyalarda formalaşmış yerli milli dillər şəklinə düşmüş türkcələri bir yana qoyub, yeni dil hazırlamaq olmaz. «Olar» demək xam xəyala düşmək deməkdir. Ayrılma təbii gedən prosesdir, birləşdirmə ona qarşı ideyadır, yəni təbii prosesə qarşı çıxmaq deməkdir. Bunu ancaq dekretlə həyata keçirmək lazım gəlir. Geniş kütlə, hər dilin sahibi olan xalq bu

dekretə boyun əyməz, xalq öz dilindən əl çəkməz. İnkişaf deyilən anlayışın hərfi mənası da bu fikri rədd edir. Hər bir **inkişaf** irəliyə gedir, geriye hərəkət tənəzzüldür, regressiv faktordur. Dillərin ayrılması da irəli gedən bir prosesdir, geriye dönmür. Vaxtilə ana dil olub, onda ayrılma getməyə başlayıb. Bu, tarixi inkişafın məntiqidir. Geriyə inkişaf, əgər buna inkişaf demək olarsa, assimilyasiyadır, bu, zorakılıqdır. Türkmən nümayəndəsi Berdiyev deyir ki, hər kəs öz dilindəki, öz türkcəsindəki özünəməxsus xüsusiyyətləri **aradan qaldırırsa**, ümumi ədəbi dil yaranar. Bu da assimilyasiyanın bir tipidir. Belə demək mümkünsə, bu, könüllü assimilyasiyadır. Hər halda bu da zorakılıqdır, özünə qarşı zorakılıq tətbiq etməkdir. Yəni: milli, coğrafi türkcələr formalaşandan sonra təzə dil yaratmaq olmaz. Bunun üçün əvvəlcə, gərək bütün türklər üçün bir dövlət yaransın və bu dövlət öz ədəbi dilini hazırlasın; bunun üçün də onilliklər gərəkdir. Əlbəttə, bu ayrı məsələ ki, belə ümumi vahid dövlətin yaradılması əsla mümkün deyil.

Bütün bunlarla yanaşı, türklər üçün ümumi ünsiyyət təşkil etmək olar, həm də «olar» demək azdır, bunu mütləq etmək lazımdır. Heç bir türkcənin varlığına toxunmadan, dünya dövlətlərində işlənən bir təcrübədən biz də yararlana bilərik. Bütün türklər ümumi bir ünsiyyət vasitəsindən (ilətişim dilindən) istifadə edər. Bu ümumi ünsiyyət dilini yaratmağa ehtiyac yoxdur. Mövcud türk dillərindən birini alıb, onu işlətməliyik. Məsələn, vaxtilə SSRİ ərazisində bütün xalqlar rus dilinin vasitəsilə ünsiyyət saxlayırdılar. Bu gün dünyanın çox dövlətlərində bu mövqedə ingilis dili işlənir. Belə ümumi ünsiyyət dili vəzifəsini bugünkü müstəqil türk dövlətlərindən hər birinin ədəbi dili yerinə yetirməyə qabildir. Ancaq o dil seçilməlidir ki, o dilin sahibi dövlət hamıdan artıq iqtisadi gücə, mədəni imkanlara, beynəlxalq siyasi nüfuza malikdir. Bu gün bu imkanların sahibi Türkiyə türkcəsidir. Əslində, Türkiyə türkcəsi bizimlə ünsiyyətə başlamışdır və bu ünsiyyət 20 ildir ki, sınaqdan uğurla keçir, uşaqlarımız Türkiyənin cizgi filmlərini, yaşlılarımız seriallarını həvəslə seyr edirlər.

Bu işin sürətlənməsində və genişlənməsində dövlətlərimizin və dövlət başçılarımızın fəal münasibətlərinə ehtiyac var. Halva, halva deməklə ağız şirin olmaz.

P.S. Bu günümüzdə ibrət kimi, qurultayda söylənmiş iki nitqdə (məruzə deyil, məhz sırası çıxışlardır) söylənmiş sözlərə ayrıca şərh vermək istəyirəm. Biri Samoyloviçin müşahidələri ilə bağlıdır. O dedi ki, müxtəlif türk ölkələrində (Tatarıstan, Özbəkistan, Azərbaycan, Türkiyə və s.) təhsil görmüş gənclər eyni ədəbi dildə, deyək ki, bizim ümumi türk ədəbi dili dediyimiz dildə danışdılar. Bu, Qaspiralının istədiyi, örnəyini verdiyi dilin 1920-ci ilə qədərki məktəblərdə tədris olunmuş olması deməkdir. Buyurun, çarın imperiyasında türklər ümumi türk ədəbi dilini öyrənməyə başlaybmışlar. Məlum oktyabr çevrilişi aranı kəsməsə idi, həmin nəslin övladları o dildə ünsiyyətlərini daha da dərinləşdirəcəkdilər və beləcə, dərinləşə-dərinləşə gələcəkdi. Ancaq bu gün türk dövlətləri istiqlalıyyət qazanıblar, hələ bu işdə heç bir irəliləyiş yoxdur.

Bir də Qazaxıstan nümayəndəsinin (Ömərov) iki sözünü yada salmaq istəyirəm. Biri budur: «Biz Azərbaycan qəzetlərini oxuya bilərik, ancaq əcnəbi sözlər mane olur... Güman edirik ki, əcnəbi sözlər aradan götürüləcək... Amma azərbaycanlılar özlərini bizdən təcrid edirlər, təmizlənmiş dilin bizim nəsimiz olmasını istəmirlər» (Stenoqramma, səh.334). İndi biz Türkiyə türkcəsinə üz tuturuq, o, qazax nümayəndəsi deyən kimi, özünü bizdən təcrid edir. Bir də budur: «Fikrimizcə, birləşmə mümkündür, bir şərtlə ki, birləşmək ideyası yuxarıdan yox, aşağıdan gəlsin». Çox maraqlı deyilmi? Demək, o zaman, sovetlər zamanı yuxarılar ümumi dil istəyirmiş, ancaq avam camaat buna qarşı etinasız qalırmış. İndi əksinədir, aşağılar ideyaya can atırlar, ancaq dövlətlərin səviyyəsində sükut var.

BU TƏCRÜBƏ HƏMİŞƏ OLUB

Bu təcrübə tarixin bizə məlum olan dərinliyinə qədər gedir: müxtəlif coğrafiyalarda türklər bir-biri ilə əlaqə saxlayıb və bir-birini anlayıblar. Həm də bu coğrafiya kifayət qədər geniş olub. Oğuz xan oğullarına tərbiyə-nəsihət verdi: vətən birdir, sənindir – onun sərhədləri var; Göy-səma da birdir, ancaq hamınıdır – onun sərhədi yoxdur. Oğuz xan oğullarına dedi ki: Göy çətininiz olsun, Günəş bayrağınız. Yəni bu səmanın altı sənin olsun. Yəni Oğuz xan oğullarına vəsiyyəət etdi ki, dünyanın hər yerində, bütün iqlimlərində özünə vətən tutar, torpaq becərib, əkin-biçin edib, vətən qura bilər. Oğulları onun sözünü müqəddəs bildilər, şimala və cənuba, şərqə və qərbə üz tutdular, nəvələri, nəticələri də bu vəsiyyəətə dəyər verdilər (Mete, Attila, Alp Ər Tonqa, Bumin..., Osman oğulları). Türk dilinin şimal və cənub, şərq və qərb ləhcələri belə yaranıb, bu gün də qalır.

Dəfələrlə türk imperiyaları şərqdən qərbə – Saxadan Dunaya, Baykaldan Avropaya qədər (akademik Okladnikov: «Avropa Baykaldan başlanır»), şimaldan cənuba – Yeniseydən Hindistana, Tibetə, İdildən Misirə, İspaniyaya qədər dövlət qurmuş, hakimiyyət sahibi olmuşdur¹.

¹ Əli bəy Hüseynzadə «Həyat» qəzetində «Amerikanı Kolumb kəşf etmiş, ya türklər» adlı məqalə çap etmişdi. Əli bəy həmin başlığı fransızların «Fiqaro» qəzetindən almışdı. «Fiqaro» belə bir məlumat verirdi: Meksikanın dil alimləri kəşf etmişlər ki, ölkədəki tayfalarından bəziləri türk dilində danışır. Bu alimlər ticarət üçün Meksikaya gəlmiş bir türkü həmin tayfalarından birinin içində aparmışlar. İstanbullu türk taciri onlarla ünsiyyətə girmiş və asanlıqla bir-birlərini anlamışlar («Həyat», 1905, №129) Sual olunur: Amerikanı avropalı Kolumbmı, ya Asiyalı türklərimi kəşf etmişlər? Sualın cavabı tarixin öhdəsinə buraxılsın, ancaq fakt budur ki, Amerikada da türk yaşayır. 1980-ci illərdə Mir Fətix Zəkəyev rektoru olduğu Qazan Pedaqoji İnstitutunun «Elmi əsərləri»ndə iki məqalə buraxdı. Birində Ural dağlarında arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış bir zənci kəlləsindən danışılır və sual olunur: Zəncinin başı Uralda nə gəzir? Arxeoloqların qənaətinə görə, tarixin çox dərinliyində Asiya və Amerika arasında sərbəst gediş-gəliş olmuşdur. İkinci məqalədə Amerikanın qırmızı dərilili əhalisinin dilində xeyli türk sözü aşkar edilmiş, söz yaradıcılığı və toponomik ad sisteminə türkçə ilə qrammatik model uyğunluğu görülmüşdür. Ümumiyyətlə, Asiya–Avropa əlaqələrindən danışarkən Şərq və Qərb anlayışlarında bir nisbilik olduğu görünür. Robindranat Taqorun «Avropa makinədir, Asiya ruhdur» düsturunun ardınca belə bir şərh gəlir: Asiya Avropaya görə şərqdir, Avropa Amerikaya görə şərqdir, Amerika Avropaya görə qərbdır, Avropa Asiyaya görə Qərbdır (şərh Pəyami Safadan götürülmüşdür).

Konkret şəkildə desək, məsələn, Göy Türk dövləti (VII–VIII əsrlər) Altaydan Qara dənizə qədər uzanırdı. Böyük türkoloq N.A.Baskakov yazırdı: «Türki (türkcə – T.H.) Kaşğardan İstanbula qədər ərazidə (bu, Çin sərhədindən Dunaya kimi deməkdir – T.H.) işlənən və anlaşılan ədəbi dil olmuşdur»¹. Bu məsafə Asiya və Avropa deməkdir, ən azı bugünkü təbirlə Avrasiya deməkdir. Bu da məlumdur ki, Göy Türk imperiyası iki xaqanlıq şəklində idarə olunmuşdur.²

Bir halda ki, imperiyanın həcmi iki taxt-tacla idarə olunmaq imkanı yaradıb, deməli, bu hissələrin arasında nisbi Şərq və Qərb ayrılması getmişdir. Və bu nisbi ayrılıq nəticəsində tədricən imperiya ədəbi dilində də Şərq və Qərb ədəbi türkcələri meydana gəlmişdir. Ancaq imperiya ədəbi dili öz anlaşıma gücünü saxlamışdır. Gələcəkdə, dövrümüzə doğru yolda imperiyanın içində yerli türkcələrin əsasında ədəbi ləhcələr törədikcə imperiya ədəbi dilindən çox şeylər götürür. Və imperiya dağılanda yerli ədəbi ləhcələrdə yerli əlamətlər artır, ancaq imperiya ədəbi dilinin faktları yox olmur, sadəcə tədricən azalır. Növbəti imperiyaların zamanında yenidən ümumiləşmələr gedir, yenidən yerli danışq və ədəbi ləhcələr arasında əlaqələr artır, anlaşıma dərəcəsi güclənir, daha doğrusu, əski anlaşıma bərpa olunur. Bizim bu gün Qərb ədəbi türkcələrində görüb, Şərq türkcəsinin faktı və təsiri kimi qiymətləndirdiyimiz xüsusiyyətlər, əslində, həmin imperiya ədəbi dillərinin qalıqlarıdır.

Nəinki ilk orta əsrlərdə və orta əsrlərdə (təbii ki, onda daha çox idi), hətta bu gün də imperiya ədəbi dillərinin Qərb ədəbi türkcələrində izlərini görürük.

Faktı deməzdən əvvəl bir ümumi dil hadisəsini xatırladım. Adətən, ədəbi dilin dialekt əsası, ləhcə bünövrəsi olur. Yəni ədəbi dil üçün norma kimi o dilin dialektlərindən biri əsas götürülür, sonra zaman keçdikcə bu norma tədricən başqa dialektlərdən

¹ Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва – 1960, с.28

² Orkun Hüseynin Namik. Eski türk yazıtları. Ankara, 1994, s.14

özünə nələrisə (fonetik, leksik, qrammatik faktları) cəlb edərək dolğunlaşır. İlk dialekt kimi hansı coğrafiyanın dili (ya danışığı) seçilir? Bir qayda olaraq, belə coğrafiya kimi ölkənin, məmləkətin, dövlətin iqtisadi, mədəni mərkəzi əsas tutulur.

Təbii ki, dövlət rəhbərliyi də bu mərkəzdə yerləşir və deməli, bu coğrafiya həm də siyasi mərkəz olur. Avropa dilçiliyində bu dialekti *koyne* termini ilə ifadə edirlər. Azərbaycan dilçiliyində bu *koyne* dialekt kimi, adətən, Bakı, Şamaxı dialekti, gah da Bakı–Şamaxı dialekti götürülmüşdür (əslində, «Şirvan dialekti» təyinatı bu adların hamısını əvəz edir; Ölkənin–Şimal yarısı nəzərdə tutulur – iqtisadi, mədəni, siyasi mərkəzi şimal olmuş, müxtəlif zamanlarda Şamaxı və ya Bakı şəhəri paytaxt götürülmüşdür).

Tarixən Azərbaycanda cənub və şimal siyasi ayrılımları olduğu üçün ölkə ikimərkəzli həyat yaşadığından və cənubda iqtisadi, mədəni, siyasi mərkəz, ümumən, Təbriz şəhəri olduğundan son zamanlarda Azərbaycan dilçiliyində Azərbaycan milli ədəbi türkcəsinin norma təşəkkülündə Təbriz dialektinin də iştirak etməsi qənaəti meydana gəlmişdir. Və beləliklə, Azərbaycan milli ədəbi dili normasının iki *koyne* – Təbriz və Şirvan dialektləri əsasında formalaşması söylənir. Faktır ki, Təbriz və Şirvan dialektləri fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə bir-birinə uyğundur: hər ikisində ahəngin pozulması (qonşi, quzi, gördi, alub); *y* səsinin *g*-ya keçməsi; heç birində müəyyən məqamlarda **j** işlənməməsi (**ba*j*i** yox, **ba*c*i**, **alaja*q*** yox, **alaca*q***); hər ikisində söz sonunda cingiltiriləşmə (çörə*g*, doda*ğ*). Və ədəbi dildə işlənən xeyli faktlar var ki, bunlar başqa dialektlərdə yoxdur, məhz Təbriz və Şirvan dialektləri üçün səciyyəvidir. Məsələn burasındadır ki, bütün bu morfonoloji xüsusiyyətlərin hamısı VII əsr yazılı abidəmiz olan «Dədə Qorqud kitabı»nda həmin şəkildədir, Həsənoğlu dilində də, Nəsimi, Füzuli dilində də, Mirzə Fətəli, Seyid Əzim, Ə.Haqqverdiyev, C.Məmməd-quluzadə dilində də, «Əkinçi» və «Həyat» qəzetlərinin, «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat» jurnallarının da dilində elədir və ümumiyyətlə, 1300 illik ərəb əlifbalı yazımızın hamısında elədir. Əlbəttə,

bu əlamətlərin içərisində ən çox diqqəti çəkəni, ümumiyyətlə, türkcənin aparıcı fonetik-morfoloji qanunu sayılan ahəng qanununun pozulmasıdır. Əvvələ, niyə bu dialektlərdə ahəng qanunu pozulsun? Niyə ölkənin ucqar əyalətlərində yox, məhz mədəni-siyasi mərkəzdə bu möhkəm, zabitəli dil qanunu pozulsun? Və ikinci, türkcənin ən əlamətdar əlamətlərindən olan ahəngi niyə yüksək nitq təzahürü olan ədəbi dil bu ahəngin var olduğu əyalətlərdən (dialektlərdən) seçib götürməyib? Doğrudanmı bu ədəbi norma, bu ədəbi türkcə məhz Azərbaycan türkcəsinin əsasında qurulmuşdur? Azərbaycan ədəbi türkcəsinin tarixindəki başqa bir spesifik fakt bu sualların cavablanmasına kömək edir. Hansıdır bu detal? 1300 illik ərəb əlifbası ilə yazılı dilimizdə çox koloritli bir səs işlənmişdir: sağır nun (ŋ) səsi. Bu səs (sağır nun) nə Təbriz, nə də Şirvan dialektində var. Və maraqlıdır ki, yazılı ədəbi dilimizin tarixində Təbriz və Şirvan dialektlərindən yuxarıda saydığımız faktların hamısı tarixən Qərb türkcəsində, Türkiyə türkcəsində, eləcə də Şərq türkcələrində – türkmən, özbək türkcələrində və başqa türkcələrdə də işlənmişdir. Və həmin türkcələrin hamısında sağır nun dediyimiz səs də mövcud olmuşdur. Bunu necə izah etməli ki, Azərbaycan və Türkiyə türkcələri üçün ahəng qanunu səciyyəvi olduğu halda, yazılı dilin tarixində dodaq-damaq ahənginin pozulması baş alıb gedir? Yaxud bu haradan gəlir ki, nə Azərbaycan, nə Türkiyə türkcəsi üçün koyne dediyimiz dialektlərdə olmamış sağır nun bu dillərin ədəbi yazılı tarixində, tarixi orfoqrafiyasında sistem şəklində əks olunur? Bunu ancaq və ancaq Göy Türk ədəbi dilinin, imperiya – dövlət dilinin imlası ilə izah etmək mümkündür. Qərb türkcəsinin, bilavasitə Azərbaycan ədəbi türkcəsinin tarixindən göstərilən ahəng pozğunluğu imperiyanın yazılı ədəbi dil abidəsi olan Orxon mətnlərində eynən müşahidə olunur: *oğlu*, *apam-əçüm*. Eyni zamanda Orxon abidələrinin dilində sağır nun afrikatının (mürəkkəb samitinin) etimoloji mərkəzi olan *nq* diaqramı var. Bu, özlüyündə çox şey deyir: Orxon kitabələrinin dilində həm ahəngin Təbriz–Şirvan təzahürü, həm də sağır nun özünü göstərir. Deməli:

Azərbaycan ədəbi türkcəsinin tarixində və ümumiyyətlə, Qərb ədəbi türkcəsində gördüyümüz ahəng pozulması və nə sadəcə şərq türkcəsinin sonralar Qərb türkcəsinə təsirinin nəticəsi deyil. Bu hadisə tarix etibarı ilə daha əvvələ gedir. Yəni Azərbaycan Baykaldan Dunaya qədər uzanan Göy Türk imperiyasının tərkib hissəsi idi. Və Azərbaycan ədəbi türkcəsi «Kaşğardan İstanbula qədər ərazidə işlənən və anlaşılan» imperiya ədəbi dilinin normasından bəhrələnirdi. Beləliklə, vaxtilə Təbriz–Şirvan koynesi saydığımız əlamətlər, sağır nun da daxil olmaqla, həmin imperiya ədəbi dilinin Azərbaycan türkcəsinin tarixi imlasında daşlaşmasıdır.¹

Göy Türk imperiya–dövlət dili və Orxon yazısı ilə bağlı daha iki detal – Azərbaycan şivələrində hiss olunmadan aradan çıxmaq, necə deyərlər, «əskilmək» mənasında «cır»-(maq) jarqonu işlənir: **cırdım** – yəni aradan çıxdım. Bəzən həmin fel yumorla belə ifadə olunur: **c**-nin yanına **r** qoydum. Bu frazeologiya «cırdım» (aradan çıxdım) deməkdir. Bilindiyi kimi, Orxon yazısında sait bütün məqamlarda yazılmır. Yəni Orxon yazısı ilə **cır** feli **cr** şəklində yazılmalı idi. Deməli, «c-nin yanına r qoymaq» Orxon yazısından danışığa keçmiş bir qəlibdir. Doğrudur, Orxon dilində **c** səsi və onun hərfi yoxdur. Ancaq yəqin el arasında deyilən kodlu sözlər olmuş, Azərbaycan türkcəsində **c** səsi olduğu üçün həmin qəlibdən istifadə olunmuşdur. Ərəb əlifbasında da həmin məqamda sait yazılmadığından sonralar həmin qəlib ənənəyə çevrilmişdir. Beləliklə, Göy Türk imperiyasında Orxon yazısının geniş coğrafiyada əks-sədası olmuşdur. Bu ədəbi dil böyük imperiya coğrafiyasında xalqların ünsiyyətinə nüfuz etmiş, ziyalıların vasitəsi ilə canlı danışqda da frazeoloji qəliblər hazırlamışdır. «**C**-nin yanına **r** qoymaq da Azərbaycan xalq türkcəsində qalmış bir etnik-mədəni frazeoloji qəlpədir. Başqa bir frazeoloji vahid. Naxçıvanda bir şəxs qoçaqlığını bildirmək üçün «quyruğu düyülmüş at» ifadəsi işlədilir. Elçiliyinə gedilən qızın fərasətini belə öyürlər:

¹ Orfoqrafiyanın tarixi mühafizəkarlığı haqqında geniş məlumat üçün bax: Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 2012, s.132 və sonra.

«Filankəsin qızı filankəs quyuğu düyülmüş atdır». Orxon–Yenisey kitabələrindən «Tonyukuk»da belə cümlə var: «Bu türk budunka yarıqlıq kəltürəmədim, **togumluq atı**g yügürtmədim». Yəni: Bu türk xalqının üstünə yaraqlı yağı gətirtmədim (yəni düşmənin qabağını alıb, milləti basılmağa qoymamışam), **dü-yünlü at**lı yüyürtməmişəm (yəni **quyuğu düyünlü at** üstündə gələn düşməyə imkan verməmişəm, xalqın üstünə atını səyirtsin). «Quyuğu düyünlü at» döyüş atı deməkdir; döyüşqabağı, qıvraq olsun deyə, atın quyuğunu düyəmişlər. VIII əsr türk imperiyasının Sibirdəki abidəsinin dili ilə bugünkü Naxçıvan şivəsi arasındakı səsləşməni görürsünüzmü?

Biz elə bilirik ki, bu gün radiolu, televiziyalı, telefonlu dünyada radio, televiziya ilə, telefonla insanlar rahatca bir-birindən xəbər tutur, ancaq tarixin dərinliyində belə sürəkli əlaqə-ünsiyyət olmayıb, ya çox zor olub. Əlbəttə, doğrudan da, belə, bugünkü kimi sürəkli, sürətli olmayıb. Ancaq olub, həm də tam təfərrüatı ilə bir-birindən məlumatlı olublar. Biz hələ bir imperiya içində yaşayarkən dövlətdaxili ünsiyyəti demirik, türklər müstəqil dövlətlər kimi də bir-biri ilə əlaqəsiz yaşamayıblar. Siyasi bağlaşımları olub, üçüncü, yabançı dövlətə qarşı siyasi razılıqlara gəliblər. Tacirlər bu qohum dövlətləri qan damarları kimi bir-birinə bağlayıblar. Ticarət, iqtisadi maraq, hətta yad milliyyətli dövlətləri bir-birinə yaxınlaşdırıb, o ki qala bir-birini canlı danışığı ilə anlayan dövlətlər olsun. Əlbəttə, bütün bu ünsiyyət formalarının içində mədəni-ədəbi əlaqə-ünsiyyətin ayrıca yeri var. Türk xalqları həmişə yüksək söz sənəti ilə seçiliblər. Türk dövlətlərindən çoxlarının zəngin yazılı ədəbi dil ənənələri olub. Buna görə də türk dil əlaqələrinin yaranmasında türk xalqlarının böyük şairləri, söz ustaları çox iş görüblər.

Şərq şeirində nəzirə deyilən bir ədəbi forma var: bir şairin bir xüsusi seçmə şeirinin vəznindən, qafiyəsindən, süjetindən istifadə edərək, başqa şairlər onun sənətinə hörmətini bildirir, həmin məzmununda, həmin sənətkarlıqla şeir yazırlar. Eyni türkcənin şairləri də, başqa-başqa türkcələrin də sənətkarları bir-birinə nəzirə

yazırlar. Eyni zaman kəsiyində yaşayanlar da yazır, sonra gələnlər də, hətta bir əsr, ya əsrdən də artıq əvvəldə yaşamışlara nəzirə həsr edə bilirlər. Məsələn, Həbibinin «Dün gördüm, ol nigari-tərəbnakü ərəcümənd» misrası ilə başlayan məşhur müsəddəsinə öz zamanında M.Füzuli, əlli il sonra Ruhi Bağdadi kamil dillə nəzirələr həsr etdilər. Yaxud Füzuliyə yüz il sonra Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi və daha sonralar yüzlərlə nəzirələr yazdılar. Nəzirəçilikdə bir yarış, özünü göstərmə qəsdı var. Bu baxımdan müxtəlif türkcələrin söz sənətkarlarının bir-birinə nəzirə yazmasında xüsusi bir tarixi mətləb də özünü göstərir. Burada səviyyə, sənətkarlıq yarış, nəzirə həsr olunana ustad hörməti göstərməklə yanaşı, bizim haqqında danışdığımız mövzu ilə də bağlı bir incəlik var. Bu da ondan ibarətdir ki: 1. Aydın olur ki, bu türkcənin şairinin o biri türkcədəki ədəbiyyatdan xəbəri var; 2. Bilinir ki, bu türkcələrin nümayəndələri bir-birinin dilini bilirlər. Və əslində, sözün geniş mənasında, bu türkcələrdə danışan insan kütlələri bir-birini anlayır. Eyni zamanda həmin türkcələrin anlaşılmasında bu nəzirə müəllifləri olan söz ustaları və xüsusilə də şifahi ədəbiyyatlar, yenə də bu məqamda xüsusilə dastanlar böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

XIII əsr Azərbaycan şairi İzzəddin Həsənoğlu bizə gəlib çatmamış divanın və bu mükəmməl qəzəlin müəllifidir:

*Apardı könlümü bir xoş qəməryüz, canfəza dilbər,
Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, şahidi-sərvər.*

*Mən ölsəm, sən büti-şəngül, sürahi, eyləmə qül-qül,
Nə qül-qül, qül-qüli-badə, nə badə, badeyi-əhmər.*

*Başımdan getmədi hərgiz, sənünlən içtigim badə.
Nə badə, badeyi-məsti, nə məsti, məstiyi-sağər.*

*Şəha şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid,
Nə kasid, kasidi-qiymət, nə qiymət, qiyməti şəkkər.*

*Tutuşmayınca dər atəş bəlürməz xisləti ənbər.
Nə ənbər, ənbəri-suziş, nə suziş, suzişi-məcmər.*

*Əzəldə canım içində yazıldı surəti-mə'ni,
Nə mə'ni, mə'niyi-surət, nə surət, surəti-dəftər.
Həsənoğlu sana gərçi duaçıdır, vəli sadıq,
Nə sadıq, sadıqi-bəndə, nə bəndə, bəndeyi-çakər.*

XIII əsrin əvvəlində Azərbaycanda Azərbaycan türkü tərəfin-
dən yazılmış bu şeirə XIV əsrin sonunda, yüz əlli il sonra yazıl-
mış bu nəzirə Məmlük-qıpçaq şairi Seyfi Sarayinin şeiridir:

*Tapulmas hüsn mülkündə sana tən bir qəmə-r-mənzər,
Nə mənzər, mənzəri-şahid, nə şahid, şahidi-dilbər.
Bu gün Yusuf camalını qılıbdır Haq sana bəxşiş,
Nə bəxşiş, bəxşişi-devlət, nə devlət, devləti-məfzər.
Sözün dürrü cəvahirdir, könüllər gəncinə layiq,
Nə layiq, layiqi-Xosrov, nə Xosrov, Xosrovi-kışvər.
Bu hüsnun şövqü zövqünə könül tutiləri tapdı,
Nə tapdı, tapdı xoş ləzzət, nə ləzzət, ləzzəti-şəkkər.
Cəmalın nəqşinə Seyfi Sarayi bağladı surət,
Nə surət, surəti-həsna, nə həsna, həsnai-canpərvər.*

Bu da Həsənoğludan iki əsr sonra, XV yüzildə Anadoluda ya-
şamış Türkiyə türkü Əhməd Dainin nəzirəsidir:

*Eya, hursidi-mahpeykər, cəmalın Müştəri-mənzər,
Nə mənzər, mənzəri-tale', nə tale', tale'i-ənvər.
Yüzündür ayəti-rəhmət, özündür mazhəri-kudrət,
Nə kudrət, kudrəti-sani, nə sani, sanii-əkbər.
Cəmalindən cihan ruşən, yanağın qoncai-gülşən,
Nə gülşən, gülşəni-cənnət, nə cənnət, cənnəti-kevsər.
Muanbar saçların dilkeş, munəvvəh hilkatün məhvəş,
Nə məhvəş, məhvəşi-cazu, nə cazu, cazuyi-dilbər.
Süleyman surəti səndə, Sekəndər sirəti səndə,
Nə surət, surəti-Yusif, nə Yusif, Yusifi-sərvər.*

*Fələk şatrancını utdun, saadat mülkünü tutdun,
Nə mülkət, mülkəti-devlət, nə devlət, devləti-Kaysər.*

*Əgərçi kulların bihəd, vəli kəmtər kulun Ahmət,
Nə Ahmət, Ahmədi-Da'i, nə da'i, da'ii-çakər.*

Coğrafi məsafələrə diqqət yetirin: Azərbaycan, Misir, Anadolu. Deməli, bu coğrafiyalar bir-birini başa düşüb. Zaman məsafəsinə baxın: XIII, XIV, XV əsrlər. Deməli, iki əsrlik zaman uzunluğu bu anlaşımanı zədələməyib. Hələ başqa, daha mühüm bir məsələyə fikir verin: azərbaycanlı Həsənoğlu və anadolulu Əhməd Dainin dilcə bir-birini qavraması əcəb deyil – hər ikisi oğuz türkcəsidir. Əcəb olan Həsənoğlu ilə Seyfi Sarayinin həmdilləşməsi, dil həmrəyliyidir – biri oğuz, biri qıpçaq türküdür. Eynən Mahmud Kaşğarının dediyidir: türklərin dil fərqi ancaq onların danışq – tələffüzlərindəki səs dəyişmələrindədir.

Bu nəzirələrin dilini Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisə edək:

Seyfi Sarayidə	Azərbaycan türkcəsində	Əhməd Daidə	Azərbaycan türkcəsində
tapulmas	- tapılmaz	hurşid	- xurşid
devlət	- dövlət	yüzündür	- üzündür
		kudrət	- qüdrət
		cihan	- cahan
		ruşən	- rövşən
		muanbar	- müənbər
		hilkatün	- xilqətin
		utdun	- uddun
		saadat	- səadət
		Kaysər	- Qeysər
		kul	- qul
		Ahmət	- Əhməd

Göründüyü kimi, Əhməd Dai ilə Həsənoğlu tələffüzündə, iki oğuzca arasında fərq Seyfi Sarayinin qıpçaqcasında olduğundan artıqdır. Və göründüyü kimi, bu fonetik – tələffüz ayrılıqları mənə qavranmasında, anlaşımda bir zərrə ləngimə törətmir.

Bu nəzirələrin dilindəki uyğunluq, ya uyğunsuzluq türkcələrin XV əsrə qədərki dil mənzərəsidir, Şərq və Qərb türkcələrinin arasındakı əlaqənin əks olunmasıdır (bilindiyi kimi, Şərq ədəbi türkcələri əsas etibarilə qıpçaq dilinin üstündə durur).

Öz növbəsində, Azərbaycan şairlərinin başqa türkcələrdə yazan söz ustalarına nəzirələri var. Füzulinin orijinal əsərləri qədər gözəl olan nəzirələri içərisində başqa türkcələrdəki şeirlərə nəzirələri poeziya sərvətimizin dəyərli nümunələrindəndir. Füzuli oğuzcadan kənara çıxarkən, hətta qıpçaqcanı da aşır, karluqcaya (özbək türkcəsinə) müraciət edir. Əvvələn, o, özbək şairi Əlişir Nəvaini öz müəllimi sayır. O biri tərəfdən, özbək ədəbiyyatının Nəvai, Lütfi və başqa şairlərinə nəzirə, təxmis və iqtibasları var. Maraqlıdır və həm də təbiidir ki, bu əsərlərin dilində orijinaldakı çağataizmlərə xeyli yer verilir: *Dəhr bir mənzil, xəlayiq karibani **biş iməş**, Söz qamu əfsanə, ol əfsanəxani **biş iməş**; Gətir, saqi, qədəh, **boldunsa** hali-dəhrdən ağəh; Can verir çağında tanrıçün, **qaşumğa** gəl, bəgüm; Ey könül, nə yerə **yetkay** naleyi-zarın sənin; Qanıma **verqay** danuqluq iki əyyarın sənin; Lütfünü öldürsən, ey dilbər, cəfa tiği bilə, Anda həm **bolğay** mənim ruhum mədətəkarın sənin; Cəhanı rəşki-gülzari-xəlil **etkən** bahar **iməş***. Nümunələrin içərisində həm leksik (*biş, bol-*), həm qrammatik (*iməş, -kən, -ğa, -kay//ğay*), həm də fonetik (*danuqluq – tanuqluq* «şahidlik») çağataizmlər var. Füzuli bu çağataizmləri, bir tərəfdən, nəzirə dilində orijinalın dilindən müəyyən qədər söz-ifadə işlətmək ənənəsinə riayət faktı kimi verir, o biri tərəfdən, çağataycanı, şərq türkcəsini təbliğ edir, Qərb türklərini Şərq türkcəsi ilə tanış edir, Şərqlə Qərbin ünsiyyətini qırılmağa qoymur. Bu əlaqə Monqolların və Teymurilərin zamanlarında canlı şəkildə öz işini görmüşdü, Füzuli xalqın yaddaşını bərpa etməyə çalışır.

Əgər ədəbiyyat xalqın içinə girirsə, əgər «Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz» deyən Füzuli oxunmaq, eşidilmək yolu ilə xalqına çatırsa, deməli, bu çağataizmlər qərb türklərinin, qərb oğuzlarının qulağına çatırdı; əgər 1926-cı ildə Türkoloji qurultayda «Tataristanda, Azərbaycanda, Türkiyədə hər ziyalının evində Əlişir Nəvainin əsərləri var» deyiləcəksə, deməli, Füzulinin zamanında Nəvai Azərbaycanda oxunurmuş. Oxunmasa idi, həmin Nəvai, Lütfi ifadələri Azərbaycan türklərinə məlum olmasa idi, Füzuli onlara nəzirə yazmazdı. Eləcə də Füzuli şeiri, Qərb oğuzcası Özbəkistanda, Kaşğarda insanlara məlum idi, Füzuli karluq türkləri, hər halda ziyalıları tərəfindən oxunurdu¹. Tarixən yazılı ədəbiyyat həmişə xalqın arasına məhz ziyalıların vasitəsilə daxil olmuşdur.

Bu faktlar göstərir ki, Qərb və Şərq türklərinin əlaqələnməsində bədii ədəbiyyat mühüm rol oynamışdır. Demək olar ki, bu əlaqələnmədə bədii dil, hətta iqtisadi ünsiyyətdən yüksəkdə durub. Ədəbi əlaqələr anlaşılma üçün bir təminat olduğu kimi, dil anlaşması da özlüyündə ədəbi əlaqələrin arasıkəsilməzliyinə gətirmiş və ədəbi ünsiyyətin güclənməsinə təkan vermişdir.

Füzulinin XVI əsrin ortalarında türk ədəbiyyatının vəziyyəti haqqında belə car çəkməsi təsadüfi deyil və türk ədəbiyyatının müxtəlif coğrafiyalarda bir-birindən xəbərdar olmasına bir daha dəlalət edir:

*Bir dövrdayəm ki, nəzm olub xar,
Əş'ar bulub kasadi-əs'ar.
Bir mülkdəyəm ki, gər udub qan,
Məzmuni-ibarətə çəkib can,*

¹1996-cı ildə Tehrandə Füzuli yubileyinə həsr olunmuş elmi məclisdə Özbəkistandan gəlmiş filoloq məruzəsində dedi ki, Füzuli «Divan»ı Daşkənddə altı dəfə nəşr olunub. Halbuki o zamana qədər Füzuli «Divan»ı Azərbaycanda cəmi üç dəfə çap olunmuşdu (bir dəfə XIX əsrdə Təbrizdə, iki dəfə XX əsrdə Bakıda). Təsədüfi deyil ki, Füzuli əsərlərinin akademik nəşrində akademik Həmid Araslı Bakı, İstanbul, Sankt-Peterburq nüsxələri ilə yanaşı, mötəbər mənbə kimi Daşkənd nüsxəsindən də istifadə etmişdir.

*Min riştəyə türfə lə'l çəksəm,
Min rövzəyə nəzənin gül əksəm,
Qılmaz ona hiç kim nəzarə,
Derlər gülə xar, lə'lə xarə.*

Əlbəttə, ümumiyyətlə, şeir yazılmamasından söhbət getmir. Yəni o nəzərə çatdırılır ki, Nəsimidən, Nəvaidən sonra poeziyanın səviyyəsi düşüb və bu səviyyə insanları zövqsüzləşdirib. Zövq o səviyyədədir ki, gözəl şeirə küfr oxunur (küfr oxunur kəlamı-mövzun), gülə tikan (xar), lələ qənbər daş (xarə) deyirlər. Ancaq türk şeirinin tarixində öz rütbəsini qiymətləndirir, Bağdadı başqa müllklərdən fərqləndirir: *Ancaq deməram ki, xaki-Bağdad Alayışi-nəzmdəndir azad*. Təvazökarlıqla öz yüksək poeziyasına «nəzm bulaşığı» (alayışi-nəzm) deməyi rəva bilir. Ən əsası odur ki, türk coğrafiyasının harasında yüksək sənət olmuş olsaydı, o, bilinərdi, deyir:

*Yoxdur bir müll bu zamanda
Kim, nəzm rəvacı ola onda.
Nə Hind, nə Fars, nə Xorasan,
Nə Rumü Əcəm, nə Şamü Şirvan.
Olsaydı birində bir süxəncsənc,
Əlbəttə, əyan olurdu ol gənc.*

Xəbərdar kimi, məlumatlı şəxs kimi bildirir ki, Bağdaddan kənarda sənət dəyərində şeir yoxdur, şeir xəzinəsi gizli qalmaz (Gəncineyi-nəzm gizli qalmaz) və şeiri günəş sayır, günəş işığını insanlardan gizli saxlamaz (sanmın günəş olsa, nur saçmaz).

Ədəbiyyat öz dili ilə xalqları bir-birinə elə bağlayır ki, hətta bir xalq o biri xalqın şeirinə mövzu sifariş edir. Şah əsəri «Leyli və Məcnun»u Füzuli Anadolu-Rum ziyalılarının sifarişi ilə yazır: «Olmuşdu rəfiqü həməzəbanun, Ayineyi-tutiyi-rəvanım Bir neçə zərifi-xüttəyi-Rum». Burada həm də rumlularla (Anadolu türkləri ilə) öz türkcəsinin yaxınlığını bir şeyin aynada əks olunması ilə müqayisə edir, onların danışığına öz rəvan tuti dilinin güzgüdəki

eyni kimi baxır. Bu «Rum məmləkətinin zərifləri» istedadını görüb (Bilmişlər idi ki, hüsni-göftar Qədrim qədərincə məndə həm var) onu sınağa çəkirlər, «imtahan oxuna nişan» edirlər:

*Mən xəstəyi etdilər nişanə
Bir rəng ilə tiri-imtahanə:
«Lütf eylə, – dedilər, – ey süxənsənc,
Faş eylə cahanə bir nihan gənc.
Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,
Ətrakdə ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dastanı,
Qıl tazə bu əski bustanı.*

Burada maraqlı başqa bir məqam da var. Rum zərifləri Füzuliyə deyirlər ki, bu mövzu əcəm şərqində (qeyri-ərəb şərq) çox işlənib, ancaq türklərdə (ətrakda) yoxdur. Bu mövzunu sifariş edən zəriflər, şübhəsiz, zəmanənin savadlı, məlumatlı adamları olmaq etibarilə bilməli idilər ki, bu dastanı cağatay – özbək türkcəsində Əlişir Nəvai qələmə alıb. Mütləq bilmiş olmalıydılar. Əgər onların bundan xəbərləri yoxdusa, Füzuli onlara bunu deməliydi. Füzuli Əlişir Nəvayiə nəzirə yazmışdı, dastanın əvvəlində bu mövzunu qələmə alanlar sırasında Əbinəva və Nizami ilə yanaşı, Nəvainin də adını çəkir. Deməli, bu sifarişin xüsusi qayəsi vardı: Nəvai «Leyli və Məcnun»u Şərq türkcəsində yazmışdı və zəriflər Füzulinin sənət dühasını qiymətləndirib, onun Nəvainin qarşısına çıxma biləcəyini bilib, istəyiblər ki, «bu əski bəstan» təzələnsin, məhz Qərb türkcəsində, oğuzcada yaradılsın. Füzuli özü də Şərq türkcəsinin müqabilinə o səviyyə ilə Qərb türkcəsində bir sənət çıxarmağı imtahan sayır, «Bildim, bu qəziyyə imtahan-dır» deyir, «Tə'miri-xərabə talibəm mən, İnşəallah ki, qalibəm mən» deyir və işə girişir.

Türkiyə elm tarixçiləri, ədəbiyyatşünasları türkün belə böyük, zərif ziyalılarını «türk milliyyətçiləri» adı ilə ünvanlandırırlar. Bu mövzunu Füzuliyə tövsiyə edən həmin Rum zərifləri də, İraqın

Osmanlı imperiyasına daxil olması ilə döyüş sənətini, qanunsevərliyini, humanizmini əsas götürərək Sultan Süleymanı Nofəlin prototipi kimi alıb və bütün müəlliflərdə ərəb sərkərdəsi verilən Nofəli öz poemasında türk olaraq canlandıran Füzuli də türk milliyyətçiləri idilər. Onlar türk birliyi ideyasının tərkib hissəsi kimi türk ədəbi ləhcələrini uzaqlaşmaqdan qoruyurdular. Və bu məqsədlə Qərb ədəbi türkcəsində «Leyli və Məcnun» qələmə alındı.

Deməli: bədii ədəbiyyatda mövzu, süjet əlaqələri təşkil etməklə bərabər, bu böyük söz ustaları, bu qiymətli türk milliyyətçiləri həm türkcələrin əlaqələndirilməsi, türklərin ümumi ünsiyyəti yolunda çalışmışlar, həm də sadəcə çalışmamışlar, əyani fədakarlıqlar göstərmişlər.

Beləliklə, iqtisadi-ticarət əlaqələri, siyasi-dövlətçilik alış-verişləri, hakimiyyət səviyyəli diplomatik razılaşmalar kimi təbii, stixiya ilə baş verən ünsiyyətlərlə bir zamanda belə şüurlu düşünlülmüş şəkildə gedən dil ünsiyyətləri, ədəbiyyatların daimi dil ünsiyyətləri getmişdir. Ona görə də türkcələr arasında, ədəbi ləhcələr arasında yaxınlıq qalmış, anlaşma pozulmamışdır.

Bu vəziyyət türkcənin Şərqdə, Ön Asiyada beynəlxalq dil kimi işlənməsinə gətirmişdir. Nəinki türklər bir-birini anlamış, bir-biri ilə ünsiyyət saxlamış, hətta başqa xalqlar da türkcəni ədəbi dil kimi işlətmişlər. Bu, Şərqdə türk imperiyalarının bir-birini əvəz etməsi və Ön Asiyada türklərin demoqrafik üstünlüyə sahib olması ilə bağlıdır. Məsələn, erməni şairlərinin orta əsrlərin müxtəlif yüzilliklərindən türkcə xeyli şeirləri gəlib dövrümüzə çatmışdır. Görkəmli erməni dilçisi Raçiya Acaryan bu haqda maraqlı məlumat verir. Erməni dili tarixinin bu məşhur bilicisi deyir ki, türk dilinin erməni dilinə təsiri çox böyükdür. Hətta belə bir müqayisə gətirir ki, Konstantinapol (yəni İstanbul) ədəbi türkcəsi ərəb və fars sözləri ilə dolu olduğu kimi, bir çox vilayətlərdə erməni xalq dili də türk sözləri ilə zəngindir. Görkəmli dilçinin sözüünə görə, ermənicədə tamamilə türk sözlərindən ibarət cümlələrə də rast gəlmək olar. O, Birinci Türkoloji Bakı qurultayındakı məru-

zəsində dedi: Kiçik Asiyanın (Anadolu) qərb hissəsi, Kipr, Bolqarıstan, Şərqi Rumeli, Rumıniya, Bessarabiyada, eləcə də İran və Zaqafqaziyanın bəzi kəndlərində türk dilinin erməni dilinə təsiri o dərəcəyə çatmışdı ki, ermənilər öz doğma dillərini tamamilə itirmişdilər. Bu hadisə artıq bir neçə əsr bundan əvvəl baş vermişdi. 1530-cu ildən etibarən Polşa erməniləri erməni dilini unudub tatar dilini (rusiyaşünaslıqda XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində «türk sözünün qarşılığı kimi «tatar» işlədirdilər – T.H.) mənimsədilər və erməni əlifbası ilə həmin dildə bütöv bir ədəbiyyat yaratdılar. Hətta kilsə kitabları da tatar dilinə tərcümə olundu. Eyni ilə Kiçik Asiya və Konstantinapolda da ermənilər erməni yazısı ilə türk dilində zəngin ədəbiyyat yaratdılar»¹.

Başqa maraqlı bir cəhət. Məruzəçi dedi ki, bir dildən başqa dilə, adətən, isimlər, bəzən də sifətlər, çox nadir hallarda fellər keçə bilir, saylar, bağlayıcılar, zərflər isə, ümumiyyətlə, alınmır. Ancaq bu kateqoriya sözlərin hamısı eyni dərəcədə türk dilindən erməni dilinə keçib. Və daha maraqlısı budur ki, onun tədqiqatına görə qrabar ermənicəsində sintaksis hind-Avropa qrammatik tipində olduğu halda, yeni erməni dilində – aşxarabarda türkcənin sintaksisi üstündə qurulmuşdur².

Erməni ədəbiyyatşünaslarının dediyinə görə, XIII əsr erməni şairi Hovanes Yerzinkatsinin türkcə yazdığı bu şeir erməni ədəbiyyatında dünyəvi sevgiyə həsr olunmuş ilk şeirdir:

*Yoru, yoru, gavur oğli,
Götür bizdən mühəl sözi,
Sen Hovannes, keşiş oğli,
Ben müsürman, molla gizi*³.

¹ Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 (стенографический отчет). Баку, АССР, 1926, с.159

² R.Açaryan özü türkcə o qədər təmiz bilmiş ki, məsələn, başqa türk respublikalarından gələn nümayəndələrin çoxu rus dilində çıxış etdikləri halda, o qurultaya məruzəsini mükəmməl Türkiyə türkcəsində elədi.

³ Севортян Э. Тюркизмы у ранних армянских писателей. Структура и история тюркских языков. Москва – 1971, с. 268. Şeir dialoq şəklindədir, müasir dövrə yarımçıq şəkildə gəlib çatmışdır.

Yerzinkatsinin ikinci şeiri dini məzmunudur, türk xalq şeiri janlarından varsağı formasında yazılmışdır – dili belədir:

*Uçmax ğapusun açdı,
Bağlı yolları çözdü,
Bizi tamuxdan xutardı
Tanqrim anasi Məriəm¹.*

Bu şeirlərin lüğəti diqqəti o cəhəti ilə çəkir ki, burada ərəb, fars sözləri çox azdır. Məsələn, ikinci şeirdə 35 sözdən yeddisi alınmadır (20 faiz). Alınmalardan ikisi addır, xüsusi isimdir (Məriəm, Kristos), ikisi fars (dərman, cövhər), üçü ərəb (dünya, əziz, evəl<əvvəl) sözüdür. Bu nisbət XIII əsr Azərbaycan şeir dilinin lüğət tərkibinə uyğun gəlmir. Məsələn, Həsənoğlunun «Əcəb, bilsəm, məni şeyda qılan kim» misrası ilə başlanan qəzəlinin dilində 60 sözdən otuz ikisi ərəb-fars mənşəlidir. Deməli, erməni şairi türkcəni kitab, lüğət vasitəsi ilə yox, canlı ünsiyyətdə öyrənmişdir. Acaryanın da dediyindən aydın olduğu kimi, ermənilər türkcəni rahat biliblər. Bu o deməkdir ki, onlar Azərbaycan folklor ədəbiyyatına da bələd olublar, xalq şeirindən və türk–Azərbaycan xalq musiqisindən də bəhrələnilər və bu dillə çörək yeyiblər. Ermənilər türkcə yazdıqları şeirləri ilə yanaşı, Azərbaycan–türk aşığılarının şeirlərini də Azərbaycan–türk musiqisi ilə ifa edib məclislər aparıblar, gəlir götürüblər. Anadolu və Qafqazda xalq şənliklərindən, musiqi ifaçılarından danışan alman səyyahı yazır: «Bütün Qərbi Asiyayı dolanan bu muğənnilərin, demək olar, heç biri nə fars, nə osmanlı olmayıb, əksəri ermənilər, bir qismi də tatarlardır (Rusiyada və ona uyğun da Avropada Azərbaycan türklərinə Qafqaz tatarları deyirdilər – T.H.). *Ermənilər öz dilində yox, tatar danışığı dilində mahnı yazırlar...* (ayırma mənimdir)². Hətta yüksək ziyalıları da türk dilindən çörək yeyirdilər.

¹ Севортян Э. Тюркизмы у ранних армянских писателей. Структура и история тюркских языков. Москва – 1971, с.269–270

² Гакстгаузен А. Заметки о семейной общественной жизни и Каспийским морями. Ч. II, С.Петербург, 1857, с.152

Məlumdur ki, görkəmli erməni yazıçısı Xaçatur Abovyan Tiflisdə türk dilindən dərs deyirmiş¹. Deməli, türkcə Şərqdə millətlərarası dil olub, millətlərarası ünsiyyət dili olub.

Və bu 15, ya 30 ilin faktı ola bilməz, bu yüz illərlə gedən mədəni, iqtisadi, tarixi-siyasi proseslərin nəticəsidir. Bu proses geniş coğrafi əraziləri əhatə etmişdir. Müxtəlif şəxslərin məlumatlarında, səyyahların gündəliklərində bu tarix obyektiv şəkildə işıqlandırılır. XIX əsr rus yazıçısı A.A.Bestujev Marlinski yazırdı: «Avropada fransızca olduğu kimi, Zaqafqaziya tatarlarının (Azərbaycan türklərinin) dili ilə də bütün Asiyayı dolanmaq olar». Eyni məzmununda sözü böyük rus şairi M.Y.Lermontov dostu A.C.Rayevskiyə bildirirdi: «Tatarca (Azərbaycan türkcəsi) öyrənməyə başlamışam; Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, burada (Qafqazda – T.H.) və ümumiyyətlə, Asiyada da bu dili bilmək o qədər zəruridir»². Yaxud Avqust Haksthauzendən yuxarıda misal gətirdiyimiz iqtibasda «ermənilər öz dilində yox, tatar danışığı dilində mahnı yazırlardan» sonraya diqqət yetirək: «...çünki bu dil Qafqazın cənubundakı xalqlar arasında əlaqə, ticarət və qarşılıqlı anlaşma dilidir. O bu baxımdan Avropadakı fransızca ilə müqayisəyə gələr. Bir də ki, o, daha çox poeziya dilidir; çox güman ermənicə şeirlərin az yaranması səbəblərindən biri də budur. Ən məşhur erməni şairləri əsərlərini geniş yaymaq üçün həmişə tatarca yazırlar».

Şirvanda qulluqda olan³ yüksək rütbəli bir rus məmurunun (V.Leqkobitov) məktubunda yuxarıdakı məzmunu başqa bir təfərrüat da əlavə olunur: «Şirvanda hakim olan türkmən dili⁴ bü-

¹Вах: Кононов А.Н. Библиографический словарь отечественных тюркологов (до октябрьский период). Москва, 1968, с.13

²Лермонтов М.Ю. Полное собрание сочинений. Том 4. Ленинград, 1940, с. 523-524. Lermontovun «tatarca» deyərkən Qafqazdakı başqa türk dilini yox, məhz Azərbaycan türkcəsini nəzərdə tutduğuna bir daha inanmaq üçün yadıma salaq ki, o, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olub, müxtəlif adamların ağzından «Aşıq Qərib» dastanını dinləyib və eyni adda povestini yazıb.

³1859-cu il ələləsinə qədər Azərbaycanın paytaxtı Şamaxı şəhəri olmuşdur.

⁴Ruslar Azərbaycan türkcəsinə «Qafqaz tatarlarının dili» deyirdilər. Və türk əyalətlərinə göndərilən çar mə'murları Kazımbəyin rəhbərliyi ilə Qazan universitetində türk dili tə'limi alırdılar. Görünür, Qazanda türk dili kursu keçən bu mə'mur Qazan tatarcasına bələd olmuş, yəqin sonra Türkmənistanda qulluqdan sonra Azərbaycana gəlmiş, bu oğuz türkcələrinin yaxınlığını görərək, Azərbaycan türkcəsinə başqa ruslar kimi tatar dili deyil, türkmən dili demişdir.

tün Azərbaycanda yayılmışdır və bizlərdə, adətən, tatar dili adlandırılır; o, türk dili (түрецкий язык – Türkiyə türkcəsi – T.H.) ilə o qədər yaxındır ki, hər iki xalq bir-birini başa düşə bilər. Bu dil Zaqafqaziyada *türki* adlanır... O, ərəb və fars sözləri ilə zənginləşmişdir, olduqca xoşagələn, avazlı bir dil kimi seçilir. Buraya onu öyrənməyin asan olduğunu əlavə etsək, onun burada fransız dilinin Avropadakı kimi geniş işlənməsi təəccüblü görünməməlidir»¹. Şərq və Avropa dilləri haqqında məlumatı olan bu intellektli şəxs xüsusi vurğulayır ki, Azərbaycan türkcəsi *Zaqafqaziyada beynəlxalq dil kimi işlənir*.

Bu fikirlərin davamı və yekunu kimi rus şərqşünaslığının babası Mirzə Məhəmmədali Kazımbəyin çarın məsul idarəsinə məktubundan bu sözlərin siyasi-tarixi və elmi mənası var: «Zaqafqaziyada qulluq etmələri nəzərdə tutulan bu beş dinləyiciyə *Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili sayılan yerli Azərbaycan ləhcəsini* (ayırma mənimdir – T.H.) bilmək vacibdir və deməli, bu ləhcənin (Azərbaycan türkcəsinin – T.H.) Qazan Universitetində tədrisi zəruridir».² Bu, artıq səyyahların ekzotik düşüncəli sözü deyil, hansı şəxsin isə rəsmi mötəbərliyi olmayan xatirəsi deyil, böyük şərqşünasın, Rusiyada şərqşünas hazırlığına, şərqşünaslığın tədrisinə məsul kəsin, Mirzə Kazımbəyin sözüdür. «Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili» ifadəsi rəsmi dövlət sənədində işlənir.

«Ədəbi dil» məqamında «ləhcə» terminini işlədən Kazımbəy bu yerdə məhz «dil» sözünü dilinə gətirir – *ümumi xalq dili* deyir. Bu, bir az əvvəl çar məmurunun işlətdiyi «Zaqafqaziyada beynəlxalq dil» anlayışı deməkdir. Deməli, Azərbaycan türkcəsini gürcülər də, ermənilər də, Qafqazdakı başqa türklər də (qaraçaylar, bəlxarlar, qumuqlar), onlarca başqa dillərdə danışanlar da ana dili kimi işlədirlər, bu xalqlardan hər biri o biri xalqın nümayən-

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, s.305

² Вак: Рзаев А.К. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Баку: Маариф, 1969, s.134

dəsi ilə ancaq Azərbaycan türkcəsinin vasitəsilə anlaşır. Deməli, Azərbaycan türkcəsi zonanın ümumi ünsiyyət dili işini görür.

Azərbaycan türkcəsinin bu coğrafiyadakı şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyətini çar imperiyası yazıda da nəzərə alır. İmperiyanın dövlət sənədləri türklərin istifadəsi üçün konkret olaraq hər türkcəyə ayrıca tərcümə olunmur, ancaq bir tərcümə variantında verilir. Təbii, bu halda o əsas tutulur ki, türklər bir-birini başa düşürlər. Buna görə də imperiyada türkləri ümumi adlandırmaq prinsipi qəbul olunmuşdu: tatar ləhcələri¹, türk ləhcələri (турецкие наречия)².

Bütün türkcələrin istifadəsi üçün rus dilindən tərcümənin verildiyi variantın əsas bazası Azərbaycan türkcəsi idi. Məsələn, imperator I Aleksandrın 1817-ci ildə imzaladığı ticarət sənədlərinin və fərmanlarının türkcəyə tərcüməsində bu mənzərə aydın görünür. Tarif-sənədin dilində (Тариф по азнатской торговли) üstünlük Azərbaycan türkcəsinin tərəfindədir³. Əslində, başqa türkcələrdən ticarətlə bağlı yerli terminlər – təsərrüfat əşyalarının, mal-heyvan cinslərinin adı və s. spesifik anlayışlar yerli ləhcənin leksik-semantik və fonetik deyiliş şəklində sənədin dilinə daxil edilir. Tarif-sənəd bütövlükdə tədiyə, vergi, rüsum, maaş və s. statistik cədvəl və ifadələr, əslində, türkcənin ticarət və iqtisadiyyat dilidir. Təsədüfi deyil ki, alman iqtisadçı səyyahı Azərbaycan türkcəsini fransızca ilə müqayisə edəndə bu dilin anlaşma imkanlarının siyahısında «ticarət dili» olmasını vurğulayır – bu səyyah peşəsinə görə iqtisadçıdır və gəzdirdiyi yerlərdə gözü və qulağı ilə ticarətlə, iqtisadiyyatla bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirir. Və onun bu sözünün gerçəkliyini tarif-sənədin Azərbaycan türkcəsi ilə yazılmış olmasında əyani

¹ Əslində, nareçie «ləhcə» anlayışında bugünkü «türkcələr» mənasını ifadə edir.

² Bu gün «Türkiyə»nin Турция kimi verilməsinə görə, Türkiyə türkcəsi турецкий язык şəklində işlənir. Bu halda турецкие наречия adlanması Osmanlı dövlətinin nüfuzu ilə bağlı idi.

³ M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I c., Bakı; «Elm» nəşriyyatı 1978, s.35

görürük. Deməli, Azərbaycan türkcəsinin Qafqaz, Orta Asiya və Volqaboyundakı türklər üçün anlaşılan olması imperiya-dövlət səviyyəsində məlum olmuşdur.

Bu anlaşmanın bilinməsi tarixin içinə getdiyi imperiyanın bir əsr qabaqkı yazılı sənədlərində də əks olunur. Məsələn II Yekaterinanın zamanında Rusiyadakı əyalətlər üçün tərtib və çap olunan qanunların toplusu imperiyadakı türk xalqları nəzərə alınaraq türkcəyə tərcümə olunur. Sənədin dili haqqında təsəvvür almaq üçün bir nümunə:

379. Ammənin nəzər və şəfqət məhkəməsində mühəyya qaziləri. *Ammənin nəzər və şəfqət məhkəməsində bilazat gubernator kəndüsi sədrnişində oltulub yuxarı zemski sudun iki posnişini və gubernə mağistratinin iki posnişini və yuqarı rasprava məhkəməsinin iki posnişinləri oltururlar. Əgər gubernədə bu məhkəmələr olur isə və bunlardan bə'zi olmadıqda məhkəməyi-məzdurda hökm məclisi olunmayacağı xud kəndüdən mə'lumdur. Və əgər külli və cüz'i xüsusiyyət əhvalından vüquf təhsil etməgə ehtiyac vaqe olunur isə, məhkəməyi-məzdurda olturub, işləri vəznü təfəkkür etməkçün boyarxadələrünə pridvaditeli, yəni sər-vərini, ya şəhər başlığını də'vət etməgə nəzər və şəfqət məhkəməsinə iznü rüxsətdir.¹*

Bir qədər təfərrüat üçün məcəllənin başqa bir maddəsinə diqqət yetirək:

382. İmperator-i-ə'zəm həzrətlərinin nəzər və şəfqət məhkəməsinə təslim olunan xəzinə. *Nəzər və şəfqət məhkəməsinə üç yüz səksəncinci maddədə zikr olunan şeylərin icra və iqaməti üçün gubernənin təhsil və iradəndən hasil imperatori-ə'zəm həzrətlərinin xəzinəsindən bir dəfə də on beş rublə əta və bəxş olunur və nəzər və şəfqət məhkəməsinə təhri-rən əmr olunur ki, işbu aqça ilə məzkur icad və bünyadun həqiqət əlhəl özün(ün) mənfəətinə*

¹ Məzidi-izzət və müqəddəs padşahi-əzəm imperatoricə Yeqaterina saniyə həzrətlərinin cəm'i Rusiyyə imperiyəsində əyalətlərin nizam və tərtibi üçün icad və imla olunmuş qanuni cədidədir. Sant Peterburğ, 1780, s.137

etməgə mübaşirət edə və hər kizbi, mən'i, boş yerə tələf olunmaya. Və ya ki qeyri müamilə özün(ün) sərf olunub və ya xilaf iste'mal və hiylə həyanətilə küllüsü və bə'zisi zaye' və tələf olmaya və bu aqçayı-mənfiət təriqilə və ya vəsiqəli rəhn ilə boyar-zadələrin bankiyə verilən rəsəm və qanuni özin müamiləyə vermək nəzər və şəfqət məhkəməsinə iznü rühsət olunur.¹

Göründüyü kimi, mətnlər leksikası, qrammatikası və hətta tarixi imlası ilə Azərbaycan türkcəsindədir. Azərbaycan türkcəsinin XVII–XVIII əsrlərə aid heç bir rəsmi sənəd dili (rəsmi-epistolıyar üslub faktı) bu dərəcədə xalq türkcəsində, yəni xəlqi üslubda, bu qədər anlaşılan dillə yazılmayıb. Həm də bu qanun toplusu Quzey Azərbaycanın Rusiya imperiyasına qatılmasından əlli il əvvəl yazılıb. Əlbəttə, təəccüblüdür ki, bu qanun məcəlləsi Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Sibir türklərinin dilinə yox, məhz Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunub. Şübhəsiz, bu onunla bağlı olmalıdır ki, Azərbaycan türkcəsinin Şərqdə türklər və qeyri-türklər arasında ünsiyyət dili, beynəlxalq dil kimi işlənməsi, fransızcanın Avropadakı yükünü Şərqdə bu türkcənin daşması hələ o zaman imperiya səlahiyyətliyərinə, «yuxarıları»na məlum imiş.

Bu mətnlərdə leksik, qrammatik baxımlardan Azərbaycan türkcəsindən kənara çıxmalar yoxdur. Vaxtilə Mahmud Kaşğari-nin müşahidələrinin nəticəsi olaraq söyləndiyi kimi, burada da danışq türkcələrinə məxsus bəzi səs dəyişmələri görünür (hələ bunun danışq faktımı, çap qüsurumu olmasını deməkdə çətinlik çəkirik). Məsələn, **oturmaq** feilinin «olturmaq» kimi getməsi (tatar, qaraçay, balkar və başqa qıpçaqlardakı kimi) şüurlu, düşü-nülmüş, qəsdən edilmiş ola bilər – imperiya ərazisindəki türkcə-lərdə bu şəkil işləkdir, həm də bu xalis türkcə morfonologiyadır. Ancaq **xəyanət**, **rüxsət** ərəb sözlərinin hərəsində bir dəfə **x** yerinə **h** işlənməsi (Osmanlı türkcəsindəki kimi) yazı xətası sayıla bilər

¹ Məzidi-izzət və müqəddəs padşahi-əzim imperatoricə Yeqaterina saniyə həz-rətlərinin cəm'i Rusiyyə imperiyəsində əyalətlərin nizam və tərtibi için icad və imla olunmuş qanuni cədidədir. Sant Peterburg, 1780, s.138–139

– nöqtə düşmüş olar. Təsadüfi deyil ki, **rüxsət** ilk mətndə **x** ilə gedib, **xəzinə** sözü də bütün dəfələrdə olduğu kimi yazılıb. **Kəndi** əvəzliyinin işlənməsini də kənara çıxma saymırıq, çünki bu söz orta əsrlər Azərbaycan yazılı türkcəsində tez-tez özünü göstərir.

Azərbaycan ədəbi türkcəsinin Rusiya imperiyasında bu səviyyədə qəbul edilməsində, yəqin ki, Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin çox yaxın olması, Füzulinin təbiri ilə, bir-birinin güzgüdəki əksi kimi uyğun olması (bu yaxınlığı, hətta imperiyanın Şirvan məmuru da demişdi – yuxarıya baxın) və Osmanlı imperiyasının böyük güc olaraq, Asiyada və Avropada etiraf olunması da zamanında mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Əlbəttə, Osmanlı imperiyasının ərəb Şərqində və Avropadakı nüfuzu ilə bağlı Türkiyə türkcəsinin öz tarixi işi olmuşdur.

Ancaq qəsdimiz bunu deməkdir: tarixən bu təcrübə olmuşdur ki, türkcələrdən biri önə çıxıb türklər arasında ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi işlənmiş, hətta müəyyən coğrafiyalarda beynəlxalq (uluslararası) dil vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Bu təcrübəni təkrar edə bilərik, müasir ədəbi türkcələrdən birini önə çıxara bilərik.

ÜZÜMÜ TÜRKİYƏYƏ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKCƏSİNƏ TUTURAM

Molla Pənah Vaqifin çoxlu şeir gözəlləri vardı, çox xanımlara, hamısı bir-birindən gözəl xanımlara gözəl-gözəl, zərif-zərif şeirlər həsr edib. Ancaq birinə belə deyir:

*Hərənin dünyada bir qibləsi var,
Mən də yönüm sənə sarı tutmuşam.*

İndi bizim də türkcələrimizin hamısı gözəldir, yazılı ədəbi türkcələrimiz bir-birindən gözəldir. Ancaq tarixi-mədəni-siyasi şərait bizə deyir ki, bu gözəllərdən birini qiblə seçək, üzümüzü ona tutaq¹. Bu gün bizim həmin gözəlimiz Türkiyə türkcəsidir. Mən üzümü bu dil gözəlimizə, gözəl dilimizə tutub, ümumi ünsiyyətimizin gerçəkləşməsi, rahat alınması üçün ürək sözlərimi deyirəm, bir dilçi kimi Türkiyə türkcəsində gördüyüm bəzi sərbəstliklərə diqqət yetirilməsi üçün istəklərimi dilimə gətirirəm.

Gərəkdir ki, gözəllərimiz böyükürəkliklik göstərsinlər. Qısqanc-lıq hissini yaxın buraxmasınlar. Bir gürcü filmi vardı. Bir məktəbli oğlan ingilis dili fənnindən «iki» qiymət aldığı üçün valideynləri onu danlayırlar. Şagird valideynlərinə deyir: «İngilislər gürcü dilini öyrənirlərmi? Mən niyə onların dilini öyrənməliyəm?»

İndi elə düşünsək ki, türkiyəlilər mənim türkcəmi öyrənirlər ki, mən də onların türkcəsini öyrənirəm, onda biz də pis oxuduğu üçün dərsindən «iki» qiymət alan gürcü məktəblisinin yerində olmuş olarıq.

¹ 1988-ci ildə Bakıda keçirilən birinci Türkiyə – Azərbaycan «Dədə Qorqud kollokyumu»nda Türkiyənin böyük tarix alimi Bəhaəddin Ögəl dedi ki: «Bakı Türk Dünyasının qibləsidir». O böyük insan uzun həsrət yangısından sonra Bakını, Azərbaycan türklərini, başqa türk respublikalarından Qorqud sevgisi ilə Bakıya toplanmış türkləri cəm görəndə ürəyindən bu nida qopmuşdu.

Türkiyə və Türkiyə türkcəsi bizim üçün, yaxud uluslararası səviyyədə bizim başımızı uca edən nələr edir?

– Türkiyə türk dili olimpiyadaları keçirir, türkcəni dünyada sevdilir, təbliğ edir;

– Uluslararası türk dili qurultayları təşkil edir, türkcənin müxtəlif aktual problemlərini geniş türk coğrafiyasından gələn dilçilərin və dünya şərqşünaslıq mərkəzlərindən gələn türkoloqların iştirakı ilə müzakirə edir;

– Türk dil qurumu və ya ayrı-ayrı universitetlər səviyyəsində türk dilinə, türk dilinin tarixi abidələrinə həsr olunmuş seminarlar, kollokiymlar, çalıştaylar keçirilir;

– Türkiyə bir ildə iki dil bayramı yaşayır – 7–13 may; 26 sentyabr. Ana dilinə dövlətin hörmət və qayğısının bundan gözəl örnəyi olmaz;

– Ayrı-ayrı türk xalqlarının tarixi yazı abidələrinin və dastanlarının Türkiyə türkcəsinə tərcüməsini və orijinalını çap edir, başqa türk qövmləri də ondan bəhrələnirlər;

– «Filan türkcə – Türkiyə türkcəsi» (*məs.: saxa türkcəsi – Türkiyə türkcəsi*) lüğətlərini yayırlar ki, biz də onlardan istifadə edirik;

– Türk dili, ədəbiyyatı sahəsində çalışan mütəxəssislər təltif olunurlar: Türk Dil Qurumunun şərəf və müxəbir üzvləri seçilir; ordenlər, müxtəlif ödüllər alırlar.

– Avropa və dünya dillərindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunan elmi və bədii ədəbiyyatlardan başqa türklər də faydalanırlar;

– Türkiyənin televiziya evlərimizin daimi qonağıdır. Əgər «qonaq» sözünə «daimi» sözü təyin gəlirsə, deməli, bu «qonaq» artıq ailə üzvü olub. Böyükler seriallara baxır, kiçiklər çizgi filmlərinə;

– Türkiyənin iş adamları müxtəlif türk məmləkətlərində iş birlikləri yaradır, sənaye, təsərrüfat təsisatları açırlar ki, bunlarda yerli insanlar işləyir, əməkdaşlıq edir, Türkiyə türkcəsi ilə bilavasitə ünsiyyət saxlayırlar;

– Təxminən bütün türk məmləkətlərində Türkiyənin liseyləri və universitetləri fəaliyyət göstərir. Və s., və s. işlər.

Və bu gün türk dövlətləri içərisində daha geniş dairədə işlər görmək üçün Türkiyənin imkanları var. Deməli, türklər arasında ümumi ünsiyyət dili kimi işlənmək üçün Türkiyə türkcəsinin imkanları daha gerçəkdir.

Böyük Atatürkün hələ 1933-də peyğəmbərcəsinə dediyi sözü xatırlatmaq üçün eynən gətirirəm:

«Bugün Sovyetlər Birlixi dostumuzdur, komşumuzdur, müttəfikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimsə bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir. Ufalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir.

İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. Tarih bir köprüdür.

Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların (Dış Türkler'in) bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekli».

Və elə də oldu, necə gözlənirdisə, həmin gün gəlib çıxdı. Sovet imperiyası da Osmanlı, Avstriya-Macaristan imperiyaları kimi dağıldı. İndi Türkiyə bu ayıran siyasi dəryalar üstündəki həmin körpülərdən istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu körpülərdən biri və birincisi dil körpüsüdür. Böyük Atatürk birlik bağlarını sayarkən hər məqamda birinci yerdə dili gətirir: «*dili bir, inancı bir, özü bir qardaşlarımız*»; «*dil bir körpüdür, tarix bir körpüdür*» deyir.

İndi gəlin görək Atatürk dövlətinin Türkiyə türkcəsi Türk Dünyası üçün ortaq ünsiyyət dili – ümumi ünsiyyət dili olmağa hazırdırmı? Həm «HƏ!», həm də «yox?».

Ona görə «HƏ!» ki, Türkiyə türkcəsi türkcələr içərisində ən zənginlərindən, qrammatik quruluşca ən kamillərindən biridir.

Bu dil rəsmi üslubuna görə başqa türkcələrdən heç biri ilə müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə yüksək inkişaf səviyyəsindədir, bütövlükdə, ərəb, ingilis, fransız, rus dillərinin rəsmi üslubları ilə rəqabətə girə bilər. Çünki bu türkcə altıyüz ildən çox imperiya dili kimi işlənib. Çünki bu türkcə 1277-ci ilin 13 mayında Mehmet Qaramanoğlunun «Şimdən gerü heç kimsənə qapuda və divanda və məcalis və seyranda türki dilindən qeyri dil söyləməyə» fərmanını verəndən bəri 735 ildir ki, dövlət dili olaraq fəaliyyət göstərir. Və bununla da bu türkcə yalnız türklərarası deyil, geniş mənada beynəlxalq (uluslararası) dil olmağın bütün imkanlarını özündə cəmləşdirmişdir. Bütün bu tarixi-siyasi faktorlarla yanaşı, mən bir azərbaycanlı olaraq deyirəm ki, bu gün Türkiyə televiziya bizim evlərimizə daxil olmuş və öz tarixi işinə – türklərarası ünsiyyət (ilətişim) dili olmaq vəzifəsini yerinə yetirməyə başlamışdır.

1998-ci ildə dostum Əhməd Bican Ərcilasunun «Gülzar» romanını oxuduğum zaman ilk üç səhifədə səkkiz dəfə *uzay* sözü-nə rast gəldim. Sözü mənəsini bilmədim. Bildim ki, bu, Türkiyədə dəbdə olan dil özləşməsinin dilə soxduğu süni sözlərdən biridir. Qalxıb türkcə lüğətə baxmağa gedirdim. Zarafatla nəvəmdən soruşdum: «Simrah, sən bilərsən, türkcə «uzay» nə deməkdir?» Dedi ki: «Baba, kosmos». Kitabdakı cümlələrə bir də baxdım. Söz eynən kosmos mənəsinə uyğun gəlirdi. «Ay qız, haradan bilirsən?» – dedim, «Çizgi filmindən» – dedi. O vaxt nəvəmin on yaşı vardı. Ancaq aydın oldu ki, bu sözü bir neçə il əvvəldən bilirmiş. Əvət, əfəndim, Türkiyə türkcəsi evlərimizə girib, uşaqlarımızla danışmağa başlayıb, ünsiyyət – ilətişim dili işinə başlayıb...

Bu gün Türkiyənin bütün türk coğrafiyalarında mədəni, iqtisadi, təhsil sahələri ilə bağlı yaxşı əlaqələri qurulmuşdur. Demək ki, Türkiyə türkcəsi bu coğrafiyalara artıq yol açmışdır. Və demək ki, bu gün Türkiyə – Türkmənistan, Türkiyə – Qazaxıstan, Türkiyə – Tatarıstan, Türkiyə – Azərbaycan türkcələri arasında bu və ya başqa dərəcədə ünsiyyət başlamışdır.

Mən Azərbaycanda Türkiyə tərəfinin iştirakı ilə təşkil olunmuş toplantılarda belə qarşılıqlı anlaşmaya can atmanı gözümlə görmüşəm. Şahidi olmuşam ki, türkiyəli natiq öz çıxışında Azərbaycan türkcəsindən örnəklər işlədir və söz söyləyən azərbaycanlı da çıxışını eyni üsulla qurur. Məsələn, Azərbaycandakı türk liseylərinin dərs ilinin sonundakı yekun toplantısında və türk liseylərinin birində «Dədə Qorqud kitabı» ilə bağlı dəvət olunduğum görüşdə natiqlərin çıxışlarında belə paralelləri eşitmişəm:

Biz **umuz-umuza**, *çiyin-çiyinə işliyirik*, bir yerdə *çalışırız*; **hürmətli nazirim** – *sayın bakanım*; **vəzifəli**lər – *görevlilər*; **müəllimlər** – *öyrətmənlər*; **şagirdlər** – *öyrəncilər*; və ya türkiyəlinin dilində Azərbaycan türkcəsinin **oluruq**, **edək**, azərbaycanlınıninkində Türkiyə türkcəsinin **oluruz**, **edəlim** qrammatik formaları işlədilirdi. Hesab edirəm ki, Türkiyə türkcəsi ilə belə qarşılıqlı anlaşma mübadiləsi Özbəkistanda, Başqırdıstanda və başqa türk məmləkətlərində də gedir. Bu iş hələlik mexaniki surətdə gedir, ona məqsədli şəkildə müdaxilə etmək, təsir göstərmək, prosesi gücləndirmək lazımdır.

Bu gün Türkiyənin müxtəlif türk məmləkətlərindəki liseyləri, gimnaziaları, kollecləri ümumi (ortaq) ünsiyyət (ilətişim) dilinin hazırlanmasına yardımçıdırlar. Bu təsisatlarda ikitərəfli türkcə anlaşma auditoriyası hazırlanır. İlk mərhələ kimi bu təhsil-eyitim işi çox qiymətli nəticələr verəcəkdir. Bu təhsil ocaqlarında oxuyan şagirdlər bir fərd olaraq qalmır, hər biri bir ailəni təmsil edir. Əvvələn, bu şagirdlərin özləri Türkiyə türkcəsini təmiz, elmi-qrammatik əsaslarla öyrənirlər. Bu şagird öz evinə gəlir. Bu evdə Türkiyə televiziyası seyr edilir. Türkiyənin seriallarına baxılır. Ailənin üzvləri anlamadıqları sözləri bu lisey şagirdindən soruşurlar. Yəni bu liseylər öz türkcələrini hər ailəyə daxil edirlər. Ancaq Türkiyə televiziyası bu məktəblərdən qat-qat artıq dinləyici, tamaşaçı kütləsini əhatə edir. Buna görə də dil anlaşması məsələsi burada (televiziya) daha mükəmməl səviyyədə qurulmalıdır.

Türkiyə televiziyaş Azərbaycanda, Azərbaycanınkı Türkiyədə izlənilir. Biz Türkiyənin bu televiziyaş proqramlarında siyasi məlumatlardan, gündəlik xəbərlərdən, idman yayımlarından tutmuş bədii filmlərə qədər, Ramazan gecə söhbətlərinə qədər hər şeyə maraq göstəririk. Uşaqlar da, böyüklər də həvəslə izləyirlər. Böyüklərin lüğətlə öyrəndiklərini uşaqlar çizgi filmlərindən öyrənirlər. Biz böyüklər anadolucanı sözlüklə «əcnəbi» dil kimi bir-bir sözlər şəklində öyrənirik, ancaq uşaqlarımız onu ana dili kimi çizgi filmləri ilə ünsiyyətdə öyrənirlər. Türk televiziyaş dünyaya Türk dili dərşi verir. Deməli: vaxtilə Türk imperatorlarının etdiyini indi Türkiyə televiziyaş edir. İndi Türkiyə televiziyaş Türk dili imperatoru vəzifəsinə yerinə yetirir. Buna görə də, yaxşı olar ki, müxtəlif türk coğrafiyaları üçün Türkiyə televiziyaşının bir studiyaş xüsusi günlər, ya saatlar ayırsın. Deyək ki, məsələn, Özbəkistan üçün nəzərdə tutulan proqramda Türkiyə–Özbəkistan türkcələrinə məxsus paralel sözlər işlənsin, Qazaxıstan üçün ayrılmış proqramda Türkiyə–Qazaxıstan türkcələrinə aid paralellər işlədilsin və s.

Mən bu paralellərin hamısında ona görə tərəflərdən biri olaraq Türkiyə türkcəsini göstərirəm ki, müasir dövrdə Türk Dünyaş üçün ümumi ünsiyyət dili kimi ən gerçək şans ona məxsusdur. Bu dilin arxasında böyük iqtisadi, siyasi və mədəni güc dayanmaqdadır.

Biz ümumanlaşma türkcəsinə daha bir addım yaxınlaşmaq üçün real olaraq və edilməsi öz əlimizdə olan daha nələrə edə bilərik? Yenə Azərbaycanın həyatından örnək gətirmək istəyirəm. Bu gün xalq arasında ingilis dilinə böyük axın var. Səbəbi budur ki, ingilisdilli iş yerləri çoxdur və insanlar dilin arxasınca çörəyin-əkməyin arxasınca gedən kimi gedirlər. Beləliklə, Türkiyənin iş adamlarının da boynuna böyük iş düşür. Onların Azərbaycanada açdıqları iş yerləri sadəcə iqtisadi məzmun daşımır, eyni zamanda mühüm siyasi-mədəni fəaliyyət olaraq ümumanlaşma türkcəsi üçün meydan açmış olur.

Dediyimiz kimi, Türkiyə türkcəsinin başqa türkcələrlə ünsiyyəti üçün az iş görülməmişdir. Bu sırada edilə biləcək və edilə bilən işlərdən biri türk məmləkətlərində Türkiyə türkcəsinin tədrisə daxil edilməsidir. Bunun üçün on il sərf etməyə ehtiyac yoxdur – yuxarı siniflərdə bir-iki il və həftədə bir saat yetərlidir. Yəni gördüyümüz kimi insanlar çox vasitələrlə bu türkcəyə cəlb olunurlar. Ona tədrislə də bir təkan gərəkdir.

Dəfələrlə söyləmişik, hamı bu fikirdə yekdildir və yenə təkrar etməliyik ki, bütün türkcələr üçün ortaq terminlər hazırlanmasına başlamalıyıq. Bu baxımdan maraqlıdır ki, Azərbaycan türkcəsində Türkiyə türkcəsindən xeyli termin işlənir. Bunları nə dil mütəxəssisləri, nə də başqa rəsmi qurumlar təklif etmişlər, Türkiyə televiziyasından türkiyəlilərin çıxış və söhbətlərindən eşidərək qəzetçilər, ziyalılar təbii sövqlə bu sözləri işlətmişlər və bu gün ədəbi dildə, dövlət idarələrinin sənədlərində normaya çevrilmişdir: *bilgisayar, yetərsay, önder, soyadı, ödül, yazar, şəkillənmək, sərgilənmək, dəstəkləmək, qurum...* Bəzi kəlmələr, əslində, Azərbaycan türkcəsində əcnəbi kəlmənin qarşılığı kimi var idi, ancaq əcnəbi qarşılıq daha işlək olmuşdur, Türkiyə türkcəsi ilə əlaqə nəticəsində milli variant fəallaşmışdır: *araşdırma* (tədqiqat), *çevre* (ətraf), *önce* (əvvəlcə), *barış* (sülh), *işbirliyi* (əməkdaşlıq), *iş adamı* (biznesmen). Eyni zamanda yabançı dillərdən alınan kəlmələr bütün türkcələrdə müştərək olmalıdır. Bunun üçün də alınmalar bir türkcənin vasitəsilə qəbul olunmalıdır. Bunun hazır təcrübəsi mövcuddur – vaxtilə Sovetlərdəki bütün xalqlar Avropa kəlmələrini rus dili vasitəsilə alırdı. Yaxud eyni Avropa sözlərinin Türkiyə türkcəsinə fransız dilindən gəldiyini xatırladaq. Bir halda ki, ümumi ünsiyyət dili kimi Türkiyə türkcəsinə üstünlük veririk, onda yabançı kəlmələri də bu türkcədən götürməliyik. Ancaq bu halda Türkiyə türkcəsi əcnəbi sözləri ağına-bozuna baxmadan, necə gəldi almasına, bu yolda özbaşınalığa son verməlidir – *ran-devu, direkt, depresyon, anahtar, papatya, rozet* kimi vulqarizmlərdən imtina olunmalıdır.

Gördüyümüz kimi, bu yolda Türkiyə dövləti çox böyük quruculuq işləri görür: uşaqlar üçün liseylər, gimnaziyalar açılır, iş adamları böyükklər üçün iş yerləri açır, televiziya türk dili müəllimi kimi evlərimizə, ailələrimizə daxil olub, Türkiyənin universitetlərində müxtəlif ixtisaslar üzrə Azərbaycandan, Azərbaycan universitetlərində Türkiyədən minlərlə tələbə təhsil alır və s. Bütün bu quruculuq işləri ilə bərabər, ümumanlaşma yolunda, işlərimizi pozan da Türkiyədir. Və buna görə də Türkiyə türkcəsinin ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul olunmasına böyük hərflərlə və nida ilə «HƏ!» deməklə, həm də kiçik hərflərlə və sual işarəsi ilə «yox?» deyirik. Çünki Türkiyə türkcəsi «yabançı dillərin boyunduruğundan qurtarmaq» haqqında Atatürkün tövsiyəsindən kənara çıxır. «Boyunduruqdan qurtarmaq» adına ərəb, fars sözlərini atıb, yerinə Avropa sözlərini doldurur. Başqa türkcələr üçün də ortaq olan onlarla, yüzlərlə deyil, minlərlə kəlmələri Türkiyə türkcəsindən atıb, yerində ya süni düzəldilmiş, ya da Avropa dillərindən götürülmüş sözlər işlədirlər. Halbuki atılan ərəb və fars sözləri mənaca türkcələşmişdir. Həm də bu sözlər yazılı dilimizin tarixində işlənmişdir: «O bir dilbərdür, yoktur **nişanı**, **Nişan** olurmu **nişandan** içəri?» (Yunis Əmrə); Şu tonbul məməndən ver mənə **nişan** (Qaracaoğlan). «Nişan» sözü-nün bu mənalarını **rozet** verə bilərmi? Yaxud: **Fırsat** əldə ikən alıp kaçmadım (Qaracaoğlan) – *şans* «fırsat»ı əvəz edərmə? «Barçın yaylasında üç gözəl gördüm. Bir-birindən **üstün** şivqa fidanlar» (Qaracaoğlan) – «üstün» yerinə *avantaj* yarayarmı? Söz yaradıcılığı dilin mədəniyyətidir. Dilin yeniləşməsi, inkişafı, dəbdə olan indiki terminlə desək, modernləşməsidir. Bu irəliləyiş – inkişaf son dərəcə tədrici getməlidir. Cəmiyyət bu yeniliyi mənimsəməyə yetirməli – çatdırmalıdır. Bu yeniləşmə normal şəkildə, təbii axarla getsə, yaradıcılıqla mənimsəmə arasında bağ üzülür. İnsan ancaq yeni texnologiya ilə, elmi, mədəni təkamüllə bağlı yaranan sözləri öyrənib yadında saxlamaq üçün gücə düşmür, əlavə enerji sərf etmir. Ancaq bu işdə ölçü pozulsa,

cəmiyyətin dil öyrənmə vərdişi ilə dilin inkişafı arasındakı münasibətdə tənəsüb pozular. Onda insan ana dilini iki dəfə öyrənməli olur: bir uşaqkən dil açanda, gündə 2–3–5 söz və bir neçə ilə ana dilini hər bir cəmiyyət üzvü qədər mənimsəyir; bir də böyüyüb cəmiyyətin üzvü kimi formalaşandan sonra. Bu zaman dəyişmə, yeniləşmə ancaq elmi-texniki tərəqqi ilə, siyasi, mədəni müasirləşmə ilə bağlı olsa, onda yetkin cəmiyyət üzvü eynən uşağın ana dilini öyrənməsi kimi, gündə bir-iki, ayda üç-beş, ildə on-on iki söz öyrənir və bu, normal nitq prosesidir, dillə yaddaş arasında əlaqə normal gedir. Ancaq *özləşmə* deyilən hərəkətdə, bir tərəfdən, elmi-texniki, qismən də mədəni-siyasi yeniliklə bağlı söz-terminləri, bir tərəfdən də, hamının başa düşdüyü, xalqın əsrlərlə işlədə-işlədə gətirdiyi sözləri «yabancı»dır deyə, ünsiyyətdən çıxarır, yerinə «yeni», «milli» söz adına təzə seans süni kəlmələr gətirirlər və sən bir də bunları öyrənməlisən. Bu, cəmiyyətə qarşı zorakılıqdır, özünəməxsus şəkildə cəmiyyətin əqlən istismar olunmasıdır...

Türkiyədə 1998-ci ildə mötəbər məclislərdən birində rəsmi dövlət adamı çıxış edirdi. Onun dediklərini tam başa düşmək üçün yanaşı oturduğum bir ankaralı dilçi dostumdan bilmədiyim sözlərin mənasını soruşurdum –

Dedim: *yapay* nədir? Dedi: *sün'i*.

Dedim: *doğal* nədir? Dedi: *təbii*.

Dedim: *huzur* nədir? Dedi: *rahatlıq*.

Dedim: *dəyişik* nədir? Dedi: *müxtəlif*.

Dedim: *önəri* nədir? Dedi: *təklif*.

Dedim: *ortam*? Dedi: *mühit*.

Dedim: *olay*? Dedi: *hadisə*.

Dedim: *deney*? Dedi: *təcrübə*.

Dedim: *öznə*? Dedi: *fail, mübtəda*.

Dedim: *ulak*? Dedi: *xəbərçi, xəbəri yetirən*.

Dedim: *olqun*? Dedi: *kamil*.

Dedim: *ülkü*? Dedi: *məfkurə, ideal* və s.

Qonşumla mənim aramdakı sual-cavab, yəqin ki, bezdirici-bıkdırıcı oldu – bir növ Füzuli ilə bəratı arasındakı kimi. Sultan Süleymanın kəsdiyi doqquz aqçanı almaq üçün bəratını (rəsmi kağızı) götürüb vəqf məmurlarına müraciət edib heç nəyə nail olmayan Füzuli deyir: «E'tinasızlıq gördüyüm üçün mən bəratımdan utandım, faydasız əzab verdiyi üçün bəratım məndən xəcalət çəkdi». Mən də utana-utana soruşdum, qonşum da canını dişinə tutub hamısına cavab verdi. Ancaq məclisdən sonra məni maraqlandıran bir mövzunu qonşum da dilçi olduğu üçün onunla müzakirə etdim. Dediym hər sözə konkret bir qarşılıq söyləmişdi. Demək ki, bu qarşılıqlar Türkiyə türkcəsində var və geniş kütlə bunları başa düşür, bəs nə ehtiyac var ki, bu hamının bildiyi sözlər beləcə fəaliyyətsizləşib. Dostum çarəsiz bir görkəm alıb dedi: «Nə biləyim e? Birin biliyorsun, birin bilmiyorsun». Vəs-salam. Ancaq mən heç birini bilmirdim. Bilmirdim ki, niyə dili bu günə salıblar? Bu, bir növ, kobud təsərrüfatsızlıqdır. Kənd təsərrüfatında, sənayedə belə dağıdıcılıq işi getsə, cinayət məsələsi qaldırırlar, günahkara cəza verərlər, bu işin sahibini işdən qovarlar. Belə çıxır ki, dil təsərrüfatının sahibi yoxdur.

Belə milliləşmiş, türkcələşmiş sözlərin atılmasının nəticəsidir ki, çağdaş Türkiyə gəncləri Yunus Əmrəni, Qaracaoğlanı və ümumiyyətlə, keçmiş yazılı ədəbiyyatı anlamaqda çətinlik çəkirlər. Bəkir Çobanzadə I Bakı Türkoloji qurultayının yüksək kürsüsündən deyirdi ki, müxtəlif coğrafiyalardakı türklərin bir-birini anlamasında ərəb-fars sözlərinin xüsusi bir rolu var. Antik yunan filosoflarından biri kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsinə belə bir nüsxə gətirir ki: atın quyruğundan 3–5, sonra 50–100 tük çəkirsən, bilinmir – ancaq bir də görürsən ki, quyruq çılpaq qaldı. İndi Türkiyə türkcəsində təxminən belə bir proses gedir: ərəb-fars sözləri atılıb tükənəcək və Türkiyə türkləri öz dillərinin keçmişini anlamaq problemi qarşısında qalacaqlar. Türkiyə türkləri Avropa sözlərinə o qədər aludə olublar ki, onları türk sözlərinin də yerinə gətirirlər: **görüş** – *randevu*, **sıxıntı** – *depresyon*, **üzbəüz** – *direkt*

və s. onlarla söz. Beləliklə, Türkiyə türkcəsində milyonların bildiyi sözlər atılır və 3–5 nəfərin «modern» zövqü nəzərə alınır. Bununla da Türkiyə türkcəsinin türklərarası ünsiyyət (ilətişim) dili imkanını aşkarca zəifləyir. Yunus Əmrənin 8 yüz il öncəki bu misraları bu gün Türkiyənin yaşlı nəsil insanlarına və Azərbaycan gənclərinə və yaşlılarına ucdantutma anlaşılar:

*Dərtli, nə ağlayıp gəzirsin burda,
Ağlatırsa Mövlam, yenə güldürür...*

Ancaq «yeniləşmə» belə gedərsə, dünənki dili 50 il sonrakı nəsil anlayacaqmı? Yəni nəvə dədənin dilini başa düşəcəkmimi? Beləliklə, Türkiyə türkcəsinin türklərarası ilətişim dili kimi davranması üçün onun «boyunduruqdan qurtarmaq» ölçüsü Atatürkün düşündüyü məzmunə gəlməlidir.

Təsəvvür edin ki, dövlət səviyyəsində ikili siyasət gedir: bir tərəfdən Uluslararası Türk dili qurultayını çağırır, televiziyanı güclü dalğalarla yayır və s. faydalı işlər görür, digər tərəfdən, dövlət mətbuata yasaq qoymur ki, yabançılaşdırılmış türkcəni, kökündən uzaqlaşdırılan ana dilini işlətməsinlər. Bəlkə, buna söz azadlığı kimi baxırlar? Yox, əfəndim, ana dilinə xəyanət milli xəyanət, vətənə xəyanət kimi cəza almalıdır.

Yaşlı bir Türkiyə televiziya jurnalisti mənə söylədi ki: Aşağı siniflərdə biz *məktəb, müəllim, təsir, vəzifə* kəlmələrini yazardıq, müəllimlərimiz qırmızı qələmlə bu kəlmələrin üstündən *okul, öyrətmən, etki, görev* kəlmələri yazır və notumuzu düşürürdü. Beləcə, uşaq ailədən məktəbə ulu babalarının, Yunus Əmrənin, Qaracaoğlanın, Namiq Kamalın işlətdiyi ana dili ilə gəlir, evinə, ailəsinə başqalaşdırılmış, «modernləşdirilmiş» türkcə ilə dönərmiş. Bu gün Azərbaycanda Türkiyənin keçən əsrin 20–40-cı illərindəki bədii əsərlərini oxuyub rahat anlayırlar. Ancaq onlardan çəkilməmiş indiki serialların dilini zorla başa düşürlər. Televiziyada kəndlilərin söhbətini dinləyib anlayır, ancaq bugünkü qəzetlərin dilini zorla oxuyurlar. Türkiyə televiziyasında xalq şeirlərindən

ibarət konsertləri, folklor proqramlarını vurğunluqla dinləyir və anlayırıq. Çünki ortaq türkcədir, bizdəkilərlə eyni dildədir. Köylünün, yaşlı nəslin dilinə dönək, onda ümumünsiyyət türkcəsinə keçmək işi sürətlənəcəkdir. Biz demirik ki, dilimizi yeniləşdirməyə, inkişaf etdirməyə, biz deyirik ki, bütün türklərin bildiyi sözlərdən, dədələrimizin danışdıqları dilimizdən uzaqlaşmayaq, dilimizi süni şəkildə dəyişməyə, onu siyasiləşdirməyə. Ortaq türkcənin, ümumanlaşma türkcəsinin seçilməsi də siyasi məsələdir. Dil siyasəti ilə maraqlanıırıqsa, gəlin diqqətimizi bu siyasətə də verək.

**Bu mərhələdə «yox?»un yox olmasına
böyük ümidimlə bu paragrafa bir**

NIKBIN ƏLAVƏ

Əlbəttə, halva-halva deməklə, ağız şirin olmaz. Gərəkdir ki, halva üçün lazım olan nəsneləri bir araya gətirəsən, bişirib yeyəsən ki, ağızın şirin olsun.

1990-cı illərdən, Türk Dünyası okeanına axan nəhrlərin qarşısını kəsən Sovet əjdahasının ölümündən sonra ümumtürk (ortaq) ünsiyyət dili fikri üçüncü yaşanış mərhələsinə qədəm qoymuşdur – I mərhələ XIX əsrin son rübündən İsmayıl bəy Qasıralının «İşdə, fikirdə, dildə bir» şüarı ilə başlayıb, ölümündən (1914) sonra da davam edir; II mərhələ I Türkoloji qurultaydan (Bakı – 1926) sonra başlayır və türk xalqları əksərən sovetlər ərazisində yaşadıkları üçün 1937-ci il repressiyası ilə qurtarır, hərəkət kimi dayanır, ancaq ideya kimi yaddaşlarda qalır; III mərhələ sovetlərin dağılması ilə Türkiyədə dirçəlir, bütün türk məmləkətlərinə sirayət edir.

Bu gün türk dili qurultaylarında, müxtəlif dil tədbirlərində toplaşaraq, bu mövzuda özümüz danışıb, özümüz dinləməklə bu ideyanın halvasını yeyə bilmərik. Dilçilərin bu işinə geniş ictimaiyyət qoşulmalı, türk dövlətləri yuxarı dövlət səviyyəsində

qatılmalı, məhz dövlət dəstəyi olmalıdır. Bir dilçi olaraq söyləməliyəm ki, bu mövzuda ümitsiz danışmağa haqqım yoxdur. 1996-cı ildən günümüzdə qədər Türkiyədə keçirilən bir çox dil tədbirlərində, Türk Dili qurultaylarının hamısında iştirak etmişəm. Bu toplantılarda türklərin bir xeyli müasir və tarixi problemləri ilə bərabər, söylədiyim mövzuda da diqqəti cəlb edən söhbətlər getmiş və müəyyən əməli işlər də görülmüşdür. Bütün, az-çox, görülmə işlər bir yana, davamlı olaraq Uluslararası Türk Dili qurultaylarının keçirilməsi, geniş türk coğrafiyasından ayrı-ayrı türkcələri təmsil edən nümayəndələrin bura, Ankaraya, Türkiyənin müxtəlif şəhərləridə toplanması, bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsi öz-özlüyündə Türkiyə Cümhuriyyətinin məhz Türkiyə dövlətinin və hökumətinin bu ideyaya canü-könüldən bağlı olduğunu, onu dəstəklədiyini aşkarca göstərir.

Mən bu işlərin gedişində tədbirdən-tədbirə, qurultaydan-qurultaya irəliləyiş görmüşəm, gələnlərin bir-biri ilə türkcə ünsiyyətində hər dəfə irəli atılmış bir addımın şahidi olmuşam. Yaxşı yadımdadır ki, mənim 1996-da iştirak etdiyim ilk qurultayda Sovetlərdən gələn türklər bir-biri ilə rusca salamlaşır, rusca hal-əhval tuturdular. Həmin qurultayda Volqaboyundan, Sibirdən, Türküstandan gələn nümayəndələrin xeyli hissəsi məruzələrini rusca oxudular və sinxron şəkildə cümlə-cümlə, abzas-abzas Türkiyə türkcəsinə tərcümə olundular. 2000-ci ildə İzmirdə keçirilən qurultayda həmin coğrafiyanın adamları Türkiyə türkcəsində hazırlanmış məruzələrini oxudular. Və təsəvvür edin ki, müxtəlif ləhcələrin türkləri bir-biri ilə Türkiyə türkcəsində salamlaşır, zarafatlaşır, bir-birinə lətifə danışdı. Dostum, böyük tatar dilçisi, Qazan Pedaqoji İnstitutunun rektoru olduğu zaman türkcülük ideyasının yayılmasında çox iş görmüş professor Mirfatix Zəkiyeviç Zəkiyevlə Sovetlər zamanı Qazaxıstanda, Qırğızıstanda... harda olsa, rusca danışar, rusca anlaşırdıq. 2004-cü ildə Ankarada görüşəndə qucaqlaşdıq, öpüşdük, mən düşünürdüm ki, hansı dildə onunla əhvallaşım. Bu, bir an çəkdi, mən ağzımı açmamış

Mirfatıx dilləndi, eynən belə, Türkiyə türkcəsinin leksikası, fonetikası və qrammatikası ilə: «Tevfikciyim, nasılsın? İşlərin nasıl gidiyor? Baküdəkilər, dostlar nasıllar?» Onun cavabını verib təzədən onu qucaqladım, gözlərim yaşardı. Allah-Allah, bu həmişə mənə «Tofik İsmayıloviç» deyərdi, indi «*Tevfik*» dedi. Dedim ki, daha mən də sənə «Mirfatıx» yox, «Mir Fateh» deyəcəyəm. Dedi: «Əvət, mən Fatehəm, ya sən nə bilmişdin?» İki xal da burada qazandı: bir özünü Mehmet Fatehlə müqayisə etdi, bir də bizim «bəs» dediyimiz ədatı (*bəs sən nə bilmişdin*) Türkiyə türkcəsindəki «ya» ilə işlətdi (*ya sən nə bilmişdin*). Mir Fatehin qıpçaq türkcələrindəki səs dəyişmələri ilə bağlı duzlu lətifələri var, onları təkrar elətdirdim, təzələlərini də dedi. İzahların hamısını da Türkiyə türkcəsində verdi...

Mən bir nəfərlə, yaxın dostum Qazan tatarı Mir Fatehlə Türkiyə türkcəsi ilə bağlı sərgüzəştlərimizdən danışdım. Bu sərgüzəştlər Moskvadan, Sankt-Peterburqdan gələn rus türkoloqları ilə də, həmin Volqaboyu, Sibir, Türküstan, Çin Uyqurustanı coğrafiyalarından gələnlərlə də, gələnlərin sayı qədər baş verir. Televiziya ayrı, Türkiyədə türkcənin dil mühiti ayrıdır. Burada, türk dili mühitində qulaqlar danışığa alışır, anlaşıma sürətlənir. 2008-ci il qurultayında bir saxa ilə tanış oldum. Hamı bilir ki, çuvaşların və saxaların türkcəsi ilə başqa türkcələr arasında az qala ayrı-ayrı dil ailələrindən olan dillər qədər fərq var. Bu saxa keçmiş sovetlər ərazisindən gələn türklərdən türkcə eşitdiyi sözlərin rusca mənalarını soruşurdu. Mənə dedi ki, beş gündə altmış dörd söz öyrənmişəm. Maraqlı bir əhvalat oldu. Mən yığışılıb aeroporta yola düşəndə otelin qapısında həmin saxa ilə rastlaşdım, mənimlə sağollaşdı («sağollaşmaq» sözünü məndən öyrənmişdi), onun nə vaxt gedəcəyini soruşdum. Dedi ki, o, bir ay Ankarada qalacaq. Dedi ki, istəyirəm, qulağım bir az Türkiyə türkcəsinə alışsın.

Qardaşlar, əfəndilər, belə işlər var, ideyaya yoluxmaq sizə zarafat gəlməsin – futbol azarkeşliyi onun yanında heç nədir!

Bu gün ürəklə, xatircəmliliklə deyə bilərik ki, Türk Dünyasının geniş üföqlərinə bir qartal gücü ilə baş vura biləcəək Türk Dili uçağımızın Atatürk Dil Qurumu kimi etibarlı bir hava alanı var.

Qeyd. *Azərbaycanın böyük ədəbiyyatşünası Fəridun bəy Köçərli demişdir: «Bir xalqın bütün var-dövlətini, hətta vətəninə əlindən alsan, ölməz, yaşayar, ancaq dilini və musiqisini alsan, o xalq məhv olar». Mən həmin ölçü ilə Türkiyə türkcəsinin radio-televiziyada, mətbuatda işlənməsindən çox rahatsız olurdum və 1995-ci ildə «Türkiyə türkcəsi hara gedir» adlı məqalə yazıb fikrimi geniş ictimaiyyətə bildirdim. Ancaq bu il – 2004-cü il 7–13 mayda Karaman şəhərində Karaman Türk dili bayramında iştirak etdikdən sonra gördüklərim məni sakitləşdirdi. Nələr gördüm?*

- 1. Bir həftə ərzində fəvqəladə şənlik, təntənə gördüm. Dövlət başçısı cənab Ahmet Necdet Sezer Karamandakı bayram təntənəsinə qatıldı. Həmin gün axşam TRT Dil bayramına həsr olunmuş konsert verildi. Və həmin gecə Türk Dili şərafinə atəşfəşanlıq oldu. Mən bu atəşfəşanlığı bizdə sovet dövründə Oktyabr inqilabına həsr olunmuş təntənələrdə görmüşəm. Dilinin şərafini belə dəyərləndirən dövlətin dilinə zaval yoxdur, düşündüm.*
- 2. Karaman Türk Dili bayramının ödüllər siyahısına baxdım. Televizion və radio işçiləri nəyə görə ödəül alıblar? Haber sunucusu ən gözəl və doğru türkcə kullandığına görə; çocuk proqramına türkcənin doğru, etkili və gözəl istifadəsini sərgilədiyinə görə; «Bir səlam da kəndinə ver» proqramını radioda türkcəyi doğru, etkili və gözəl kullandığına görə və s. hətta türkcə tabel (lövhə) kullanması haqqında qərar verən bələdiyyələrə ödüllər nəzərdə tutulur. Deməli, türkcənin normasını pozanlar dövlətin diqqətini çəkir. Deməli, türkcənin*

gözəlliyini qoruyanları ödülləndirməklə dil pozuculuğu ilə məşğul olanlara qarşı dövlət mübarizə aparır. Bunun da şahidi oldum ki, Dil bayramının bilgi şöləninə məcəlislərindən birində Karaman valisi cənab İsmət Mətin türkcəyə qarşı etinasızlıq göstərənlərə qəzəbini belə ifadə etdi: «Kızı özbaşına koysan, ya zurnaçıya gıdər, ya davul-cuya» (bizdə belə deyilir: «Qızı özbaşına qoysan, ya zurnaçıya gedər, ya halvaçıya»). Yəni sayın vali inadla deyir ki, dil pozucularını özbaşına qoymaq olmaz, elələri ilə ciddi mübarizə aparmaq gərəkdir.

- 3. Dil bayramı günlərində TRT kanallarından birində televizion jurnalistlərindən bir qrupu Dil bayramı ilə bağlı söhbət apardı. Bizim düşündüyümüz dil dərdlərindən, türkcənin çirklənməsindən, öz tarixindən uzaqlaşmasından, avropalılışmasından şikayətləndilər. Deməli, Türkiyə mətbuat adamlarının arasında bu dilin qayğısını çəkənlər var. Deməli, Türkiyə türkcəsinin gələcəyini keçmişinin üstündə quracaq qüvvələr az deyil. Mən inandım ki, türkcənin taleyinə münasibətdə dövlət və millətin sağlam düşüncəli insanları bir mövqedədir. Elə isə Türkiyə türkcəsinin gələcəyindən narahat olmağıma dəyməz. Ancaq Türk dünyasının ilətişim dili olmaq üçün əlimizi yanımıza salıb gözləyə bilmərik, lazımı işləri görməliyik.*

TÜRKİYƏ TÜRKƏSİ YALNIZ TÜRKİYƏLİLƏRİN DEYİL

Bir Azərbaycan türkü olan mən bir türk olaraq, Türkiyə türk-cəsinin inkişaf yoluna baxıb fikrə gedirəm: bu türkcə ancaq anadolularındır mı? Bir zamanlar, həm də bu zaman uzun bir dövrü əhatə edir, altı əsrdən çox bir dövrü, imperiya dili olmuş bu türkcədə bütün türklərin zehni enerjisinin toplandığını, bu günün vəziyyətini və bu gün onun bütün türklərə gərəклиyini düşünürəm və fikrə gedirəm. Bu təcrübə dünya dillərində çox olub: bir xalqda özünü dərk duyğusu güclənəndə, milli dirçəliş oyananda, özünü özünün və torpağının ağası sayanda ana dilini əcnəbi təsirlərdən qurtarmaq, başqa mənbələrdən gəlmiş sözləri çıxarıb atmaq hissi baş qaldırır. Çünki dil xalqın maddi-mənəvi varlığını, onun tarixini, tarixi coğrafiyasını yaşadan ən nadir faktıdır; dil bütünlüklə xalqı əks etdirən güzgüdür – xalq bu güzgünü təmiz, parlaq, şəffaf görmək istəyir. Və dəhşət budur ki, həmin dirçəliş zamanı bu güzgünün şəffaflığının təminatı yalnız və ancaq öz soy kökündən olan sözlərin işlədilməsində görülür. Daha nəzərə alınmır ki, müəyyən mədəni-tarixi şəraitdə başqa dillərdən alınan, əsrlərlə işlənən, cəmiyyətin bütün üzvləri – kiçikləri və böyükəri, savadlıları və savadsızları üçün anlaşılqı hala gəlmiş sözlər də özününküləşib və onun özünündür. Beləliklə, qaynayıb-qarışmış, bir-birinə hörülmüş hüceyrələr şəklində dilin bədənini yaratmış sözlərin içərisində «özününkü» və «özgə» ünsürlər axtarılır; cərrah bıçağı götürülür, dil tikə-tikə, dırnaq-dırnaq, əzələ-əzələ doğranmağa başlanır, qanı axıdılır; düşünülür ki, dilin başı gicəllənir, o, sarsıntı keçirir.

Bu proses bizim Azərbaycan türkcəsinin də tarixində baş verib. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan türkcəsində vətəndaşlaşmış ərəb və fars sözləri ucdantutma çıxarılır, bunların

müqabilində, ümumən, süni sözlər quraşdırılırdı. Belə: *dünya – açun, cavab – qaytarğu, pəncərə – görük, cəm – topal, sadə – öz* və s. 1926-cı ildə Bakıda çağırılan I Ümumittifaq Türkoloji qurultayı bu işi pislədi və tövsiyə etdi ki, hətta istisna şəkildə olsa da, süni söz düzəldilməsin. Və Azərbaycanda Qurultayın bu tövsiyəsi nəzərə alındı.

Dünyada kiçikli-böyüklü heç bir təmiz dil yoxdur. Dilin saflığının qorunmasında yeganə çıxış yolu odur ki, sözləmə prosesi nəzarətdə saxlansın, ehtiyac olmayan söz gətirilməsin. Başqa dilin sözü yeni termin düzəltməkdə tənbellikdən yox, məhz ehtiyac ucundan alınsın. Ehtiyac olan sözün də hansı mənbədən götürülməsi ölçülüb-biçilsin. Bir sözlə, dilin təmizliyi nisbi anlayışdır.

Türkiyədə yazılı – ədəbi dilin qəlizliyi, canlı danışiq dilindən uzaqlaşması müəyyən ziyalı qruplarını çoxdan düşündürürdü. Yazılı-ədəbi dili sadələşdirmək, lüzumsuz əcnəbi sözlərdən təmizləmək meyili XX əsrin 20-ci illərindən, Türkiyə Respublikasının qurulması ilə məmləkətdə başlanan milli hərəkatın tərkib hissəsinə çevrilir. Və bu iş başlanğıcından yanlış aparılır:

1. Bu iş yazı dili çərçivəsindən çıxarılıb canlı xalq danışiq dilinə də tətbiq olunur;
2. Buna görə də bu hərəkat lüzumsuz sözlərlə bərabər, gərəkli, geniş kütlənin ünsiyyətində işlənən, məna və formaca milliləşmiş – türkləşmiş alınma sözlərə də əl qatır;
3. Çıxarılanların yerinə hazırlanan sözlər çox halda süni şəkildə düzəldilir; arxaikləşmiş, bir neçə əsr xalqın ünsiyyətində işlənməyib məna unudulmuş, yadlaşmış sözlər bərpa olunur, sözdüzəldici şəkilçilərin məhsuldarlıq və qeyri-məhsuldarlıq ölçüləri nəzərə alınmır – xalısca quraşdırma işi aparılır.

Dili təmizləmək ayrı işdir, dilə qəsd etmək başqa şeydir. Türkiyə türkcəsində saflaşdırma işi dili yeniləşdirmə hərəkatına çevrilib. Bu yeniləşdirmə qəsd məzmunu daşıyır. Özünü göstərdiyi

bütün dillərin tarixində süni söz düzəldilməsi qısa zamanı əhatə etmiş, tezliklə təbii söz yaradıcılığı prosesi bərpa olunmuşdur. Ancaq Türkiyə türkcəsində bu əməliyyat 70 ildən çoxdur ki, davam edir, qurtarmır ki, qurtarmır, hələ get-gedə vüsət alır («Zaman» qəzetində «Dildə gözəllik axtarışı» söyləndi və fərəhlə elan olundu ki, Türkiyə türkcəsində işlənən 350 sözə yeni qarşılıq tapılıb. 3 iyun 1995, Bakı). Görünür, bu, proqramlaşdırılmış tarixi cinayətdir, görünür, gözə görünməz qüvvələr həmin prosese nəzarət edir. Beləliklə, Türkiyə türkcəsi sürətlə öz əslindən, tarixindən uzaqlaşır. Dünya dilləri sistemində türkcəni səciyyələndirən inkişaf xüsusiyyətlərindən biri tarixi mərhələlər arasında anlaşmanın saxlanmasıdır. Başqa türklər normal inkişaf axarındadır. Türkiyə türkcəsi öz inkişaf məcrasını dəyişib.

Elə bil VIII–XIV əsrlərdə 7 yüz il ərzində türk xalqlarının memarları qədim dədə-baba materialları və naxışları ilə dərin təməl üstündə hər türk dövlətinin torpağında bir möhtəşəm bina ucaldıblar – bu binalarda yerli və ümumi türk əlamətləri cəmləşir. Birdən XX əsrdə, min iki yüz il sonra kiminsə ağlına gəlib ki, gəlin bu binaları söküb müasirləşdirək. Avropa üslubunda tikək, elə edək ki, bu binalar bir-birinə bənzəməsin. Türkiyəlilərdən başqa heç bir türk xalqı bu təklifə razılıq vermir. Bəli, Türkiyə türkcəsi öz keçmişindən ayrılmaq yolunu tutub, qohumlarından, başqa türk ləhcələrindən təcrid olunmağa gedir. Ayrılma, müstəqilləşmə prosesində hər türk şivəsinin məxsusi əlamətləri müəyyənləşir. Məsələn, Azəri türkcəsində *en, de, get, daşı, qonşu, böyük* və s. Türkiyə türkcəsində *in, di, git, taşı, komşu, büyük* və s. işlənir. Yaxud türk ləhcələrinin baş təşkilədici qanunu olan ahəng qanunu (sinharmonizm) Azəri türkcəsinin bəzi sözlərində pozulub: *inan, ilan, işıq*. Görünür, burada incələşmə prosesi başlayırmış, milli dil sabitləşir və proses yarımçıq qalır. Türkiyə türkcəsində bu sözlər ahəngə uyğundur: *inan, ıslık, yılan*. Ancaq Türkiyə türkcəsində onlarla sözün ahəngi pozulur: *elma, anne, kardeş, alev, Bakü, bahçe, hangi...*

Bu incələşmə prosesinin bizdəki kimi başlanıb yarımçıq qalması deyil, çünki Türkiyə türkcəsində məxrəc qalınlaşması tipik səciyyəvi fonetik faktlardandır: *aşk, kısım, asıl, taraf, Mısır, tabaka, unsur, kasır, kayıt...* Azəri türkcəsində belə deyilir: *eşq, qisim, əsil, tərəf, Misir, təbəqə, ünsür, qəsir, qeyd...*

Deməli, Türkiyə türkcəsində ahəngin pozulması geniş prosesdir. Alınma sözlərdə isə bu ahəngdən çıxma daha geniş müşahidə olunur – misallar onlarla, yüzlərlə yox, minlərlədir: *kase, haber, hareket, hayret, takip, sahte, latin, tahrif, tane, kabile, merak, takdim, devam, kale, kader, basit, rakip, davet, mukaddes, sohbet, cemaat, kıymet, hayli...* Azəri türkcəsi ilə müqayisə edin: *kasa, xəbər, hərəkət, heyrat, təqib, saxta, latin, təhrif, dənə, qəbilə, maraq, təqdim, davam, qala, qədər, bəsit, rəqib, dəvət, müqəddəs, söhbət, camaat, qiymət, xeyli...* Əlbəttə, Türkiyə türkcəsində bunun əksi hadisə də var – bizdə alınma sözün ahəngi pozulur, orada saxlanır: hüquq – hukuk, qəbul – kabul, qürur – gurur, heyvan – hayvan. Ancaq pozulma faktının qarşısında bu, olduqca cüzidir.

Bu hadisə ərəb, fars və Avropa dillərindən alınan sözlərdə baş verir. Həmin dillər flektivdir, sözlər türkcəyə ahəngsiz gəlir. Ancaq alan dilin (türkcənin) borcudur ki, imkan daxilində onları öz qayda-qanunlarına, şübhəsiz, ilk növbədə, ahəng qanununa uyğunlaşdırsın. Belə alınır ki, bəzi dillər çox iş görür, bəziləri az. Bu uyğunlaşdırmada Türkiyə türkcəsi çox passivdir. Əlbəttə, bu ahəngsizlik söz kökü ilə bağlıdır və məcburən alan dil mənbə dilin söz quruluşu ilə çox vaxt razılaşmalı olur, əslində, ahəngsizliyi təkrar edir. Ancaq heç bir türk dilində bu qayda yoxdur və heç bir türk dilinin ixtiyarı yoxdur ki, köklə şəkilçi arasında ahəngi pozsun. Bu məsələdə alınma sözlərdə də istisna yoxdur. Çünki şəkilçi qoşulması qrammatik işdir və qrammatika yalnız və yalnız milli formadan çıxış etməlidir. Türk dillərində kök – şəkilçi birləşməsində damaq ahəngi pozula bilməz. Və bu baxımdan Türkiyə türkcəsi dəhşətli yabançılıq yolundadır.

Türk dillərində şəkilçilər məhz ahəng qanununun tələbi ilə çoxvariantlıdır – sözün son hecasındakı saitə uyğun olaraq, ikivariantlı şəkilçi qalın və ya incə saitlə kökə birləşir: *qol-lar; göz-lər; əl-lər; baş-lar*. Dördvariantlı şəkilçilər isə həm qalınlıq-incəlik, həm də dodaqlanma və dodaqlanmama prinsiplərini izləyir: *əl-in, baş-ın, qol-un, göz-ün*. Şəkilçi samitlə başlanarsa, kökün sonundakı səsə uyğun olaraq, kar və cingiltili variantda işlənir: *düz-gün, küs-kün* və s. Bu baxımdan, türk dillərində müxtəliflik çoxdur. Və əslində, bu müxtəliflik tələffüzlə yox, orfoqrafiya qaydası ilə bağlıdır. Məsələn, biz *də baş-da* deyərkən, əslində, samit ahəngini pozaraq kar *ş* səsinədən sonra cingiltili *d* işlədirik, ancaq yazılışda morfoloji prinsipi əsas tutub (yəni yerlik hal şəkilçisinin *-da, -də* olması rəsmi qrammatik norma sayılır) dediyimiz şəkildə də yazırıq. Türkiyə türkcəsində deyilişdə ahəng gözlənir və yazılışda fonetik prinsip izlənilir. Belə fərqlənmələr dil qanunlarının dairəsi içərisində baş verir.

Bu ahənglər sırasında tarixən həmişə və bütün türkcələrdə ən dönməzi və ən ardıcılı saitlərin qalınlıq və incəlik ölçüsünü gözləmək olub. İndi Türkiyə türkcəsində bu ölçü pozulur: söz qalın saitli heca ilə qurtarır, ancaq ona incə saitli şəkilçi qoşulur: *hal-i, hal-im; kabul-ü; kontrol-ler; hayal-li; menfaat-imiz, menfaat-ler; kanaat-indeyim, zulmü-ne, zulm-ler; diqqat-ini, diqqat-ler; aks-i, aksi-ne, protokol-de, hoş kalp-li, kalb-im, yukarıda-kiler...* -ki şəkilçisini çıxmaqla (yukarıda-ki, başta-ki) bu hal alınma sözlərdə baş verir. Və qəribədir ki, burada da həm ərəb, həm də Avropa sözləri iştirak edir. Təbii ki, dili adam ilkin anasından öyrənməyə başlayır. Hesab edirəm ki, bu ahəng pozğunluğu türk ailələrində mənşəcə türk olmayan analardan dilə sirayət edib. Təbii ki, bu yazılış deyilişi əks etdirir. Ancaq necə olub ki, belə deyilişə yol açılib? Adətən, bu, kübar ailələrdə olub, belə sayılan adlı-sanlı ailələrdə həmin xüsusiyyət ədəbi fakt kimi təsbit olunub. Bütün elmi-mədəni ictimaiyyət, birinci növbədə, dilçilər bu hala qarşı mübarizə aparmalı idilər. Bu halın türkcəni içəridən

çürütdüyünə fikir verilmir. Dil xalqın mahiyyətini əks etdirir, dil mahiyyətindən uzaqlaşdıqca xalqın da xisləti, etnik psixologiyası əslindən uzaqlaşır. Xalqın ölümü dilinin pozulmasından başlayır. Bu mövzuda həyəcan qaldırmamaq dilçilərin böyük günahıdır.

1926-cı ildə I Ümumittifaq Türkoloji Bakı qurultayında türkcənin daxili xüsusiyyətləri dərindən təhlil olunur, alınma sözlərin əzəmi dərəcədə türkcənin fonetika və morfologiyasına uyğunlaşdırılması tələb olunurdu. Məsələn, belə bir cəhətə diqqət yetirilmişdi ki, V.Radlovun və Ş.Saminin lüğətlərindəki sözlərin ancaq 8–10%-i saitle bitir. Deməli, söz sonunda samit türkcənin tipik normalarındandır. Hətta 8–10%-i də gözləmədən ilk vaxtlarda Azərbaycan dilçiləri *fizika*, *pianino*, *fortepiano* kimi sözləri də samit sonluqla yazmağı tövsiyə edirdilər: *fizik*, *pianin*, *fortapian*. Sonralar ortaq məxrəc tapıldı. Təəccüblüdür ki, Türkiyə türkcəsində bu qayda da nəzərə alınmır, sonu saitle alınmalar beləcə baş alıb gedir: *enstitü* (bizdə: institut), *konqre* (bizdə: konqres), *qazete* (bizdə: qəzet), *Kafkasya* (bizdə və hər yerdə: Qafqaz), *orqanizma* (bizdə: orqanizm), *banka* (bizdə: bank), *mutlaka* (bizdə: mütləq), *aksi* (bizdə: əks), *delege* (bizdə danışıqda: deleqat), *otorite* (bizdə: avtoritet), *salata* (bizdə: salat), *kadro* (bizdə: kadr)...

Türkiyə türkcəsi qanunları poza-poza gedir və dil özbaşınalaşır.

Bütün türkcələrdə vurğu sözün son hecasının üstündədir. Türkiyə türkcəsi bu qədimi, əzəli qanuna da laqeyddir. Vurğunu müxtəlif hecalara salırlar. Məsələn, bizim ikihecalı «Bakı»nı Bakü deyirlər, çoxhecalı «Azərbaycan»da isə əsil yerindən başqa (son heca) bütün hecalar vurğu ilə işlənir – söz üç variantda işlənir: **A'zərbaycan** // **Az'ərbaycan** // **Azərb'aycan**. Ancaq əsil doğru variant (**Azərbayc'an**) işlənmir.¹ Dilin quruluşunu əlamətləndirən və idarə edən ən mühüm detal vurğudur. Türkcənin mahiyyətinin idarə olunmasında o hətta ahəng qanunundan da həlledicidir. Və beləliklə, vurğunun son hecadan əvvəllərə keçirilməsi ilə Türkiyə türkcəsi flektiv dil məcrasına hüquqi sənəd

¹ Sual edirəm: Niyə fransız sözlərini fransız imlası ilə yazırlar, ancaq Azərbaycan türkcəsini öz imla və vurğu məxrəcindən çıxarırlar?

almış olur. Mən onlarla misal gətirərəm ki, onların yazılışında kök – şəkilçi sərhədləri itib, mürəkkəb sözlərdə köklər bir-birinin içində əriyib (bu, tarixi təbii daşlaşma deyil). Orta əsrlərdən bəri işlənə-işlənə gəlsə də, qrammatikalar norma kimi qəbul etsə də, əslində, «ola bilməz», fel formasının **olamaz** şəklində qanuniləşməsi qrammatikadan kənara çıxmadır (bunu bədii üslubda işlətmək olar, ancaq elmi, publisistik, rəsmi üslublarda yox). Bu formanın əsl tədris zamanı şagirdə və türkcə öyrənən əcnəbiyə necə aydınlaşdırılır. Bizdə də danışıda **olammaz** (ola bilməz), **gələmmaz** (gələ bilməz) deyərik, ancaq onu yazıda savadsızlıq sayırıq. Və bununla da dilimizin aqlütinativ mahiyyətini şüurlu şəkildə qoruyuruq. Bəs antik qrammatikalar – qədim yunan, ərəb, hind dilçilikləri necə yaranıb? Bunların hamısında dili savadlı öyrətmək, dilin daxili qaydalarını qoruyub saxlamaq, nəsildən-nəsilə dili öz təbiəti ilə təhvil vermək məqsəd olub. Türkiyə türkcəsinin içəridən morfologiya və fonetikasi pozulur. Özləri bu tədrici gedən dağıntıya baxmağa vərdiş ediblər – kənardan aydın seçilir. Bir də görəcəklər ki, kəmiyyət dəyişmələri keyfiyyətlə nəticələndi. Antik filosofun dediyi kimi: atın quyuğundan 5, 10, 100... tük çəkirsən, hiss olunmur, yola-yola bir də görürsən ki, quyuq lüt qalıb.

Düzdür, lüğət tərkibində dəyişmə fonetik və qrammatik quruluşla nisbətən artıq olmalıdır. Ancaq buradakı artıqlıq nisbilikdən çıxır və az qala kosmik sürətlə gedir. Türkiyəlilər yeni sözü göbələk artımı ilə çoxaldırlar.

Tarixi-mədəni şəraitlə bağlı sözlərin mənəbəyi və məzmunu dəyişilməlidir. Türkiyə türkcəsi vaxtilə ərəb və fars dillərindən söz almağa üstünlük verirdi, dini məzmunlu sözlərlə yanaşı, iqtisadi-ticari, elmi-mədəni, bədii-obrazlı lüğət də mənimsənirdi. Təbii ki, Avropa dillərinə üz tutulub, elmi-texniki və siyasi məzmunlu sözlərin alınmasında bu mənəbəyə fəallıq göstərilir. Bu iş yazılı-ədəbi dil səviyyəsində getsə, adi, gündəlik və ziyansız hərəkət olar. Dilin lüğətində dözümlü, min illərlə yaşayan qat var –

buna dilçilikdə əsas lüğət fondu deyilir. Əlbəttə, bu qatda da inkişaf gedir, ancaq cüzi, hiss olunmayacaq dərəcədə. Bu fondun əsasını milli-etnik lüğət təşkil edir. Başqa dillərdən alınan sözlər də xalqın məişəti, etnik düşüncəsi, adət-ənənə sferası ilə bağlı anlayışların ifadəçisinə çevrildikdə, kütləvi qəbul olunduqda əsas lüğət fonduna girir. Ancaq bu fondun zənginləşməsi son dərəcə zəif gedir və iş də budur ki, oradakı sözlərin köhnəlməsi, ünsiyyətdən çıxması da son dərəcə nadir faktdır. Ora hər söz keçə bilmədiyi kimi, asanlıqla da çıxıb bilməz. Hətta oradan çıxmaq oraya girməkdən çətindir. Məhz bunun sayəsində biz ulu babalarımızı, Soltan Vələd və Yunus Əmrələri, Nəsimi və Füzuliləri anlayırıq. Klassik söz ustalarımızın dilində çoxlu ərəb və fars sözləri olub, öz dövründə anlaşılıb, oradan sonrakı nəsillər onları tədricən başqaları ilə əvəz edib, yeniləşdiriblər – bunlar lüğətin üst qatında olur (dilçilikdə buna lüğət tərkibi deyirlər). İndi türkcələrin üst qatında Avropa sözlərinin işlənməsi normativ dəbdir. Müəyyən müddət sonra elmi-tarixi-mədəni-siyasi şəraitlə bağlı lüğət tərkibində, ola bilər ki, şərq dillərinin sözləri yenidən fəallaşa bilər və s. Lüğət tərkibindəki bu dəyişmələr əsas lüğət fonduna qaya üstündən yel əsən kimi təsir edir. Dili qrammatik quruluşu ilə əsas lüğət fondu qoruyub saxlayır. Bu proses təbii gedir, dilin öz daxili duyğusu, daxili inkişaf qanunu onu idarə edir, əsrlərin fırtınalarından keçirir, yaşadır. Dilin əsas lüğət fonduna kənar subyektiv müdaxilə dilin nüvəsinə atom bombası qoymaq deməkdir. Bu gün bir əsrə yaxındır ki, Türkiyə türkcəsinin əsas lüğət fondu sökülür. İndi Türkiyə türkcəsinin əsas lüğət fondunun bədəni dəşik-dəşikdir, ələyə bənzəyir, şadarağa, aşızənə bənzəyir.

Ölçü ilə, sayla dildən söz çıxar, dilə söz gəlir. Nə qədər oldu – çıxar, nə qədər oldu – gətir, yaramaz. Ən gözəl işdə belə ölçü-süzlük, əndazəsizlik pisdır. Heç olmasa, divan ədəbiyyatının dilini anladacaq bir yardımçı kimi çap olunmuş «Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Büyük Luğat»ı yadımıza salaq: Osmanlı

türkcəsi dövründə ərəb-fars sözlərinin alınmasında ifrata varılmışdı – ədəbi-yazı dili xalq danışığından xeyli uzaqlaşmışdı. İndi yenidən ifrata varılır, yenə sol gedilir. Xalqın dədə-babadan işlətdiyi, mənasını bildiyi sözlər ağına-bozuna baxılmadan çıxarılır və yerinə süni hazırlanmış və ya Avropadan «eksport» olunmuş külli miqdarda sözlər doldurulur.

Bugünkü Türkiyə türkcəsində lüğətlə bağlı dil quruculuğunun məqsədi guya ana dilini təmizləməkdir. Məsələn, belə «xalis» türkcə sözlər düzəldiblər: *görev* (vəzifə, borc), *öder* (qiymət), *önder* (rəhbər, başçı), *olay* (hadisə), *genel* (ümumi, baş), *egitim* (təhsil), *özgü* (mənsub, məxsus) və minlərlə belə yeni söz. Mən mötərizədə sözlərin azəricə qarşılığını verdim. Bu sözlər Türkiyə türkcəsinin də tarixində işlənib. Soltan Vələdin, Yunis Əmrənin, Qaracaoğlanın, Namiq Kamalın, Əbdülhəqq Hamidin, Mehmet Akifin dilində məhz mötərizədəki sözləri oxuyuruq. Deməli, gələcəyin türkcəsi öz tarixindən aralaşdırılır. Başqa heyərləndirici bir müqayisə: bu yeni düzəldilən «təmiz türkcə» sözlər başqa türkcələrdən fərq yaradır. Əyanilik üçün bu yaxınlarda Ankarada çap olunmuş «Karşılaştırma Türk lehçeleri sözlüğü»nden «yeni sözlər»in başqa türkcələrdəki qarşılıqlarına baxaq:

Türkiye türkcəsi	Azərbaycan türkcəsi	Başkurt türkcəsi	Kazak türkcəsi	Kirgiz türkcəsi	Özbek türkcəsi	Tatar türkcəsi	Türkmen türkcəsi	Uyğur türkcəsi	Səhifə
etki	tə'sir	tə'sir	əser*	tasir	tə'sir	tə'sir	tə'sir	tə'sir	228–229
genel	ümumi	ğomumi	yalpi	calpi büt	ümümiy	ğomumi urtak	umumi	umumi	264–265
görev	vəzifə borc	vazifa boris	mindet borış	vaziypa	vəzifə burc	vazifa borıç	vezipe borç	vezipe borıç	280–281
okul	məktəb	məktəb	mektap	mektap	məktəb	məktəp	məkdəp	məktəp	656–657
öğretmen	müəllim	moğallim	muğalim	muğalim	okutuvçı	moğallim	muğalim	muəllim	674–675
yemin	and gəsəm	ant	ant	ant	ant gasəm	ant	ant	ant gəsəm	982–983

* Bu da ərəbcə məhz tə'sir sözü ilə bir kökdəndir

Bu misalların sayını təxminən Türkiyə türkcəsindəki «yeni sözlərin» sayı qədər artırmaq olar. Deməli, Türkiyə türkcəsinin başqa türkcələrlə ortaqlığı göz qabağındaca məhv edilir. Fərz edək ki, yeni söz çox uğurlu tapılıb. Ancaq, əslində, bu, zahirən

uğurlu görünür. Ona görə ki, həm çıxarılan sözlər kərpic-kərpic türkcənin binasından oyulduqca boşluq açılır, həm də yeni-yeni sözlər kərpic-kərpic yığılıb bir sədd-hörgü əmələ gətirir. Bu sədd tarixlə bu günü və bir xalqla başqa qohum xalqları bir-birindən ayırır.

Bu necə dil tənzimləməkdir ki, ərəb və fars sözləri axın-axın çıxarılır, yerinə yunan, fransız, ingilis sözləri doldurulur, axın-axın gətirilir. Gətirilən sözlərə diqqət edin: *sekreter, rolitika, sembol, pratik, site, liste, otorite, rapor, literatür, kontrol, delege, santral...*

Bunların müqabilində işdən salınan sözlər – *katib, siyaset, remz, tecrübi, şəhir, siyahi, nüfuz, hesab/hakk-hesab/hesabat, edebiyat, nezaret, nümayende, merkezi...* Bu sözlər XI əsrdən bəri Türkiyə, azəri, özbək türkcələrində kütləvi və rəsmi dairələrdə işlənir. **Yunus Əmrə deyib:**

*Ben yürürüm yana-yana
Aşk boyadı beni kana,
Ne akilim, ne divana....*

Qaracaoğlu deyib:

*Anası bir katı zalim,
Kızına kurban olduğum...*

Bu dili azəri də, özbək də, türkmən də, tatar da anlayır; bu sənətkarların dilinə niyə əl vururuq? Buyurun, indi Yunusun, Qaracaoğlanın dilini müasir türkiyəlilərə lüğətlə (sözlük vasitəsilə) çatdırırlar.

Yunisdə: *Dost ilinden avareyim*; Qaracaoğlanda: *İşimden oldum avare*. **Avarə** sözünü belə izah edirlər: Boş, işsiz, gücsüz (Qaracaoğlan. Bütün şeirləri. İstanbul.1982. s.439). Axı bu sözü heç bir izahsız başqa türklər bilir. İş o yerə çatır ki, «Güzeller durağı Tokat, Enguru Acep görsem ala gözlüm var m' ola» misralarında «Ala göz» türkcəyə tərcümə olunur (orada, s.39).

Əgər mənim şairənə «çobanyastığı» çiçəyim şəirdə **papatya** (yunanca) adı ilə tərənnüm olunursa, axırı belə olur. Türkün babası əyninə nə geyib – indi lüğətə **pantolon** salınıb. Axı niyə şabalıd yerinə yunanca **kestane** işlənsin? Keçmiş Sovet ərazisindəki türklərdən də bəziləri ruscadan alıb **kaştan** deyirdilər. *Nişan* yerinə fransızca *rozet*, *açar* yerinə yunanca *anahtar* işlədiriksə, nə haqla dili təmizləməkdən danışıırıq? Bilmirəm, qəsdidir, ya tənbəllikdir. Lüğətlərdə səhifələrlə Avropa sözləri baş alıb gedir. İkicildlik «Türkcə sözlük»də (Ankara, 1988) 509–515-ci səhifələrdə 14 sütun sözün içində bir dənə də türkcə, hətta ərəbcə, farsca söz yoxdur, hamısı Avropa kəlmələridir. Belə yüzlərlə səhifə göstərərəm. Nədən dədə-babamızın işlətdiyi **dünyəvi**, **kübarlıq** yerinə fransız mənşəli **monden**, yaxud **qonaklama yeri**, **duracaq** verilə bilən anlayışı italyan mənşəli **mola** kəlməsi ilə söyləyək? Yaxşı, «dəb» yerinə fransızca **moda** deyirik, bəs niyə fransızcanın qrammatikasına əsaslanıb «dəbdən düşmüş» yerinə «demode» işlədək? Qəribədir: nəyə görə türkcə «təşkilatçı» qarşılığı ola-ola fransızca **orqanizator** verilir. Dəhşətdir: iftixarla söylənir ki, fransızcadakı *yile* türkcədəki «yelek»dəndir, ancaq *yile* sözü lüğətə salınır. Allah, özün saxla, bu, dilin xristianlaşmasıdır, nədir? Ərəb sözlərindən xilas olmaqla islamdanmı silkinib çıxırıq?

Ərəb sözlərinin çıxarılmasında da bir qəribəlik var. I Türko-loji Bakı qurultayında professor B.Çobanzadə məruzəsində demişdi: «Bugünkü türk ləhcələrindəki ərəb, fars mənşəli sözlər müştərəkdir və eyni mənələrdə işlənir. Türkcələrdəki qarşılıqlı anlaşmada bunların rolu böyükdür». İndi Türkiyə türkcəsindən, əsasən, o ərəb və fars sözləri çıxarılır ki, onlar başqa türkcələrdə qalır. Ancaq belələri saxlanılır: *amade* (hazır), *zindelik* (həyat, yaşayış), *muhabere* (yazışma), *merhas* (fəsil, bölmə), *mütareke* (sülh, barışıq), *mera* (çəmənlik, otlaq), *menus* (vərdiş olunmuş), *mufreze* (hərbi hissə), *cəmadat* (cansız aləm), *menkuha* (həyat yoldaşı – qadın), *menkul* (hərəkətə gətirilən, nəql olunan), *istişare*

(məsləhətləşmə), *mazbut* (namuslu, əxlaqlı, tərbiyəli) və s. Bu sözlərin heç biri, məsələn, Azərbaycan türkcəsində anlaşılmır. Yəni qərribə deyilmi ki, başqa türkcələrdə *səbəb*, burada *mazeret*, başqalarında *naqışlı*, *neqş olunmuş*, burada *menkuş* başqalarında *mütləq*, *hökmən*, burada *muəhakkak* və s. işlənsin? Başqa dillərdəki də ərəb sözləridir, ancaq müştərəkdən qaçılır – elə bil düşmən əli işləyir, diqqətlə seçib dilin birini təkləyir. Azəri türkcəsində *şamil etmək*, orada *təşmil etmək* və s. Bu saxlanan sözlərin nə fonetikasi, nə qrammatikasi türkcəyə uyğundur, halbuki çıxarılanlarda uyğunlaşma-milliləşmə getmişdi.

İstər alınan Avropa sözləri, istərsə də saxlanan ərəb-fars sözləri türkcədə yabançı lüğət materialı kimi qalmır, ümumiyyətlə, məxrəc yadlığı yaradır: ahəngi korlayır, vurğunu dəyişir, bir hecəda bir neçə samitin, yanaşı bir neçə saitə işlənməsinə səbəb olur. Lüğət tərkibinin «sahmana» salınmasındakı sünilik dilin quruluşunda tədrici təbii inkişafı sürətləndirir, bununla da fərq güclənir, əslində, uzaqlaşmaya təkan verilir. Bu alınma və çıxarılma mexanizmi necə qurulubsa, onun çərxinin kəc rəftarından çıxmaq olmur. Və həmin mexanizmin təsiri ilə hazırlanan guya təmiz türkcə sözlərdə dil məntiqi zəifləyir. Misal üçün iki kəlmə verirəm: 1. «Turetsko-russkiy slovar»da (Moskva, 1945) **yordam** belə çevrilir: «Oşşupya dobralsya do dveri» (əl ilə, yəni əlin yardımı ilə qapını tapdım) – səh.679. Göründüyü kimi, türkcənin bir kəlməsi rus dilinə bir cümlə ilə tərcümə olunur. Halbuki sözün normal lüğəvi mənası olsaydı, o da başqa sözlər kimi bir kəlmə ilə tərcümə olunardı. Məsələn, eyni səhifədə **yollamaq** sözü **posilat, otpravlyat** şəklində söz sözlə qarşılığını tapır. 2. «Türkcə sözlük»də (Ankara, 1988) **etkin** sözünün mənası belə açıqlanır: **həreketli, işləyən, faal, aktiv** (s.475). Göründüyü kimi, şərhə verilən bu sözlərin hər biri Türkiyə türkcəsində anlaşılar, «yeni» söz məmləkətin sakinlərinə məhz onların vasitəsilə açılır və həm də bu sözlər başqa türkcələrdə də var – bu «təzə», «yeni», özü də süni olan sözə ehtiyac varmı. Bu «yenilər» dilin lüğətini zən-

ginləşdirmir, sadəcə virus kimi lüğətə yoluxdurulur. «Yeni söz» düzəltmək üçün qrammatik quruluşa da əl atırlar. Arxaik və qeyri-məhsuldar şəkilçilər süni şəkildə fəallaşdırılır. *Kocaman, şişman, degirman* kimi cəmi 3–5 sözə qoşulan -man, -men şəkilçisi yuxudan oyadılır: *öyret+men* (müəllim), *seç+men* (seçici), *uç+man* (təyyarəçi) və onlarca başqa «yeni söz». Əslində, alman və ingilis dillərindəki -man şəkilçisinə bənzərlik əsas tutulub. Nə vaxtsa şəkilçi olmuş **-el** (*güz+el, yeş+il*) arxivdən oyulub çıxarılır: *gen+el* (ümumi), *öz+el* (xüsusi), *ilk+el* (başlanğıc), *oku+1* (məktəb), *cins+el* (cinsi) və s. Halbuki fransızcadakı -al, -el şəkilçisi yamsılanmışdır. Bu, təsadüfi deyil: *santr+al* (mərkəzi), *finans+al* (maliyyə ilə bağlı). Yenə 2–3 sözdə işlənən **-sal** (qum-sal) şəkilçisinə törədicilik aşılıb, süni mayalanma qabiliyyəti verilib: **-sal, -sel**. Türkiyə türkcəsində baş alıb gedir: ***bilimsel*** (elmi), ***dinsel*** (dini), ***kutsal*** (müqəddəs), ***göksel*** (mavi), ***kimyasal*** (kimyəvi), ***fiziksel*** (fiziki)...

Bu, qrammatik quruluşa sataşmaqdır, qrammatikani təftiş etməkdir, təbii məcrasından çıxarmaqdır. Dili belə yeniləşdirməyə nə ehtiyac var?

Bir cavan dostum Türkiyə türkcəsindəki bu prosesə «dildə soyqırım» dedi. Biz «əl», türkiyəlilər «el», biz «el», onlar «il», biz «il», onlar «yıl» işlətməsini misal gətirib dedi ki, müəllim, niyə onlar bizdən qaçırırlar? Dedim, bu, dilin daxili inkişaf qanunları ilə bağlıdır. Deməyinə dedim, ancaq görəndə ki, Yunusun və Qaracaoğlanın və deməli, anadoluluların dilində kök atmış *zamanə, kuzqun, cövher, şəm', pervanə, cəmal, meyil, libas, sine, ahır* (axır), *iqrar, qarez, murad, od* (ateş), *zülfi, yad* (özge), *arif, zengin, kamət, ar* (utanma), *menzil, arşın, va'de, şad, aşikarə, ahd* və beləcə yüzlərcə söz indiki Türkiyə gəncliyinə tərcümə olunur, onda gərək papağımızı qoyaq qabağıma, fikirləşək ki: Türkiyə türkcəsi hara gedir? Adam cavab verməyə qorxur: o, latın dili olmağa gedir – belə getsə, 50–100 ildən sonrakı türkiyəlilər nə Yunus Əmrəni, nə də başqa türkcələri anlayacaqlar.

* * *

Mən bu fikrimi Türkiyənin Azərbaycanda çıxan «Zaman» qəzetində «Türkiyə türkcəsi hara gedir» adı ilə çap etdirdim (23 və 26 avqust, 1995). Həmin məqaləni «Yeni Azərbaycan» qəzeti 8 fevral 2002-ci ildə təkrar buraxdı və «Türkiyə türkcəsi hara gedir» başlığına «Bu xəstəliyin Azəri türkcəsinə yoluxması qorxusu ilə» sözlərini əlavə etdi. Göründüyü kimi, buna «xəstəlik» kimi baxılır. Azərbaycanın müstəqilliyi illərində Türkiyə ilə isti münasibətlərin başladığı illərdə Türkiyə türkcəsindən yuxarıda göstərdiyimiz qəbilədən xeyli süni söz Azərbaycan türkcəsinə də sirayət etmişdi. Bu vəziyyət Azərbaycan ictimaiyyətini narahat etməyə başlamışdı. Ona görə də qəzet «Azərbaycan türkcəsinə də yoluxması qorxusu ilə» sözlərini əlavə edərək, 1995-ci ildə yazılmış məqaləni yeddi il sonra heç bir dəyişiklik etmədən Azərbaycan oxucularına çatdırmışdı.

Bu məqalə Türkiyədə də çap olundu. İlk dəfə «Kardeş ağzı-lar» (türk ləhcə və şivələri dərgisi) ocak-şubat-mart 1997-ci il birinci sayında (s.1–6) buraxdı. Dərginin baş redaktoru dosent Öndər Çağırarla məsləhətləşərək məqaləni «İşdə, fikirdə bir, bəs dildə?» başlığı ilə eynən verdik. Görünür, Türkiyə ictimaiyyəti üçün aktuallığını nəzərə alaraq, Atatürk Dil Qurumunun «Türk dil dərgisi» məqaləni çap etmək üçün məndən izn istədi. Mən heç bir dəyişiklik etmədən yazının ancaq adını dəyişdim: «Türkiyə türkcəsi ancaq türkiyəlilərin deyil». Dərgi bunu «Türkiyə türkcəsi bütün türklərə gərəklidir» adı ilə yayınladı (eylül, 2003, s.189–205).

Başıma gələn bir hadisəni P.S. şəklində dərgiyə verdim və həmin yazı da məqaləyə əlavə olundu. Həmin əlavə budur:

***P.S.** Mən Türk Dil Qurumundan çıxıb İş Bankasına tərəf gedirdim. Bir çiçəkçi dükanı gördüm. Bu evin qarşısında – sokağın kənarında bir taxta lövhədə yazı vardı: «**Çiçək's**». Yanımdan keçən bir nəfərə üzümü tutub: «Əfəndim, bağışlayın, bu **çiçək** çiçəkdir, yaxşı bəs bu -s*

nədir?» deyə soruşdum. «Yəni çox çiçək» dedi. «Bunun üçün türkcədə **-lər** əki var, nədən **çiçəklər** yazmırlar» dedim. Həm də gözəl olan o şeydi ki, mən Azəri türkcəsində danışurdım, o da Türkiyə türkcəsində. Mən Türkiyə türkcəsində danışa bilərdim. Ancaq bir dilçi olaraq sözləri qəsdən təmiz Azəri türkcəsində tələffüz edirdim ki, görüm onun nəyisə anlamayacağı bir söz olacaqmı. Biz yüzdə yüz bir-birimizi anladıq. Yoldan keçənlərdən bizi eşidib dayanan, söhbətimizə qoşulanlar da oldu. «Niyə türkcəni bir kənara qoyub, çoxluğu bildirmək üçün sözə ingiliscə **-s** şəkilçisini qoşursunuz?» dedim. Başımı döndərib ətrafıma baxdım, xeyli adam toplanmışdı. Hamısı mənə təbəssümlə baxırdı. Deməli, mənimlə həmfikirdilər. Mənə «Sağ ol» dedilər. Mən də «Sağ olun» deyib ayrıldım. Arxadan gələn səsləri eşidirdim: «Azeri kardeşimiz doğru qayret gös-teriyor, fakat biz bakıp da geçiyoruz».

Sabahısı gün Bilkənd Universitetində Dil Bayramı məclisində Türk Dil Qurumunun rəhbəri prof. Şükrü Haluk Akalın öz məruzəsində bu mövzuda, yabançı qrammatikanın türkcəyə nüfuz etdiyini faktlarla göstərdi. Mən də bir gün əvvəl gördüyüm hadisəni danışdım.

Bu, çox pozucu, parazit bir dil hadisəsidir. Bir zaman yabançı sözləri öz əslindəki qrammatika ilə işlənən görəndə etiraz edərdik. İndi, əfəndim, daha dəhşətli, dəhşətlidən də dəhşətli bir hadisə baş verir: özgə qrammatika türk mənşəli sözlərə müdaxilə edir, söz **çiçəklər** yox, **çiçək's** yazılır.

Bilirsinizmi, məni düşündürən nədir? Dünən küçədəki söhbətimizdə gördüm ki, bu dilin sahibi olan insanlar, yəni xalq mənimlə bir fikirdədir, onlar da mən düşündüyüm kimi düşünürlər. Yadıma nə gəlir – 1990-cı ildə Qayseri Universitetində tələbələr mənə sual verdilər: «Türkiyədə sürətlə gedən dil özləşməsinə nə deyirsiniz?» Mən bu

*sürəti bəyənmədiyimi dedim. Və salon dolusu tələbələrin gurultulu alqışı uzun zaman davam etdi. Düşünürəm ki, bəs yaxşı, əfəndim, dəliqanlı, açıqfikirli tələbələr də, adi, sırayı vətəndaşlar da, Dil Qurumunun Başkanı Haluk Akalın da mənim dediyimi deyirlər. Yaxşı, bəs onda bu pozuculuğu edən kimdir? Doğrudanmı **çiçək**'s yazılmış taxta lövhəsini İngiltərədə hazırlayıb göndəriblər, küçələrimizə asdırıblar? O zaman, gəlin, bunu edənə axtaraq. Vallah, dədələrimiz «axtaran tapar» deyiblər («Türk dili», eylül, 2003, s.204–205).*

Əgər mənim bu fikrimi Türkiyənin iki dərgisi, xüsusilə dövlətin ali dil təşkilatı olan Türk Dil Qurumunun mətbuat orqanı çap edib yayırsa, əgər Türkiyə universitetlərinin tələbələri, küçədə yol gedən insanları bölüşürlərsə, deməli, Türkiyə türkcəsi türklərin ümumi ünsiyyət dili kimi işlənmək üçün özünə əl gəzdirərək, yabançılığa sinə gərəcəkdir¹.

¹ 27 yanvar 2013-cü il tarixdə Türkiyə televiziya kanallarından birinə baxırdım. Jurnalist görkəmli macar türkoloqu Hazai ilə söhbət edirdi. Televiziya jurnalisti türkoloq professorun Türkiyə türkcəsində danışğını görüb heyratla dedi: «Siz türkçe güzel konuşuyorsunuz». Prof. Hazai türkoloq olduğunu və türkoloqun türkcə danışmasını təbiiyini nəzərdə tutaraq «Türkçe konuşmaq bizim vazifemiz» dedi. Qardaşım, yaşlı türkoloq «görevimiz» deyil, «vazifemiz» sözünü işlətdi. Şübhə yox ki, Hazai müasir Türkiyə türkcəsində «görev» sözünün işləndiyini bilir. Ancaq bu böyük türkoloq bu sözü məhz ənənəvi şəkildə Türkiyə türkcəsində və başqa türkcələrdə olan kimi dedi. Çünki o, Türkiyə türkcəsində gedən prosesin zərərli olduğunu bir mütəxəssis kimi yaxşı bilir. O, bir əcnəbi türkoloq kimi türkcələr arasında tarixən olmuş ümumiliyi görmüşdür. Bu ümumiliyi pozan, ayrılığa aparan sözü qəsdən işlətməmiş millətin övladları, heç olmasa, xaricdən ibrət götürsünlər. Niyə müasir Türkiyə türkcəsini bilən xarici o biri türkcələri də başa düşməsin? Türkcələr qoy bir-birindən kiminsə əlilə aralanmasın. Niyə müasir Türkiyə türkcəsini bilən xarici Qaracaoğlu (Türkiyə türkcəsi), Molla Pənah Vəqifi (Azəri türkcəsi), Məxdumqulunu (Türkmən türkcəsi) anlamasın. Axı vaxtilə, lap elə 80–90 il əvvəl bir türkmən, bir azəri, bir Anadolu türkü bunların üçünü anlayıb. Biz bu işləri şüurlu şəkildə, müstəqil dövlətlərimizin dövlətçilik siyasətlərinin iştirakı ilə həll etməliyik. Vallah, edə bilərik. Baxın, N.Hikmətin şeirində, nəsrində həmin süni sözlərdən biri də işlənmir. Çünki o, SSRİ-də olarkən Azərbaycan türkcəsində, başqa türkcələrdə gedən inkişafı görmüşdü.

TÜRK DİLİNİN GÜCÜ, YAXUD TÜRKÇƏ ELM DİLİDİR

Məcnunun dünyaya gəlişini Füzuli belə təsvir edir:

*Ol dəm ki bu xakdanə düşdü,
Halını bilib fəqanə düşdü.
Axır günün əvvəl əyləyib yad,
Axıtdı sirişkü, qıldı fəryad.*

Yəni ki: Bu körpə, bu tifil, gələcəyin Məcnunu yer üzünə gələn kimi başına gələcək bəlaları bilib fəqan edir; axır gününü, nakam taleyini yadına salıb göz yaşı axıdır, fəryad eləyir. Bütün körpələr dünyaya düşən kimi, gözünü açıb baxmamış, ağzını açıb ağlayır. Ancaq bu körpə hər körpədən deyil. O,

*Xurşid kimi kamala qabil,
İsa kimi tifillikdə kamil.*

Yəni: Bu körpə günəş kimi parlaq kamal sahibidir və İsa peyğəmbər kimi tifilliyindən kamildir – bütün peyğəmbərlər müəyyən yaşdan sonra peyğəmbər olurlar, ancaq İsa körpəliyindən peyğəmbər xislətində olub.

Türk dilinin tarixi bu hala təşbeh gəlir; türk dilinin əlimizdə olan ilk nümunəsində qrammatik mükəmməllik XXI əsrdə ən öyünüləsi dildəki səviyyədədir, bəlkə də ən, güclüdən güclüdür. Dediyyəmin söz yox, gerçəklik olduğunu göstərmək üçün bir-iki misalı diqqətə çatdırıram. Göy Türk dövlətinin cavan xaqanı öz atasının qəhrəmanlığını dörd sözlə iki misrada belə ifadə edir:

*Başlığığ yöküntürmüş,
Tizliq sökürmüş.*

Yəni: Başlını baş əydirmiş, Dizlini diz çökdürmüş.

Burada **baş, başlı** və **diz, dizli** sözləri özlüyündə ictimai-sosioloji məna qatı yaradır. **Baş, başlı** dövlətdə yuxarı qatı – hökmdarı, sərkərdəni nəzərdə tutur; **diz, dizli** sözü qoşunu, qoşunun kütləsini, ordunun gücü sayılan əsgərləri ifadə edir – yada salaq ki, bu gün bizdə söz var, deyərlər ki, insanın gücü dizində olar. Deməli: **dizli** – dövlətin əlində silah döyüşən hissəsi, bu, **başlı**-nın – hökmdarın, sərkərdənin gücüdür. Onun **dizi** yerə vurulur, yəni ordusu məğlub edilir. Bu halda bu ordunun hökmdarı qalib dövlətin qarşısında baş əyir. Bu deyilənlər döyüş aparən, müharibə edən iki dövlət arasında yekun akt sənədinin məzmunudur. Və bu akt həmin iki misrada, dörd sözdə ifadə olunub, bu misra-cümlələrin anlaşılmasında heç bir duman yoxdur. Fikir son dərəcə yığcam ifadə olunub, məna da olduqca şəffafdır. Bu, türkün VIII əsrdəki dilidir, qrammatikasıdır. Bu, qarşısında düşmən dövlətin hökmdarını baş əydirən, ordusunun dizini yerə vuran millətin dilidir. Düşmənin baş əydirmək qüdrətində olan millətin qrammatikasıdır. Deməli: beynin gücü ilə biləyin gücü arasında əsəb bağlayıcısı var; deməli: dilin zənginliyi, qrammatikası mükəmməlliyi ilə o dili daşıyan xalqın mənəvi xisləti, fiziki qüdrəti bir-birini qidalandırır.

VIII əsrdə dörd sözlə iki misra-cümlədə ifadə olunmuş məna müasir altı beynəlxalq dünya dilindən biri olan rus dilinə on iki sözdən ibarət iki cümlə ilə tərcümə olunur. Budur həmin cümlələr: «имеющих голову, они заставили склонить голову, имеющих колени, они заставили преклонить колени».¹

Türkün dilində yetkin, ən yüksək inkişaf səviyyəsində olan cəmiyyətin bütün ehtiyaclarını əhatə edən anlayışların ifadəsi var. Bu gün müharibədə döyüşən tərəflərdən hər biri o biri tərəfin sirini öyrənmək üçün tutduğu əsirə **dil** deyir. Haqqında söhbət gedən həmin VIII əsr abidəsində həmin hərbi kod eynən bugünkü türkcələrdə olduğu kimi **tıl//dil** sözü ilə ifadə olunmuşdur. Başqa

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М. - Л., 1950, с.36

dil ailələrindən olan müasir adlı-sanlı dünya dillərinin hansında min iki yüz il bundan əvvəl həmin anlayış bu gün danışdıqları dildəki sözlə eyni fonetikada işlənmişdir? Bu kiçik detal türkcənin bizə gəlib çatan qədim abidəsinin dil kamilliyindən (İsa xislətli Məcnun kamilliyindən) xəbər verir.

Dil cəmiyyətin tarixi mədəniyyətinin güzgüsüdür. XI əsr türk yazılı abidəsindəki bu təsvir mövcud türk cəmiyyətinin varlıq səviyyəsi haqqında bizə məlumat verir; min il əvvəl var olmuş türk cəmiyyətinin etnik davranışı, milli ləyaqəti və bu cəmiyyətin nitq-danışıq mədəniyyəti gözümüzün qarşısında canlanır:

*Sini «siz» tisələr, anı «siz» tigel,
Takı anda yigrək yanut sözləgil.
Kaya yankusındın kodı bolmağıl,
Sini «sin» tisələr, anı sinləgil.*

(Yusuf Balasaqunlu. «Qutadğu bilig»)

*Sənə «siz» desələr, ona «siz» deginən,
Dəxi onunla daha yaxşı danış.
Qaya yangısından aşağı olmagınən,
Sənə «sən» desələr, ona «sən»lə cavab ver.*

Davranış mədəniyyətinin təsviri öz yerində, ancaq bu davranışda təbiətdən ibrət alma tövsiyəsi heyranedicidir. Təbiətlə cəmiyyətin ünsiyyəti nə gözəlmiş! Bu, həm də cəmiyyətin, insanın saflığıdır, təbiətin özü qədər təmiz və təbiidir. Və həmin qavrayışı dil necə incəliklə, aydın ifadə edir. Fikir, mətləb budur: sənə necə münasibət göstərilərsə, sən də eyni münasibətdə ol. Bunun üçün həm çox məzmunlu, həm də münasib, tam uyğun, effektiv bir təbiət hadisəsi təşbeh gətirilir. İnsanın öz müqabili ilə rəftarı qayanın səsi əks etdirməsi ilə müqayisə olunur. Həm də burada ikiqat müqayisə var. Biri insanın öz fiziki möhkəmliyidir – onun dəyanəti qayanın möhkəmliyinə bənzədilir; ikinci müqayisə davranışın davranışa münasibətinə aiddir. Qaya səsi əks etdirir. Yumşaq səsi yumşaq, sərt, qaba səsi ona dəyən səs dalğasının

gücü ilə qaytarır. Yəni dağ-qaya deyilənə olduğu kimi cavab verir, sən də deyilənə qaya kimi cavab ver. Doqquz yüz il sonra Azərbaycan şairi Məhəmməd Hadi o təşbehi daşürəkli insanların ictimai yararsızlığı üçün istifadə edəcəkdir:

*Dağa dersəm, eşidir, sonra verir əksi-səda,
Daşa dönmüzlərə əks eyləmədi fəryadım.*

Buyurun, bu, XI əsrin və XX əsrin türkcələrinin üzbəüz səslənişi, yanbayan görünüşüdür. Mükəmməlliyinə, zərifliyinə, aydınlığına görə eyni səviyyədə dildir. Hələ təşbehin hazırcavablığına görə birinci daha orijinaldır. Bu da əyani göstərir ki, türkcə bünövrəsindən kamildir (İsa kimi). Əlbəttə, bu, türkcənin körpəlik çağı deyil, ancaq bu da məlumdur ki, fərsiz çağadan İsgəndər olmaz, Attila olmaz. Şübhəsizdir ki, yaradılışından doqquz yüz il sonrakı insanı heyratə salan bu təşbehin dili, göydəndüşmə deyil, əlli ilin, yüz ilin inkişaf məhsulu deyil. Yəqin ki, bu səviyyə ən azı doqquz yüz il də tarixin içinə gedir. Bundan min üç yüz il əvvəlin məhsulu olub «Qurulu yaya bənzər çatma qaşlım» portretini bizə çatdıran «Dədə Qorqud kitabı»nın dili bu gümanımıza qətiyyətlə «hə» deyir.

«Qutadğu bilig» dilinin bizə «Dədə Qorqud kitabı»nın dili qədər anlaşılan olmaması qrammatik quruluşuna görə hansısa birinin o birindən üstün olması demək deyil. Hər ikisi eyni dərəcədə mükəmməldir, hətta əcnəbi sözlərin işlənmə dərəcəsi də hər iki abidədə bir-birinə uyğundur, yəni sonrakı əsrlərin dilindəki lüğətə nisbətə bu abidələrdə alınma sözlər çox azdır. Bizim üçün (oğuzlar üçün) anlaşıma fərqi onunla bağlıdır ki, «Qutadğu bilig» Şərq türkcəsində, «Dədə Qorqud kitabı» Qərb türkcəsində yazılıb. Birincinin dili Şərq türklərinə, Türküstan türklərinə «Dədə Qorqud kitabı»nın dili bizə aydın olan kimidir.

«Qutadğu bilig» təşbehində fiziki qanun ifadə olunur. Bu, bugünkü radio dalğalarının təhlili kimi bir elmi mətləbdir. Əgər bu fiziki hadisə bu qədər elastik, çəvik şəkildə bədii mətnə ifadə olu-

nursa, deməli, bu türkcə elmi fizika dili kimi də işlənə bilərdi. Hətta bu iş bir az da asan olardı, çünki dil üçün müstəqim mənanı ifadə etmək məcazi mətləbi verməkdən daha sadə prosesdir.

Tarixini daima yüksək pillədə yaşamış, zəngin lüğəti, kamil qrammatik quruluşu ilə ən dərin fikirləri, ən zərif duyğuları ifadə etmiş türkcənin bu gün elm dili kimi işlənməsindən gileylənməyə haqqımız varmı? Həmin zəngin, kamil türk dili bu gün daha zənginləşib, daha da kamilləşib. Özündən müasir məzmunlu terminlər hazırlamaqla, dünyanın başqa dillərində də müxtəlif elm sahələri ilə bağlı istifadə olunan uluslararası (beynəlxalq) terminlər də alaraq bu günün səviyyəsində elm, texnika dili olub. Sadəcə işlənmək, fəaliyyət göstərmək üçün ona meydan vermək gərəkdir. Böyük rus yazıçısı Turgenev deyirdi ki, atı aylarla, illərlə çidarda saxlayıb, sonra birdən cıdır yarışına çıxarmaq, sıldırımlardan keçmək üçün onu yəhərləmək olmaz.

Xalq arasında aşağı siniflərin dərslərlərində istifadə olunan belə bir ibrətli əfsanə var ki, iki kotandan biri yer şumlayır, biri bir küncə atılır. Bunları yanaşı qoyanda yer şumlayan kotan par-par parıldayıb adamın üzünə gülür, ancaq işlənməmiş isə pas içində ürək bulandırır. Dili də işlətmək, hər məqsədə, hər üslubda işlətmək lazımdır. İşlənmək dilin ictimai borcudur, onun yaşamaq formasıdır. Dili bu ictimai vəzifəsindən, həyatından niyə məhrum etməliyik?

Əlbəttə, türk dilinin həllini gözləyən mühüm problemləri çoxdur. Bunlardan biri, həm də ən zərurilərindən biri onu elm dili kimi işlətməkdir.

Bu gün türklər üçün ümumi ünsiyyət dili olaraq gerçək şəkildə qarşımızda dayanan Türkiyə türkcəsidir. Türklərin ünsiyyətində siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrlə yanaşı, təbii ki, elmi ünsiyyət də mühüm yer tutur. Bu gün, əlbəttə, ən çox Türkiyədə olmaqla, başqa türk respublikalarında da dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix və başqa humanitar elm sahələri ilə bir sırada riyaziyyat, biologiya, təbabət və başqa fundamental elmlərlə bağlı elmi konfranslar, simpoziumlar, qurultaylar keçirilir. Təbii ki,

bunların arasında ixtisasıma görə mənə humanitar sahələr yaxın olduğundan daha çox onların məclislərində iştirak edirəm. Bu il (2012, may) Türk Dünyası riyaziyyatçılarının Bakıda keçirilən III qurultayında iştirak etdim (əvvəlki qurultaylar Türkiyədə və Qazaxıstanda olmuşdu).

Dünyanın texniki, sənaye tərəqqisinin lokomotivi olan riyaziyyat elminin türk ölkələrindən nə qədər nəhəng nümayəndələri vardı! Sadəcə qürur duydum. Deməli: vaxtilə dünya elmini türkün zehni məhsulları ilə zənginləşdirən Əl Fərabilərin, İbn Sinaların, Nəsrəddin Tusilərin nəvələri bu gün öz babalarını ləyaqətlə əvəz edirlər. Ancaq mən şahid oldum ki, işçi dil kimi türkcə kənarda qalır. Bir zamanlar görmüşdük, sovetlərdə dəqiq elmlərin işçi dili rus dilidir, indi ingiliscə önə keçib, türk dili yenə, əvvəllər olduğu kimi, dinləyici sifəti ilə iştirak edir. Türkcəni dinləyici mövqeyindən çıxarıb, fəal mövqeyə qaldırmalı, işçi dilə çevirməliyik. «Türkcəni işçi dilə çevirmək» fikrini sxematik şəkildə qavramamalıyıq. Yəni konfrasda, qurultayda özbək özbək türkcəsində, qazax qazax türkcəsində, tatar, türkmən, başqırd və başqaları hərəsi öz türkcəsində məruzə oxusun, adı o olsun ki, hər kəs türkcə danışdı, ancaq iştirakçılar bir-birini lazımınca anlamasın, iş bu deyil. O biri variantda hamı bir dildə – ingiliscə danışır, hamı bir-birini anlayır, bu biri variantda da bir dil işləməli – bir türkcədə danışılmalı və hamı o türkcəni ingilis dilini öyrəndiyi kimi öyrənməlidir.

Bizim bu bir türkcəmiz Türkiyə türkcəsi olduğu üçün Türkiyə türkcəsi bu vəzifəyə hazırlanmalıdır.

Bildiyimiz və dəfələrlə deyildiyi kimi, tarixən türkcələrin bir-birini asan anlamasının ən mühüm səbəblərindən biri ədəbi türkcələrin eyni əlifbadan istifadə etməsi və sözləmə mənbələrinin eyniliyi (ərəb və fars dilləri) olmuşdur.

Bu gün həmin tarixi təcrübəni təkrar edə bilərik. Yəni birinci, əlifba birliyinə nail olmaq imkanımız var: bütün türklər latın əlifbası işlətsinlər. Ancaq türklərin hamısının latın əlifbasına keç-

məsi yolunda ciddi və ardıcıl mübarizə işi gərəkdir. Türklərin əlifba birliyinə qovuşmasına bu gün müxtəlif qütblərdən – şimaldan və cənubdan, qərbdən və şərqdən və hətta öz içimizdən güclü müqavimət göstərilir. Pərakəndə halda yox, ancaq səylərimizi birləşdirməklə, düşüncəli və yalnız düşüncəli tədbirlərlə bu çətinliyin öhdəsindən gələrik.

Yaxınlığın ikinci yolu olaraq sözləmə mənbəyinin birliyi vacibdir.

Bu gün tarixi əlaqələndirici rolunu Türkiyə türkcəsi yerinə yetirə bilər. İndi Türkiyə dünya türklüyünün ümid yeridir. Buna görə də Türkiyə türkcəsindən çox şey umuruq. Atalarımızın sözüdür ki, uman yerdən küsərlər. Biz umuruq. Ancaq küsmürük. Çünki ayrı ümid yerimiz yoxdur. İndi biz Türkiyəyə və Türkiyə türkcəsinə ümidlə baxırıq. Buna görə də Türkiyə türkcəsinin fəaliyyəti, bugünkü durumu və gələcək taleyi bizi düşündürür.

Bubaşdan deyim ki, Türkiyə türkcəsinin yaşanışında bir ölçüsüzlük, başqa türkcələrlə hesablaşmama özbaşınalığı görürük və narahat oluruq. Mən *on yeddi il* bundan öncə «Türkiyə türkcəsi hara gedir» adlı bir məqalə yazmışdım və qərara gəlmişdim ki, Türkiyə türkcəsi, birinci, özündən, öz tarixi keçmişindən, ikincisi, başqa, qardaş türkcələrdən uzaqlaşır, ayrılmağa gedir – indi həmin mövzunu təkrar etmirəm, ancaq həmin ayrılmanın qarşısını almaq üçün əməli təklif edirəm.

Elə olmalıdır ki, Türkiyə türkcəsinin inkişafında qardaş türkcələr də nəzərə alınsın. Yaxud belə də demək olar: elə edək ki, başqa türkcələrin də inkişafı Türkiyə türkcəsinin gəlişməsi ilə şərtlənsin. Əlbəttə, bu halda dilin daxili inkişaf qanunlarına müdaxilə etmək, spontan dəyişmələrə təzyiq göstərmək fikrində deyilik. Subyektiv şərtlərlə bağlı olan faktorları nəzərdə tuturuq. Belə subyektiv faktorlardan biri termin yaradıcılığıdır. Bu baxımdan Türkiyə türkcəsi özünə müstəqil, ayrıca bir mənbə seçib: yalnız Avropa dilləri. Və başqa türkcələrdən iki yolla təcrid olunur: 1. Qədimdən bütün türklərdə müştərək işlənən ərəb-fars mənşəli

terminləri atıb, yalnız və yalnız Avropa sözləri işlədirlər. 2. Yenə bütün türklərdə şərikli olan ərəb-fars sözlərini süni düzəldilmiş türk kəlmələri ilə əvəz edirlər.

Bu halda söhbət yeni düzələn terminin uğurlu, ya uğursuz, münasib, ya qeyri-münasib olmasından getmir. Atılan terminin türkcələrdə olub-olmamasını və ya tarixiliyini əsas tuturuq. Məsələn, **uçaq** sözü ilk baxışdan çox uğurlu görünür. Belə ki, əsasında **uç** feli var, **-aq** şəkilçisi feldən ad düzəldən məhsuldar şəkilçilərdəndir və **uçaq** bir söz kimi morfoloji baxımdan mükəmməl, çevik lüğət vahididir. Ancaq gəlin bir az tənqidi yanaşaq. Deyək: nə çox uçan şey. Məsələn, bəs helikoptərə niyə **uçaq** demirik, ya ballistik raketlərə və ya drijabillərə, ya paraşütlərə niyə ayrı sözlər işlədirik? Deməli, komisyonda bir dəstə adam oturur, biri bir söz təklif edir, o birilərinin ya hamısı, ya çoxu əl qaldırır və səs ümumiliyi ilə və ya çoxluğu ilə qərar qəbul olunur. Əsrin əvvəllərində Üzeyir bəy Hacıbəyli deyirdi ki, hər sözü çevirmək olmaz, məsələn, **ağıl** sözünü tərcümə etsək, görək «başlı dolduran» deyəsən. Yaxud **samovara** «özüqaynayan» desən, nə çox özüqaynayan qab. Bu, hələ məsələnin dilçilik tərəfidir. Gəlin məsələyə ictimai və tarixi cəhətlərdən yanaşaq: **uçaq** termininin qarşılığı kimi başqa türkcələrdə **təyyarə** işlənir. Deməli, özümü-zü hamıdan ayırdıq. Yaxud **təyyarə** sözünü işlədəndə indiki türk ədəbiyyatımızın, qədim şeirimizin dilindəki teyr (quş), **təyyar** (uçan) və s. kimi sözləri də anlayacağıq. Deməli, **uçaq-la** özümü-zü tarixdən də təcrid edirik.

Uzaqlaşmanın qarşısını almaq üçün yeganə çarə odur ki, bütün türklər, əvvələn, yabançı kəlmələri Türkiyə türkcəsinin vasitəsilə alsınlar. Yəni Türkiyə türkcəsi lazım olan, vurğulayırıram, ancaq lazım olan ingilis, fransız, alman sözlərini götürsün, həmin yabançı terminləri başqa türklər də həmin mənada ondan qəbul etsin, ancaq fonetik – tələffüz cəhətdən öz yerli xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırsın. Ziya Göyalp yazırdı: «...Rusiyadakı türklər terminləri ruscadan, Çindəki türklər çincədən, biz, Tür-

kiyə türkləri isə fransızcadan alacaq olursaq, türkcələrimiz bir-birindən uzaqlaşar».¹ Əlbəttə, yaxınlaşmaq üçün, ünsiyyət üçün bir süfrənin başına toplaşmaq lazımdır.

Buna əyani misal olaraq, bir tarixi təcrübəni yada salım: Sovetlər Birliyindəki türklərin hamısı Avropa sözlərini rus dilinin vasitəsilə alırdılar. Buna görə də sovet ərazisindəki bütün türklərdə eyni yabançı kəlmələr işlənir və eyni mənanı bildirirdi. Və çox maraqlı bir vəziyyət yaranmışdı: rus istəyirdi ki, türklərin bir-biri ilə ünsiyyəti zəifləsin, ancaq rusun arzusunun əksinə olaraq, türklərin bir-birini anlaması üçün real şərait yaranırdı – keçmişdən gələn lüğət ümumiliyini müasir ruscadan gələn leksik-semantik birlik tamamlayırdı.

Bu gündən bütün türkcələr Avropa sözlərini Türkiyə türkcəsinin vasitəsilə alsalar, biz nəyə nail olarıq: 1. Bütün türkcələrdə Avropa sözləri həm miqdarına, həm də mənasına görə bir-birinə uyğun gələcək; 2. Bu halda Türkiyə türkcəsinin özü də öz qohum-qardaşlarını nəzərə alacaq, ölçüsüzlüyə varmayacaq. Hansı mövcud sözüsə çıxarıb Avropa sözü ilə əvəz edəndə hövsələsizlik etməyəcək, qardaş türclərə səs salacaq, bu sözün onlarda olub-olmadığını öyrənəcək və sonra qərar qəbul edəcək. Bu, türkcələrdəki sinharmoniya kimi bir qanuna bənzəyəcək. Niyə aqlütinativ türkcədə sözün morfolojisi dözümlüdür? Çünki ahəng qanununa görə bütün hecalar monolit şəkildə bir-birinə bağlıdır: sözün hansı hissəsində hecanın biri mətndəki sintaktik, ya başqa sponstan – gizli təsirlə dəyişmək məcburiyyətinə gəlersə, obrazlı desək, o biri hecalardan icazə almalıdır. Və bu icazələrdə subyektiv faktorlar iş görə bilmir, obyektiv mexanizm isə, əksinə, qəlibi qorumağa meyilli olur. Dediym şəkildə Türkiyə türkcəsi başqa türkcələrlə sorğu mövqeyinə çıxanda obyektiv mühavizəkarlıqla qarşılaşacaq. «Dədə Qorqud»dan bəri türkcələrdə nə qədər dəyişmə var ki, çox az, ancaq bu son 70–80 ildə Türkiyə türkcəsi az qala məhvərindən qopub.

¹ Ziya Göyöl. *Türkleşmək, islamlaşmaq, muasırlaşmaq*. İstanbul, 1992, s.17–18

Tarixən yabançı mənəbin eyniliyi – islamlaşma və islamla bağlı alınmalar Türküstan, Qafqaz, Volqaboyu və Anadolu türkcələri arasında yaxınlığa səbəb oldu.

Əlbəttə, başqa dildən sözalma labüddür, mədəni-siyasi təcrid olunma mümkün olmadığı kimi, dil təsirlərindən qorunmaq da olmaz. Və müasir dünya sivilizasiyasının qapısı Avropanın elmi-texniki tərəqqisi ilə açıldığından biz ən çox (yalnız yox, məhz ən çox) Avropa dillərindən söz-termin almalıyıq. Şübhəsiz, bu prosesdə yüzdə yüz ölçü gözləmək mümkün deyil. Və əvvəldən dediyim kimi, biz bu işdə onsuz da ifrata varırıq. Bunun adı yeniləşmədir. Ancaq yeniləşmə nə qədər mütərəqqi hadisə olsa da, yeniləşmədə sürətin özü əyinti faktıdır. Dildə bütün hərəkətlər kimi, yeniləşmə də tədricən getməlidir.

Yeniləşmə bir başqa dildən sözalma hesabına gedir, bir də daxili söz yaradıcılığından ibarət olur. Hər ikisinin həm müsbət, həm mənfi tərəfi var. Bu, ölçü və ölçüsüzlüklə şərtlənir. Hər iki halda ölçü gözlənəndə dil rahatlıqla inkişaf edir, ifrata varanda dildə narahatlıq başlanır. Bu narahatlıq bir az sonra təmizlənmə ilə müalicə olunur. Bu ifratın ikisi də, həm sözalmada, həm daxili söz yaradıcılığında, Türkiyə türkcəsində özünü göstərir. Və bu da görünür ki, daxili yaradıcılığındakı süni gedişdən ibarət olan ifrat daha təhlükəlidir. Bu, özləşmə adı ilə baş alıb gedir və müsbət hadisə kimi qələmə verildiyi üçün ona müqavimət göstərilmir. Ancaq alınmadan ibarət yeniləşmə nə qədər sürətli və geniş, hətta bəzən qorxulu şəkildə getsə də, bizi qorxutmur. Vaxtilə minillik assimilyasiya ilə ərəbcə türkcəni dağıda bilmədi, heç zədələyə də bilmədi. Ərəb təsirinin tarixi missiyası qurtaran kimi türkcə silkindi və artıq, izafi ərəbcə, farsca yükündən təmizləndi. Tamam yox, artıq görünəndən, lüzumsuz olandan, qrammatik və semantik baxımdan türkcələşməmiş lüğətdən azad oldu. Tamam təmizlənmək olmaz və heç lazım da deyil. Çünki ərəbcə-türkcə münasibətləri tarixidir. Tarixi silmək yaramaz, bu, nadanlıq olar.

Ən əsas morfologiya və sintaksisdir, lüğət həmişə mütəhərrikdir. Bir zaman ərəbi, farsı işlətdik, bir zaman rusu. Dəyişən nə

idi? Həmin artıq ərəbcə və farscanın yerinə rus və Avropa sözlərini aldıq. Qədim türk lüğəti, yəni dilçilikdə əsas lüğət fondu sayılan qat əvvəlki kimi qaldı. Türkcəni yaşadan məhz qrammatikası və lüğətindəki həmin qədim türk qatı – layıdır. Bu gün yabançı terminləri alaqlıq və tədricən milliləşdirək: həm onların milli qarşılığını arxayın arayaqlıq-tapaqlıq, həm də fonetik-morfoloji baxımdan türkcələşdirək. Sabah ingiliscənin mövqeyi başqası ilə əvəzlənəndə yabançı terminlər oradan güclənəcək. Beləliklə, türkcənin taleyindən qorxmağına dəyməz. Avropaçılıq həddini aşanda qarşısına asiyaçılıqlıq çıxacaq və türkcə silkinib bu dəfə lüzumsuz avropaçılıqdan təmizlənməli.

Ancaqlıq narahatlıqlıq doğuran Türkiyədə bəzilərinin türkcəni gərəyinə qiymətləndirməməsi, türkcəni avropaçılıqlıq ayağına verməsidir.

Bu gün biz Türkiyə mətbuatını izləyə bilirik. Türkiyə televiziyaşısından buranın mədəni-maarif mənzərəşini görürük. Həmin də mənzərə kənardan daha aydın görünər: yaxından qlobal faktlar xırdaçılıqların içərisində dumanlanır. Ancaqlıq xırda söz-söhbətlər bizə çatmır, ona görə də biz problemləri təmiz, aydın problem kimi qavrayırıqlıq. Aydın olur ki, Türkiyədə müəyyən dairələrdə belə bir fikir süni şəkildə əsaslandırılır, konsepsiya halına salınır ki, məmləkətdə ingiliscə təhsil genişlənməsə, Türkiyə elmi-texniki tərəqqidən geri qalacaqlıq. Guya türkcə elmi-texnika – sənaye dili deyil və guya türkcə bugünkü Türkiyənin texniki iqtisadi yüksəlişini ləngidir. Bir halda ki, Türkiyədə ingiliscə təhsil getdikcə genişlənilir, deməli, bu parazit ideyanın yuxarılarında, sözüş eşidilənlər dairəsində güclü havadarları var. Biz həmişə demişik, indi də deyirik, yenə deyəcəyik ki, türkcənin ən ali məqamlarda və ən ali məqsədlər üçün işlənməməşində günah türk dilində yox, türk dövlət başçılarında, saraylarda olub. Türkcənin həmin məqamlarda, həmin məqsədlər üçün işlənməşinə şərait yaratmayıblar. Əlbəttə, dünyanın inkişaf etmiş dillərini öyrənməklə dünya mədəniyyətini, müasir sivilizasiyanı qavramağın əhəmiyyətini

qiymətləndirməmək nadanlıq olardı. Amma bu inkişaf etmiş dünya dillərini ana dilinin hesabına bilmək həm nadanlıqdır, həm də xalqın mənəviyyəti üzərində faşizmdir. Və belələri bilməlidirlər ki, dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biri də məhz türkcənin özüdür, tarixən də belə olub, indi də belədir. 70–80-ci illərdə bizdə, Azərbaycanda da təbiət elmləri ilə bağlı tədqiqatlar ən çox rusca aparılırdı. Ancaq heç kəs demirdi ki, bu, Azərbaycan türkcəsinin zəifliyi ilə bağlıdır. Hamı bilirdi ki, bu, aşkar siyasi hərəkətdir. Ruscadan tərcümə edilən riyaziyyat, fizika, biologiya, təbabət və sairə ilə bağlı dərsliklər göstərirdi ki, türkcə, mükəmməl elm-texnika dilidir. Ruscada orijinalda olan fundamental elmlərin, təbiət elmlərinin dili mükəmməl şəkildə Azərbaycan türkcəsinə köçürülürdü. Təsəvvür edin ki, bu türkcə dərslik dili idi, ruscadakı elmi fikir aydın və kamil şəkildə Azərbaycan türkcəsində verilir. Deməli, türkcə o qədər mükəmməl və çevik idi ki, dərin elmi-nəzəri fikirləri məktəblinin qavrayacağı səviyyədə aydın və sadə üslubda ifadə edirdi. Və deməli: yuxarı dairələrdən dissertasiya tədqiqatlarının ana dilində yazılmasına icazə verilsəydi, bu dissertasiyalardakı elmi dərinliyi də türkcədə rahat yazmaq olardı, həm də bu proses türkcəni daha da inkişaf etdirərdi.

Min ildən çoxdur ki, türk dili, türkcələrimiz bu məzmunu hazırdır. Bu mövzunun giriş hissəsində Şərq türkcəsindən bir neçə nümunənin timsalında türkcənin mədəni səviyyəsi haqqında, istənilən məzmununda elmi fikri ifadə etməyə qadir olması barədə müəyyən təsəvvür aldığ. İndi görəcəyik ki, Qərb türkcəsi də həmin səviyyədədir, hətta bir qədər də irəli gedir. Şərq türkcəsi Əl Fəribi, İbn Sina, Mahmud Kaşğari, Yusuf Balasaqunlu, Əlişir Nəvai kimi elmi istedadı, Attila, Çingiz xan, Səlcuq xan, Əmir Teymur kimi dövlətçilik, sərkərdəlik istedadı olan şəxsiyyətləri yetirən türklərin dilidir. Xalqın şüur, təfəkkür səviyyəsi dilinin vasitəsilə hazırlanır. Həmin şərq türklərinin yetirdiyi həmin dahilərə anaları Şərq türkcəsində layla deyib, beşik nəğməsi oxuyublar, ərəbcə, farsca yox. Millətin istedadı o dahilərin canına

həmin beşik türkcəsinin vasitəsilə hopmuşdur. Əlişir Nəvai «Mühakimətül-lügəteyn» əsərində deyirdi ki, türk farscanı elə öyrənir və elə danışır ki, heç kəs fərq verə bilməz ki, bu, türk, ya farsdır. Farslardan da rast gələrsən ki, türkcəni öyrənirlər. Ancaq türkcə elə danışır ki, dərhal türk olmadıqları bilinir. Və belə ümumiləşdirir: o, türkün (yəni türk millətinin), bu da farsın (yəni fars millətinin) istedadıdır. Şərq türk millətinin həmin istedadı sayəsində Əl Fəribi, İbn Sina, Mahmud Kaşğari ərəb dilini elə mükəmməl öyrəndilər ki, elmi əsərlərini Şərqi elm dili sayılan (Avropadakı latın dili kimi) ərəb dilində yazdılar. Əgər ərəbcənin, Quran dilinin dediyimiz Şərq elm dili vəkaləti olmasaydı, onlar da əsərlərini Yusif Balasaqunlu, Əlişir Nəvai kimi türkcə yazardılar. Əslində, Balasaqunlunun «Qutadğu bilig» əsəri mənzum pedaqoji-etik traktatdır. Bu, eynən Nəsirəddin Tusinin «Əxlaqi-nasiri» əsərinin mənzum şəkildə ifadəsidir, yəni o da «Əxlaqi-nasiri» kimi etikaya, dövlətçilik davranışına aid mənzum elmi əsərdir. Yaxud bir qədər sonra Əlişir Nəvai «Mühakimətül-lügəteyn», «Məntiqüt-tüyr», «Mizanül-övzan» kimi elmi əsərlərini Şərq türkcəsində yazdı. Nəvai əsərlərinin elə adlarından da göründüyü kimi, elmi terminlər ərəbcədir ki, bu da elmi əsərlərin ərəbcə yazılmasının mühüm şərtlərindən biridir. Ərəbcə terminologiya o dərəcədə yetkin idi ki, vaxtilə orta əsrlərdə Avropanın elm dilində o az qala latınca terminologiya ilə atbaşı (M.Kaşğari) gedirdi. Əlbəttə, burada elm xadimlərinin cəfaya qatlaşmaq cəhdinin zəifliyi də öz işini görür. Əlişir Nəvai bu məsələni türk şairlərinin türkcə şeir yazmaqdan yayınmaları ilə bağlı sərrast ifadə edir. Deyir ki, onlar türkcənin gülləri üstündəki tikəndən qorxub qaçırdılar, mən tikəndən qorxmadım. Əlbəttə, Nəvai türkcənin tikənliliyi deyəndə türk dilinin zəifliyinə işarə etmir. Əksinə, türkcə və farscanı müqayisə edərək türkcənin farscaya nisbətə lügətinə görə daha zəngin, qrammatik quruluşuna görə daha mükəmməl olduğunu əyani şəkildə, dil faktları əsasında sübut edir və deyir ki, türkcənin qrammatik kamilliyini ancaq ərəbcə ilə müqayisə etmək olar.

«Tikən» məsələsi türkcə ilə əruz vəznı arasındakı ögeyliliklə bağlı idi. Nəvai bu işi gördü, əruzla türkcəni doğmalaşdırdı.

Eyni sözü bir əsr sonra Füzuli dedi və o da «tikən» probleminə toxundu:

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türki ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazı namərbutü-nahəmvar olur.
Məndə tövfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.*

Füzuli açıqca deyir ki, türk ləhcəsi şeir tərkibində nizam (nəzm) qəbul etmir. Dövrün şeiri əruz vəznindədir. Deməli, türkcənin əruz nizamına düşməsində müəyyən çətinliklər var. Bir az da dəqiqliyə varır – «əksərən» deyir, yəni həmişə yox, ancaq müəyyən hallarda. Və o da Nəvai kimi sözünü «tikən»lə yekunlaşdırır: *novbahar olcaq tikəndən gül yarpağı bitər*. Nəvainin Şərq türkcəsində gördüyü işi Füzuli Qərb türkcəsinin şeir dilində etdi.

Deməli: Nəvai və Füzulinin şeir dili ilə bağlı çəkdikləri cəfaya türkün alimləri də qatlaşa bilərdilər və türkün elm dilində «tikən» problemini həll edə bilərdilər: ərəbcə terminlərə ya qarşılıq tapar, ya da türkcənin fonetik və morfoloji dəyirmanında onu üyüdə bilərdilər. Bu gün biz (bütün dünyada belədir) dilimizdə nə qədər əcnəbi (ərəb, Avropa mənşəli) terminlər işlədirik, ancaq bu terminləri türkcənin leksik sisteminə düzmüşük və türkcənin morfonologiyası ilə işlədirik. Onda da belə edə bilərdilər. Orta əsrlərdə ərəbcə terminlərin müqabilində hüquqa, ticarətə (iqtisadiyyat), astronomiyaya, başqa elm sahələrinə aid türkcə xeyli termin vardı: *quyruqlu yıldız* (indiki: kometa), *yıldız düşümü* (indiki: meteorit), *göy kənarı* (üfüq), *yaşmağ* (mühafizəçi), *ulus* (xalq), *yarğılama* (azad etmə), *bitikiçi* (katib), *çəri* (qoşun, «ləşgər»in qarşılığı), *çərik* (əsgər) və s. Ancaq bu terminləri Əl Fərabî, İbn Sina, Nəsirəddin Tusî yox, ikinci, üçüncü dərəcədə

səviyyə sahibləri işlədirdilər. Bu şəxslər türkcənin elmi üslubunu yarada və inkişaf etdirə bilməzdilər.

Əlbəttə, elm, elmi dil-üslub məsələsini ayrı-ayrı şəxslərin ixtiyarına vermək, özbaşına buraxmaqla uğurlu bir nəticə gözləmək olmaz. Bu iş dövlət, hakimiyyət, şahlar, saraylar təminatçı kimi çıxış etməlidir. Yadımızdadır ki, Şirvanşah Axsitan «Leyli və Məcnun»u Nizamiyə farsca yazmağı sifariş etmişdi. Hətta «türk dili yaraşmaz şah nəsilimizə» deyər türkcə yazmağı rəsmi yasaq etmişdi. Yaxud XV əsr Azərbaycan şairi Kişvəri açıq elan etdi:

*Kişvəri şe'ri Nəvai şe'rindən əskik iməs,
Bəxtinə düşsəydi bir Sultan Hüseyni-Bayqara.*

Bu tarixi gerçəklikdir: Əlişir Nəvai Sultan Hüseyn Bayqara zamanı Şərq türkcəsini bütöv Türkünstanın ümumi ədəbi dilinə çevirdi və Məhəmməd Füzuli məhz Şah İsmayılın və Sultan Süleymanın zamanında Qərb türkcəsini ümumi Oğuz ədəbi dili kimi, imperiyanın ədəbi dili kimi işlətdi. Bundan sonra Qərbdə türkcə poeziya dili oldu, Füzuli türkcə əruzda yazmağın «duşvarını asan eylədi». Ona qədər fars dili Ön Asiyanın şeir dili adını qazanmışdı və farscaya bu adı qazandıran, birinci növbədə, Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk şairləri idi; Nizamilər, Xaqanilər, Mollayi-Rumilər idi. Füzuli Qərbdə şahnamə, qəhrəmannamə ənənəsinə qarşı Leyli–Məcnunnamə üslubunu ərsəyə gətirdi, türkcəni lirik-fəlsəfi şeir dili kimi təsdiqlədi. Bundan sonra türkcə yazmağa axın başladı və aşkarca fars şeiri zəifləməyə başladı.

Beləliklə, Nəsimi ilə dabanqırma gələn Füzuli Qərb türkcəsini Ön Asiyanın zirvə şeir dilinə çevirdi. Qərb türkcəsi də başqa dillərdə yazmış, başqa dilləri ucaltmış Nəsirəddin Tusi, Şeyx Şəfiəddin, Mövlana Cəlaləddin, Bəktaş, Fəzulullah Nəimi kimi ədəbi-elmi istedadı, Mehmet Qaramanlı, Osman Qazi, Mehmet Fateh, Şah Abbas, Sultan Süleyman kimi dövlətçilik, sərkərdəlik istedadı olan şəxsiyyətləri yetirmiş Qərb türklərinin dilidir. Və burada da Qurani-məcidin dili ilə əfsunlanmış ərəbcənin ümum-

şərq elm dili ənənəsinin mənəşəsini sındıran siyasi-dövlətçilik atmosferi olsaydı, qərb türkcəsi elm dili kimi işlənməyə hazırıdı.

Fikrin ifadəsində, bildiyimiz kimi, əsas amil qrammatikadır – morfologiya və sintaksisdir. Aqlütinativ dildə şəkilçilərin düzülüş ardıcılığı var, sözdüzəldici (leksik) və sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilərin cərgələnmə sistemi mövcuddur. Əlimizdə türkcə yazılı örnəklər olandan həmişə bu sistemdə müəyyənlik görmüşük, bugünkü sabitliyin şahidi olmuşuq. Füzulidə: **Səyyad, saqın, cəfa yamandır, Bilməzsənmi ki, qana qandır.** Bir sözdə nə qədər qrammatik mənə cəmləşib: bil+mə+z+sən+mi+ki. İfadənin məntiqi çevikliyi bilavasitə sintaktik kamilliyyənin dərəcəsiindən asılıdır. Yenə Füzulidən bir örnək:

*Qəbrim daşına kim, qəm odundan zəbanədir,
Tə'n oxun atma kim, xələri çox nişanədir.*

Əsas sintaktik qəlib (baş cümlə) budur: **Qəbrim daşına tə'n oxun atma.** Ancaq göründüyü kimi, bu cümlə parçalanıb, arasına aydınlaşdırıcı cümlə girib və bu mürəkkəb cümlə daha başqa bir sadə cümlə ilə başqa bir mənadan açıqlanıb. Bu parçalanma ona görə mümkün olub ki, sintaksis kamildir və bu parçalanma ilə aydın mənə verilməsi qrammatik bütövlükdən irəli gəlir. Və məhz belə mürəkkəb sintaktik quruluş dərin bədii-fəlsəfi fikrin aydın – sadə çatdırılmasının təminatçısıdır.

Tarixin aşağı qatlarına endikə bu morfoloji-sintaktik kamillik yenə özünü saxlayır. Əyanilik üçün Yunus Əmrədən bir örnək:

*Sirat kıldan incədir,
Kılıçdan kəskincədir.
Varıp anın üstünə
Evlər yapasım gəlir.*

Adamın başı fırlanır, gözü qaralır ki, gör bu kişi nə qüdrətin sahibidir ki, kılıç kimi kəsən bir tükün üstündə evlər tikir – həm də **ev** yox, məhz **evlər**. Bu, Yunusun fantastik səviyyədə yüksək

təfəkkürünün inşaatıdır. Bu, türkcənin qüdrətidir ki, insanı bu fantaziyaya qaldırır. Və həmin qadirliyin sayəsində həmin fantastik düşüncə belə sadəcə, mütəhərrik, aydın ifadə olunub. Hər bir təfəkkür – istər millətinki, istər fərdinki – konkret dil materialının əsasında meydana gəlir. Dil nə səviyyədədirsə, təfəkkür, düşüncə o miqdardadır. Füzuli deyirdi: *Nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz*. Çünki təfəkkür dillə qurulur. Buyur, bu dil, istəyirsən, filosof dilidir, istəyirsən, inşaatçı dili, tikinti sənayesinin dilidir.

Yunusun həmin şeirindən başqa bəndə diqqət yetirək:

*Altında qayya vardır,
İçi nar ilə pürdür.
Varıb ol kölgəlikdə
Bir az yatasım gəlir.*

Söhbət cəhənnəm alovunun kölgəsindən gedir. Siratın – qıl körpüsünün altında cəhənnəm atəşinin alovu zəbanə çəkir – dil-dil qalxıb yandırmağa bir nəsnə axtarır. Yunus bu alovun kölgəsində bir yatıb istirahət etmək istəyir. Alovun kölgəsi olurmu? Olur – Günəş ərsə qalxan alovun bir tərəfindən düşürsə, o biri tərəfinə solğun bir kölgə salır. Bu kölgə gerçəklikdir. Ancaq o atəş gün işığına kölgə sala bilər ki, o, gur, qalın bir alov olsun. Bəs bu gur alovun istisindən, yandırıcı hərarətindən onun kölgəsində necə dayanmaq, hələ dayanmaq da azmış kimi, yuxuya gedib orada uzun bir zaman keçirənsən, yatıb dincələsən. Artıq bu, Yunusun istedadının və türkcənin möcüzəsidir: **kölgə** sözünün içində sərinlik anlayışı var – Yunus cəhənnəm atəşinin kölgəsində bir az sərinləmək istəyir. «İşığın kölgəsi»ni Yunus Əmrə kəşf edir, XIII yüzildə kəşf edir. Ondan altı əsr sonra türkcənin dil bazasında bu kəşf olunmuş məntiqi alman şair-filosofu Göte işlədir. Əli bəy Hüseynzadənin Götenin «Faust»undan tərcüməsində bunu görürük:

*Ənzari-şəbabımda pədidar olan, ey zill,
Ey zilli-tüluat, oluyorsın yenə peyda!*

– *gənclik nəzərlərimdə canlanan ey kölgə, ey tülu edən, doğan günəşin kölgəsi, yenə peyda olursan.*

Göte Yunusu oxuyubmu, bu ifadədən xəbəri varmı, deyə bilmərəm; xəbəri olmamasını da deyə bilmərəm. Ancaq onu deyə bilərəm ki, həmin Göte Nizami Gəncəvinin bir bədii lövhəsini ədəbi kəşf kimi qiymətləndirib. Nizamidə bir it leşi təsvir olunur. Onun yanından keçənlər burunlarını tutub, sürətlərini artırırırlar ki, pis iydən uzaqlaşsınlar. Birdən keçənlərdən biri itin ağaran dişini görüb yaxınlaşır, murdar iyi unudub heyranlıqla itin sədəf dişlərinin gözəlliyinə tamaşa edir. Keçənlər bir-bir, iki-bir dayanıb bu gözəlliyə tamaşa edirdilər. Göteni heyran qoyan odur ki, Nizami dühası bu iyli-qoxulu murdar cəsəddə bir gözəllik nişanəsi tapır və bu gözəlliyi insanlara təlqin edir. Yəni Götenin Şərq ədəbiyyatından, türk fəlsəfi fikrindən xəbəri var idi. Yaxud Hegelin öz dialektika qanunlarının kəşfində Şərqiyanıb məhv olan, sonra canlanıb dirilən Zümrüd quşu əfsanəsindən impuls almış olması məlumdur. Yəni bütövlükdə alman ədəbi-estetik və elmi-fəlsəfi düşüncəsinin Şərqi, türkən ədəbiyyatından məlumatı olması məlumdur. Deməli, Götenin yeddi yüz il əvvəlki türk ədəbiyyatını (Nizamini) tanıdığını görə-görə bu ədəbiyyatın yüz il sonrakı dərin fəlsəfi təsəvvür yaradıcılığından (Yunus Əmrədən) xəbərsiz olması qənaətində olmaq real məntiqə sığmır. Yenə Yunusdan başqa bir nümunə:

*Bən günahımca yanam,
Rahmet suyunda yunam,
İki kanat takınam –
Bir az uçasım gəlir.*

Sözlərdəki məna tutumuna baxın: elə bil beyində sıxılıb bir kündəyə doldurulmuş bir vulkan püskürtüsü ağızdan çıxıb, dildən enib-düşüb sovrulmağa başlayır; sanasan ki, günəş bir zərrəyə sıgıbmış, bir damcıda əks olunubmuş. «Günahımca» sözü «nə qədər günah etmişəmsə, onun cəzasını ödəyən qədər» kimi geniş

təsvirin məzmununu verir; bircə sözün morfolojiyasında – quruluşunda böyük bir təfərrüat yığcamlıqla əks olunur. Qarşımızda yığcam, eyni zamanda aydın, şəffaf görünən, asan qavranılan bir fikir kütləsi dayanır. Yaxud «İki kanat takınam» misrasında bir təyyarə (uçaq) zavodunun gördüyü iş, yaratdığı model təsəvvürə gəlir – bir təyyarəni (uçaqı) qayırıb düzəldib, qanadlarını qoşub-taxıb uçmağa hazır etmək təsəvvürü yaranır; uçmağa hazır kimi deyir: «Bir az uçasım gəlir». Burada xalis texniki proses təsvir edilir. Bu, elmi dildir. Bu, türkcənin XIII əsrdəki səviyyəsidir. Dildə əsas qrammatik kamillikdirsə, burada sözün morfoloji hissələri – kökü, şəkilçiləri ən mükəmməl yapon cihazındakı dəqiqliklə birbirinə bağlanıb – ancaq fərq bu ki, yapon cihazı uzun müddət işlədikcə tərkib hissələri tədricən sıradan çıxır, bu sözlərin tərkib hissələri isə zaman keçdikcə, işləndikcə daha da möhkəmlənir, bərkiyir. Bu sintaksis ən kamil yapon robotundan daha mükəmməldir. Buradakı sintaksis sözləri bugünkü, XX əsrdəki dürüstlük, sərrastlıq və məntiqlə əlaqələndirir, bağlayır. Füzuli yazır:

*Hər xilqətə gərçi bir səbəb var,
Aya, səbəbi kim etdi izhar?
Hər zərreyi-zahirin zühuri.
Bir özgəyə bağlıdır zəruri.
Gər ғayətə eyləsən təəmmül,
Zahir olur onda məzhəri-küll.
Haqqa ki, həmin vücud birdir,
Bir zata vücud münhəsirdir.*

Burdakı **səbəb**, **izhar**, **zərrə**, **zahir**, **zühur**, **zərurət**, **məzhər**, **küll**, **vücud** kimi sözlər bu gün də bizim dilimizdə fəlsəfi terminlər kimi işlənir. Bu mətn fəlsəfə deyilmi? Hegelin nəsr ilə almanca dediyini Füzuli şeirlə türkcə çox sadə və aydın verir. Hegeldə elm elmi üslubda yazılır, Füzulidə isə elm bədiiliyin içində verilir. Deməli, bu, daha kamildir. Füzuli bədii düşüncəni fəlsəfi terminlərlə və fəlsəfi dillə deyir: Öylə sərməstəm ki, **idrək**

etməzəm dünya nədir; Mən yekcəhətəm **təriqətimdə**; Şayəstə deyil sənə bu **üslub**... Biz sırası adamlar indi deyirik: «anlamıram, başa düşmürəm»; filosof deyir: «dərək etmirəm»; Füzuli – Məcnun deyir: «idrak etmirəm» – daha bu ifadə filosofluqdan yuxarı filosofluqdur. «Yekcəhətəm təriqətimdə» deyərkən xasiyyətinin sabitliyini nəzərdə tutur. Ancaq nə «xasiyyət» deyir, nə «yol, vəziyyət» və sair deyir, məhz «təriqət» deyir, çünki «təriqət» sözündə həmişə fəlsəfi anlayış, konsepsiya, əqidə – məslək mənalrı var. Yenə o, «sənə bu üsul, bu davranış yaraşmaz» demir, məhz «üslub» sözünü işlədir – bu, elmi ifadə tərzidir. Məcnun Leyliyə deyir:

*Məndə olan aşikar sənsən,
Mən xud yoxam, ol ki var, sənsən.
Gər mən mən isəm, nədən sən, ey yar,
Vər sən sən isən, nəyəm məni-zar?*

Bu, bədii təfəkkür deyil, elmi təhlildir, psixoloji şərhdir. Bunu fəlsəfi dil kimi qəbul etmiriksə, onda Hegelin də dili fəlsəfə deyil. Hegelin dili fəlsəfə dilidir. Bəlkə, fəlsəfə dili elm dili deyilmiş, yoxsa elm dili riyaziyyatın, texnikanın, raket sənayesinin dilidir? Bəs qədim elmlərin hamısı fəlsəfə deyildimi? Fəlsəfənin içində deyildimi? Deməli, fəlsəfənin dili elm dilidir. Və deməli, Füzulinin dili elmlilə zəngindir. Hələ fəlsəfililiyini bir yana qoyaq, Füzuli deyirdi ki, öz şeir dilini hünər sənətkarlarının ləlcəvəhəri ilə bəzəmək üçün müxtəlif elmləri, o cümlədən həndəsəni, deməli, riyaziyyatı öyrənmişdir.

Eynən belə deyir: bir müddət həyatımın dəyərini fəlsəfə və tərcümə-rəvayət (görünür: filologiya) elmlərinin kəsbinə sərf etməklə, hikmət və həndəsənin faydalarına xərcləməklə tədricən hünər sənətkarlarının ləllərindən nəzm gözəlimə zinət vurdum. Bu təşbeh ancaq kimya biliyinin üstündə dura bilər:

*Silki-əhli-halə çəkmiş zahidi əşki-riya,
Mis kimi kim sim qədrini bildirər simab ona.*

Yəni: Aşıqlər həmişə göz yaşı tökərlər, zahid də özünü aşıq silkindən, eşq əhli olanların məsləkindən bir şəxs göstərmək üçün göz yaşı axıdır; ancaq onun aşıqlərə bənzərliyi misin əlvanlığı ilə gümüşün parıltısı arasındakı fərq kimidir – bu fərqi civə ilə yoxlamaq olar: misin və gümüşün üzərinə civə tökərsən, hər ikisi apağ görünəcək, bir azdan sonra mis oksidləşib qapqara olacaq, gümüş isə öz ağılığını saxlayacaqdır. Beytin içində bu məzmun qavranır. Göründüyü kimi, bir təşbehə ən azı verdiyimiz şərhdəki həcmdə məna sığışıb. Həmin məna elmdir. Bu təşbehin timsalında Füzuli öz oxucusuna bir paraqraf kimya dərsi verir. Beləcə şairin elmi, biliyi şeirin məzmununa intellekt gətirir. Burada bədiiliyin içində elmi təşbeh vasitəsilə ifadə edən dil elmi üslubda elmi daha mükəmməl ifadə edə bilərdi. Deməli, Füzulidəki fəlsəfi dilin potensialında fizika, riyaziyyat, kimya... hər halda dövrün ərəb elmləri yuvalanmışdı; dövrün ərəb elmləri isə masştabına görə zamanının dünya elminin ekvivalenti səviyyəsində idi – müasir elmi-terminoloji sistemdə ərəb elm terminlərini (kimya, algebra < əl cəbr və s.) yada salın. Burada bir həqiqəti də deməliyə ki, elmi düşüncəni bədiiliyin geyimində verən Yəsəvi, Yunus, Nəsimi, Füzuli və başqaları ilə bir vaxtda bilavasitə elmi dildə – üslubda yazan şəxsiyyətlər də vardı. Və belələri türkcənin nəliyini göstərə bilmirdilər. Çünki o zaman Yunus, Nəsimi, Füzuli səviyyəsində təfəkkür sahibi alimlər türkcə yox, əksərən ərəbcə, bəzən də farsca yazırdılar. Yəni Füzuli səviyyədə alim öz əsərini türkcə yazsaydı, türkcənin elm dili də Füzulinin bədii dili səviyyəsində mükəmməl olardı. Beləliklə, kamil türkcə elmin dili öz kökünü Yəsəvilərin, Yunusların, Füzulilərin (**-lər** deyirəm, ancaq əlbəttə, bunların hərəsindən bircədir, dünyada bunların hərəsi bir təkdir) dilindən götürür. Deməli, elm dili üçün bazanı bədii üslub hazırlayır. Sonra elm adamları onu öz sahələrinə tətbiq edirlər. Bədii dil xalq dili ilə bilavasitə bağlıdır. Xalqın dilini yazıçı-şair kimi heç bir alim bilə bilməz. Bu səbəbdəndir ki, kamil türkcə elm dili bədii üslubdan doğulur. Başqa xalqlarda da

bu təcrübə təsdiqlənir. Məsələn, rus milli ədəbi dilinin banisi A.Puşkin sayılır: Puşkinin bədii yaradıcılığı, bədii dili meydana gələndən sonra rusca publisist və elmi üslublar müəyyənləşir. İngilis dili tarixçiləri etiraf edirlər ki, XVI əsrə qədər ingilis dili «bəsit və zəif» idi (Kokston). Söylənir ki, o vaxta qədər ingilis dili ərəbcədən birbaşa tərcüməyə qabil deyilmiş. Deməli, XVI əsrdə Şekspirin bədii dili ingilis ədəbi dilini kamala yetirir. Halbuki Yəsəvinin, Yunusun, Nəsiminin, Nəvainin, Füzulinin əsərlərində türkcə öz yüksək kamalını nümayiş etdirirdi. İndi anormal məntiq olardı ki, 7–9 əsr bundan əvvəl əzəmi kamillikdə olan bir qrammatikanın bu gün elm dili kimi yararlılıq dərəcəsindən şikayətlənəsən. XVI əsrə, Şekspirə qədər ərəbcədən ingiliscəyə tərcümənin olmamasından danışılır, ancaq VII əsrin yazılı abidəsi sayılan «Dədə Qorqud kitabı»nda Quranın ixlas surəsinin tərcüməsi var:

*Yucalardan yucasan,
Yuca Tanrı!
Kimsə bilməz, necəsən,
Görklü Tanrı!
Sən atadan olmadın,
Anadan doğulmadın.
Kimsə rizqin yemədin,
Kimsəyə güc etmədin.
Qamu yerdə əhədsən,
Allahu səmədsən.
Adəmə sən tac urdun,
Şeytana lə'nət qıldın.
Bir suçdan ötrü
Dərgahindən sürdüin.
Nəmrud göyə ox atdı,
Qarnı yarığ balığı
Qarşı tutdun.
Ululuğa həddin,
Sənin boyun, qəddin*

*Yox.
Urduğun ulaltmayan,
Ulu Tanrı!
Basdığın bəlirtməyən,
Bəlli Tanrı!
Götürdüüyün göyə yetirən,
Görklü Tanrı!
Qaxdığın qəhr edən,
Qəhhar Tanrı!
Birliyinə sığındım,
Çələbib, Qadir-Tanrı!*

Bu, eynən Qurandakı səcli (qafiyəli) nəsrin ahəngdar dilidir. Allahın sifətləri bütün Qurandan cəmləşdirilib İxlas surəsinə əlavə olunmuşdur. Bütün Quran bu dillə tərcümə oluna bilsəydi, namazı türkcə qılmaq olardı. Bu, VII əsrin türkcəsidir – Qərb babalarının onlara miras qoyduğu kamil dili müasirləşdirlə; əgər ingiliscə, fransızca və ya ruscada bizdə olmayan elə bir elm dili modeli varsa ki, onsuz keçinmək olmur, türkcədə onun kalkasını hazırlasınlar. Bir zamanlar Füzuli türkcədəki «düşvarı asan etməyə» girişdi və istədiyinə nail oldu. Vaxtilə ingiliscəni, fransızcanı, ruscanı da öz alimləri işlədə-işlədə təkmilləşdiriblər. Bir vaxt elmi əsərlərini ərəbcə, farsca yazan alimlərimiz də indikilər kimi tənbellik ediblər, hazırından yapışıblar. Halbuki Yunusdan və Füzulidən gətirdiyim morfoloji – sintaktik örnəklərdən göründüyü kimi, bu gün türkcənin əcnəbi qrammatikaların yardımına heç bir ehtiyacı yoxdur. Sadəcə dünyanın bugünkü elmi-texniki tərəqqisi ilə bağlı türkcəyə beynəlxalq terminlər gətirmək və ya onların qarşılığını hazırlamaq olar. Bu, ruscada da belədir, almançada da, ərəbcədə də, hətta ingiliscənin özündə də. Əslində, **kompyuter** kimi müasir terminə **bilgisayar** kimi uğurlu qarşılıq tapan dilin beynəlxalq terminləri ilahiləşdirməyə əşədd ehtiyacı yoxdur. Vallah, türkcənin kamilliyindən gileylənənlər o dünyada cənnət almasını qoxlamaqdan da şikayətlənə bilərlər (əgər cənnətə gedə bilsələr).

BİR DAHA TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNİN ÜMUMTÜRK DƏYƏRİ HAQQINDA

Bir türk şairi: Türkcə səs bayrağımızdır.

Oğuz xanın öz övladlarına «Kün tuğ bolsun, gög kurıqan» (Günəş bayrağın olsun, göy-səma şəmsiyyəni) tövsiyəsini müdrik, pozulmaz baba-əcdad sözü bilən türk, dünyanın ucsuz-bucaqsız coğrafiyalarında özünə vətən salıb, dövlət qurub yaşayır. Bu müxtəlif coğrafiyalarda, uzaq-uzaq vətənlərdə yaşayan türkləri bir-birilə bağlayan ən güclü vasitə onların dilidir. Geniş coğrafiyalardakı türklər üçün «türk vətən ailəsi» ifadəsi yoxdur, ancaq «türk dil ailəsi» ifadəsi var. Demək, türkü ailə şəklində salan onun dilidir. Ağsaqqalımız İ.Doğramacının belə sözü var: «Millətlərin türünü bildirən ən başta gələn husus, hətta tək unsur evdə konuştukları dildir... Anamın, babamın, dədələrimin, nənələrimin evdə konuştukları dil türkcə idi».

Həqiqət budur ki, ailə o vaxt ailə olur ki, hamı bir dildə, ana dilində danışsın və onun üzvləri bir-birini anlasın. Təbii ki, özünü ailə sayan bir kollektivdə hərə bir dildə danışsın, deməli, o insan qrupu ailə deyil. Sizə bu fikir qondarma bir mühakimə kimi görünə bilər. Bunu elə belə, gəlişi gözəl bir söz saya bilərsiniz. Ancaq mən bunu görmüşəm. Azərbaycanlı ata-analar övladlarını rusca məktəbə qoyurdular. Ata ilə ana öz aralarında ana dilində, türkcə, övladları öz aralarında və valideynləri ilə rusca danışırıldı. İndi mənə şərik olarsınız ki, bu, ailə deyil, ailənin karikaturasıdır, olsa-olsa, bədii əsər üçün satirik-yumoristik bir kompozisiyadır (C.Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» komediyasında belə bir ailədən danışılır). Həmin ailə bütövlüyü prinsipi ilə deməliyə ki, müxtəlif coğrafiyalardakı fərqli ləhcələrdə danışan türklər bir-birini anlamırlarsa, burada türk ailə birliyindən

danışmaq reallıq deyil. Heç olmasa, bu fərqlərin artmasının qarşısını almağa çalışmaq lazımdır. Bir var ki, ləhcələr arasında tarixi-təbii şərtlərlə fərq yaransın, bir də var ki, bu fərqi şüurlu şəkildə yaradasan. Yaxud görəsən ki, fərq artır, qarşısını almaq olar, ancaq laqeydliklə, etinasızcasına tamaşa edəsən, fərq daha da artacaq. Yəni bu, dəhşətli bir dramadır, faciə janrında qurulan bir səhnədir, ancaq sənün ona seyrçi kimi baxmağın və heç bir iş görməməyin ondan da böyük faciədir. Ortaq türkcə ideyası belə yaranmışdı: türkcələr arasında fərqlərin artdığını, türklər arasında anlaşılanın azaldığını gören türk milliyyətçiləri orta q türkcə ideyasını yaratmışdılar. Bu gün SSRİ-nin dağılması ilə dünyada yaranmış yeni siyasi iqlim, türklərin bir-birilə əlaqə vacibliyi dil-ünsiyyət-anlaşma məsələsini yenidən aktuallaşdırır.

Bir-birimizi anlamaq üçün ikicə iş görməliyik. Biri odur ki, türk dilinin tarix boyu müəyyənənmiş, təşəkkül tapmış əsas lüğət fondunu və qrammatik quruluşunu qoruyub saxlamalıyıq – xüsusilə əsas lüğət fondunu, çünki qrammatik quruluş yüzə yüz obyektiv xarakter daşıyır, qrammatik quruluş, adətən, subyektiv müdaxiləni qəbul etmir. Türk dilinin uzun tarixi inkişaf yolu gəlməsilə, hətta xeyli sarpmalarilə yanaşı, bu gün bütövlükdə türkcələrin əsas lüğət fondunun 80–85 faizi qıpçaqların, oğuzların isə 95 faizi eynidir. Bu eyni olan, anlaşma yaradan leksikonun hamısı xalis türkcə deyil. «Dədə Qorqud kitabı»ndan, Y.Əmrədən, M.Füzulidən üzü bəri həm bədii ədəbiyyatın, şairlərin, həm də xalqın, geniş kütlənin dilində işlənmiş ərəb və fars sözləri də həmin lüğətə daxildir. Bu lüğətin qorunması yazılmamış qanundur. Əmrəsiz-fərmansız xalq bilir ki, əcdadından gələn dili o yaşatmalıdır. Əsas lüğət fondu qrammatik quruluşla birlikdə dil binasının təməlidir. Xalq bilir ki, binanın bünövrəsinə toxunmaq olmaz, oradan bir daş da çıxarmaq, sındırıb qəlpələmək binanı dağıtmağa başlamaqdır. Bu qanun təbii norma kimi, stixiya ilə davam edir. O normanı özbək də, türkmən də, Anadolu türkü də, Azərbaycan türkü də gözləyir. Yoxsa müxtəlif coğrafiyalardakı

türkcələr çoxdan tanınmaz vəziyyətə düşərdilər. İnsanlar yeyib-icməyə, yeriməyə, yatıb-durmağa necə vərdisə edirlərsə, bu dil qanunu da eləcə təbii vərdisə sahib olur. Keçən əsrdən həmin təbii normanı şüurlu şəkildə pozmaq meyilləri ortalığa çıxır. Bu, fərdi olur, hər türkcənin özü üçün olur, o biri türkcələr xəbərsiz qalır və türkcələrdə bir-birini anlama zəifləməyə başlayır. Ən qəribəsi də budur ki, guya bu iş hansı türkcəninşə xeyrinə edilir. Dedik ki, dil ailə içərisində fəaliyyət göstərir. Əgər bir dil özbaşına bir addım atırsa, bunun adı məhz özbaşınalıqdır, o biri türkcələrə biganəlikdir. Qardaşların mənəm-mənəmlik etməsi, bir-birlərilə hesablaşmaması ailə tərbiyəsinin pozulması deməkdir. Dil ailəsində də birinin ancaq özünü nəzərə alması dil ailəsinə rəxnə salır, ailədə çaxnaşma yaranır. Ölçü o deyil ki, sən öz dilində ancaq milli olanı, ancaq türkcə olanı saxlayasan, ölçü odur ki, gərək qardaş dilini də düşünsən. Əgər sən dilində həm milli, həm əcnəbi varsa, sinonimlik ölçüsünə zərər dəymirsə (axı sinonimlik də vacibdir), nə olar ki, millini saxla yabançını at. Deyək ki, sən yazı dilində **pir** də işlənilib, **qoca** da, **pedər** də işlənilib, **ata** da, **piri**, **pedəri** atsan, heç kəs səni qınamaz. Ancaq bir məna üçün bir söz varsa, o da əcnəbidirsə, onu atıb, əvəzinə süni surətdə milli qarşılıq düzəltmək həm sən özün üçün ziyandır – yeni nəsillərin öz dədə-babasını anlamayacaq – həm də qardaş dillər üçün fəlakət yaranır, qardaşlar arasında anlaşma tədricən zəifləyir. Sən deyirsən **etki**, ancaq sən baban da **təsir** deyib, bu gün başqırt, qırğız, özbək, tatar, türkmən, uyqur türkləri də **təsir** deyirlər. Eləcə də sən **okul** işlədirsən, qardaşların **məktəb**, sən **genel**, qardaşların **ümumi**, sən **görev**, qardaşların **vəzifə**, sən **öğretmen**, qardaşların **müəllim** işlədirlər.

Nə olsun ki, bu sözlər ərəbcədir, bu sözlər həm sən tarixinlə səni danışdırır, həm də onların yardımı ilə qardaşlarını anlayırsan. 1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayındakı məruzəsində B.Çobanzadə bütün coğrafiyalardan gəlmiş türklərə dedi ki, bu gün türklərin tarixən bir-birinin ədəbiyyatını oxuyub

qavraya bilməsində və bir-birini anlamasında ərəb və fars sözlərinin böyük xidməti olmuşdur. Çünki müxtəlif ərəzilərdəki, hər dövlətdəki türk eyni əcnəbi sözləri alır və eyni mənada işlədirdi. Deməli, tarix boyu müəyyənlanmış lüğəti vurub dağıtmaq olmaz. Min illərlə yığılmış bu fond son dərəcə tədriciliklə dəyişməlidir. Türkcələr içərisində bu tədriciliyi ən çox pozan Türkiyə türkcəsidir. Ona görədir ki, Yunus Əmrəni bugünkü Ankara, İstanbul tələbəsi, universitet öyrəncisi çətinliklə oxuyub anlayır, ancaq Bakı universitetinin tələbəsi, hətta Azərbaycanın orta məktəb (okul) şagirdi oxuyur və asanca qavrayır.

Bir-birimizi anlamaq üçün, lüğət fərqlimizi artırmamaq üçün görəcəyimiz ikinci iş bundan sonrakı söz yaradıcılığını bir məxrəcdə aparmaqdır. Bu məqsədlə həm milli məxrəcdə yeni söz düzəldilməsində, həm də yad dillərdən söz mənimsənilməsində türkcələrin razılaşması gərəkdir. Türkoloji qurultay bunun da yolunu göstərmişdir. Tövsiyə edirdi ki, yeni anlayışın ifadəsi üçün bütün türkcələr araşdırılsın, aransın, hansında müvafiq söz kökü və şəkilçi tapılsa, bütün türkcələr onu qəbul etsin. İstənilən lüğət vahidi bulunmadıqda əcnəbi, ancaq uluslararası termin alınsın.

İndi zəmanə ərəb-fars sözlərinin qəbul olunduğu vaxt deyil. Onda sözlər, əsasən, bədii ədəbiyyat vasitəsilə gəlirdi və bu ədəbiyyat bütün türklər (hər halda islam türkləri) tərəfindən oxunurdu. Yaxud dini məzmunlu leksikon yenə hamı üçün ümumi olurdu. Dövlətçilik terminləri də islam idarəçilik sisteminin tərkibi kimi müştərək olurdu. Beləliklə, əcnəbi lüğətin türkcələrə yayılması üçün xüsusi koordinator təsisata, vahid təşkilata ehtiyac yox idi. O zaman bütün islam türkləri vahid yazıdan – ərəb əlifbasından istifadə edirdilər ki, bu da çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bu məsələdə XIX əsrdən başlayaraq koordinator dil, əlaqələndirici dil meydana çıxır. Türkcələr arasında əlaqələndirici dilin üzə çıxması tarixi zərurətdir – buna ehtiyac olub, bu gün də var. Məsələn, sovet imperiyası dövründə onun hakimiyyətə

tində olan türklər bir-biri ilə rusca ünsiyyət saxlayırdılar. İndi Allahın iltifatı ilə bu vasitə sıradan çıxıb. Bu gün televiziya vasitəsi ilə bu işi Türkiyə türkcəsi görür. Ancaq bu, Türkiyə türkcəsinin müntəzəm istifadə reallığı deyil, Türkiyə televiziya-sının gücü ilə bağlıdır. Deyim ki, bu gücü Rusiya televiziyası da saxlayır, əvvəl siyasi təsirində olan türk coğrafiyalarındakı evlərə o, çağırılmamış qonaq kimi günün bütün 24 saatında girirdi. Ancaq indi rus dili əvvəlki bir imkanını itirib. Əvvəllər imperiyadakı bütün türklər Avropa sözlərini rus dilinin vasitəsilə alırdı. Bir türkcədə rus dilində işlənməyən bir Avropa sözü yox idi, eyni zamanda ruscada olan bir Avropa sözü yox idi ki, türkcələrə keçməmiş olsun. Beləliklə, bütün türklərdə terminoloji ehtiyat uyğun gəlirdi və mütəxəssislər sərbəst şəkildə ünsiyyət saxlayırdılar – filoloq filoloqu, riyaziyyatçı riyaziyyatçıyı anlayırdı. İndi rus dili həmin imkanını itirdiyindən rus televiziyası evlərə sadəcə bir hava dalğası kimi daxil olur – bir rüzgar kimi bu pəncərədən girib, o birindən çıxır. Gərəkdir ki, bu baxımdan Türkiyə türkcəsi evlərimizə hörmətli qonaq kimi təşrif buyurmuş Türkiyə televizionuna yardım göstərsin. Bu istiqamətdə müəyyən işlər gedir. Məsələn, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən türk liseyləri Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan mühitinə girməsinə xeyli yardım edir və doğrudan da, Türkiyə televizionunun türkcə təliminə yardım göstərir. Ancaq bu, fərdi – özəl xarakter daşıyır, ümumölkə səviyyəsində iş deyil. Bu, dövlətlərarası tədbir şəklini almalıdır. Bunun üçün Türkiyə türkcəsi məktəblərimizdə, ifadəyə görə üzr istəyirəm, xarici dil kimi tədris olunmalıdır. Bu iş dilçinin, şairin, bəstəkarın görəcəyi iş deyil, rəsmi dövlət işidir – dövlət başçıların, hətta təhsil-eytim nazirlərinin səviyyəsində həll olunmalıdır. Mən də bu məsələni hörmətli, yüksək kürsülərdən dəfələrlə demişəm, yenə deyirəm. Bəlkə, vəzifə sahibləri məni eşitməkdən yorulublar, ancaq mən bir nəticəni görməyincə deməkdən yorulmayacağam. Bizim danışıqlarımız məşhur təmsildə deyilən kimi olur: *toplaşdıq, danışdıq, dağılışdıq*.

Hətta sovetlər zamanı türkoloji yığıncaqlarda təkliflər qəbul olunur, yuxarılara (dövlət təsisatlarına) göndərilərdi, yuxarılar da pisdən-yaxşıdan dərhal cavab verərdi (məsələn, belə təkliflə SSRİ-də «türkdilli xalqlar» ifadəsinin yerinə «türk xalqları» işlənməsinə nail olmuşduq).

Bu gün Türkiyə türkcəsi türkcələr arasında vasitəçi olmalıdır. Bu gün türkcələrdə tarixən, orta əsrlərdə olan kimi söz yaradıcılığı bir müstəviyə çıxarılmalı, bir məxrəcə gətirilməlidir. İndi dil elmi-texniki-mədəni inkişaf sürətilə ayaqlaşmalıdır. Bu o deməkdir ki, yaranan yeni anlayışlar dildə həmin sürətlə sözə çevrilir. Nə qədər çətin (zor) olsa da, bu sürəti idarə etməliyik. Və təbii ki, yeni sözlər milli mənbədən düzəldiyi kimi, yabançı dillərdən də gəlməlidir. Bu gələn leksik vahidlər bir subyektin vasitəsilə alınmasa, anlaşıma bağını itirəcəyik. XIX əsrə qədər türkcələrin əlaqəsində bir harmoniya vardı, türkcələr bir-birini nəzərə alırdı. XIX əsrdən bu harmoniya itdi. Türkcələr özbaşınalaşdı. Təkbaşına yol getməyə başladı. Rus siyasəti əski normal inkişafı məxrəcindən çıxardı. Rus barmağının dirijorluğu türkcələrin ansanblına vəlvələ saldı. Hətta vahid kirildən istifadə edəndə də türklər bir-birini oxuya bilmirdi. Biz ч-ya (ç) – quyruq qoyub ч (c) oxuyurduq, türkmənlər ж-ya (j) qoşub (c) oxuyurdular – buyurun ən yaxın dillər – oğuzcalar ayrılırdı. Rus barmağı öz işini görürdü. Engelsin təyinatı belə idi: «Bütün alçaqlığı və slavyan çirkabına görə... Rusiyada hamı rus kimi yaşamalı idi». Ancaq Avropa sözlərinin alınmasındakı vasitəçilik işinin mexanizmini təkrar etməliyik. Bütün türklər Avropa sözlərini Türkiyə türkcəsinin vasitəsilə alsın, həm leksik-lüğəti harmoniya yaranar, həm də semantik uyğunluq olar və deməli, anlaşıma mümkünləşər.

Bunun üçün, dediyim kimi, Türkiyə türkcəsi başqa türkcələrlə hesablaşmalıdır. Adi psixoloji normaya gəlinməlidir: sülh üçün, qarşılıqlı etimad üçün hərə azadlığından bir qədər güzəştə getməlidir. Türkiyə türkcəsi Avropa dillərindən ağına-bozuna baxmadan, necə gəldi hər cür sözü və nə qədər istədi, o qədər

götürməməlidir. Bu onun özünə də zərərdir, ancaq heç olmasa, qardaş türkcələrin xatirinə öz sərbəstliyindən bir az güzəştə getsin, bir zərrə vaz keçsin.

Türkiyə türkcəsi Avropa sözlərini əndazəsiz alır. Ulu Atatürk deyirdi ki: «Ölkəsini, yüksək istiqlalını qorumağı bilən Türk milli dilini də yabançı dillər boyunduruğundan qurtaracaqdır». Bu necə qurtarmaqdır ki, *fürsət* əvəzinə *şans*, *hücum* əvəzinə *atak*, *maraqlı* əvəzinə *interesən*... Bu, boyunduruqdan qurtarmaqdır ki, dədələrin, nənələrin işlətdiyi minillik ərəb sözlərini atıb, nəvələr ingilis, fransız, alman, rus sözləri işlətsinlər. Hələ təmiz, gözəl türk sözlərinin yerində Avropa sözləri işlədilir: *sıxıntı* yerinə *depresyon*, *sarsıntı* yerinə *stres*, *üz-üzə*, *qarşı-qarşıya* yerinə *direkt*, *görüş* yerinə *randevu* və s. Gətirdiyim sözlərin, *randevu*-dan başqa hamısı rus dilində işlənir. Ona görə də bu sözlərin hamısını bizdə geniş kütlə rus sözləri sayır. Hələ bunun üstünə gələk ki, bizdəki *hamam* yerinə burada *banyo* (ruscada da belə işlənir), *gilənar* yerinə *vişnə*, *şabalıd* (əslə «şahpalıd») yerinə *kestanə* (ruslar *kaştan* deyirlər) söylənir. Bizdə təəccüb edirlər ki, qardaşlarımız bizim dilimizə daim təzyiq edən rusların (yəni rus imperiyası nəzərdə tutulur) dilini necə böyük məhəbbətlə sevirilər. Bilirsinizmi, bu yabançı sözlər türkcədəki bir tablo bildirən sözü əvəz edir: *sıxıntı*, *sarsıntı* sözləri psixoloji mənzərə göstərir – bunlar «Dədə Qorqud kitabı»ndakı «qurulu yaya bənzər çatma qaşlım» kimi bir mənzərədir. İndi bir azəri müğənnisi bir Türkiyə şarkısı oxuyur. Orada bir misra var: «Depresyondayım...» Camaat bunu kinayə sayır. Təsəvvür edin, XIX əsrdən bəri bir azəri sevgi şeirində, bir dənə də olsun, rus, ya Avropa sözü işlənməyib. Bu, psixoloji bir hadisədir. Azərbaycanlı öz müsəlmansayağı sevgisini rus–Avropa sözü ilə ifadə etməyi öz psixologiyasına sığışdırmayıb. Buyurun, bu həmin prinsipin pozulmasıdır ki, Atatürkümüz beləcə ifadə edir: «Milli hiss ilə dil arasındakı bağ çox qüvvətlidir».

Türkcələr arasında əlaqələndirici vəzifəsini yerinə yetirmək üçün Türkiyə türkcəsi bunu nəzərə almalıdır.

Azərbaycan türkcəsi Türkiyə türkcəsindən xeyli söz alıb işlədir. Bunlardan bəziləri çox uğurludur: *nöqteyi-nəzər* yerinə *baxım*, *tədqiqat* sözünə sinonim kimi *araşdırma*, *kompyuter* əvəzinə *bilgisayar* (çox uğurlu söz sayırıq), əvvəl ruscadan işlətdiyimiz *kvorom* yerinə *yetərsay*, *familiya* yerinə *soyad*, *əhatənin* sinonimi kimi *çevrə*, *əhəmiyyət* sözünün sinonimi kimi *önəm* və s. Türkcə olmasa da, *dəstəkləmək* sözü aqlütinativ (kök+şəkilçi) formasına görə *müdafiə etməkdən* üstün tutulur. *Lider* yerinə *öndər* işlədirik, ancaq bu sözdəki *-dər* ünsürünün haradan gəldiyini bilmirəm.

Hər halda, gördüyünüz kimi, Azərbaycan türkcəsi Türkiyə türkcəsinə diqqət və sevgi ilə yanaşır. Bu sevgini qovmayın, Allahu seversiniz, bu diqqəti və sevgini dəyərləndirin. Dəyərləndirməyi biz belə başa düşürük ki, başqa türkcələrdəki uğurlu sözlərdən də buradakı uğursuzların yerində işlənsin. *Açar* kimi sadə, şəffaf, asan deyilən sözün yerinə *anahtar* eşidəndə elə bil azərbaycanlının ciyərinə qızarmış şiş soxursan. Bəs *nyuans* yerində *çalmaq* (bənzəmək) sözündən düzəlmiş *çalar* sözünü işlətməzlərmi?

Biz Anadolu şərqlərini, türkülərini gözəl musiqisi ilə yanaşı, bir də ona görə dəlicəsinə sevirik ki, dilini yüzdə-yüz anlayırıq. Biz rəhmətlik Şabanın yumor dilini bütün incəlikləri ilə başa düşdüyümüz üçün gözlərimizdən yaş gələnə qədər gülürük. Televizionunuzla bizə anlaşılan, türkün özünün olan dil göndərin, həm də tərbiyəli, asiyacasına, islamcasına mənzərələr göstərin. Bilin ki, Türkiyə televizionu bizim ailələrin həmsöhbəti olub. Ümumtürk ünsiyyəti üçün bu, böyük hadisədir. XXI əsri bizim etmək üçün ən gözəl tutacaqlardan birincisi budur. Türkiyə türkcəsi başqa türkcələrin taleyini sözlə yox, işlə nəzərə alsın, öz milli inkişaf məxrəcini tapacaq.

Türkiyə türkcəsinin ölçülü-biçili və fəal hərəkəti, öz əlaqələndirici vəzifəsini dürüst yerinə yetirməsi türkcənin uluslararası ünsiyyət dilinə çevrilməsini tezliklə təmin edə bilər.

BİR-BİRİNİ ANLAMAĞIN SEVİNCİ

«İstiqlal marşı»nda böyük inamla, türkün gələcəyinə əminliklə deyilir:

*Doğacaqdır sənə və'd etdiyi günlər Haqqın –
Kim bilir, bəlkə yarın, bəlkə yarından da yaqın.*

O gün elə bu gündür. Bü günün dəyərini qiymətləndirmək gərəkdir. Son dörd yüz ildə ancaq bir müstəqil türk dövlətimiz olub: Türkiyə! Fərqi yoxdur ki, onun adı Osmanlı dövləti olsun, ya Anadolu, ya Rum eli – bu, Türkiyə dövləti olub, təkcə özünün yox, türkün adını qorumaq üçün saysız, sərt yürüşlərə, müharibələrə sinə gərrib və qalib çıxıb, özünü də, bütöv türkün də adını qoruyub. İndi altı müstəqil türk dövləti var, Qazan, Krım tatarları kimi, Altay türkləri kimi ayaqda duran, azadlığın qədrini bilən, ona can atan qardaşlarımız var. Əli bəy Hüseynzadə deyirdi: «Türklər ya ölərlər, ya hicrət edərlər, fəqət qul olmazlar». Yəni bu müstəqil türk dövlətlərinin varlığı onun təsdiqidir ki, türklər qul olmadılar, öz istiqlallarına qovuşdular və bu müstəqil dövlətlərin varlığı həm də dünya türklərinin ürəklərində ümid çırağıdır.

Birinci Türkoloji qurultayda (Bakı–1926) oyrot nümayəndəsi cavan oğlan, Moskva Universitetinin tələbəsi dedi ki, türkün tarixi torpağın altındadır, torpağın altındakı türk üstündəkindən güclüdür, zəngindir, ibrətlidir – biz türkün tarixini yerin altından oxumağa başlamalıyıq, ona görə də torpağı qazmalıyıq, o tarixi aşkara çıxarmalıyıq. O cavan natiq, təbii ki, arxeoloji qazıntıların verəcəyi yalnız maddi mədəniyyət məlumatlarını nəzərdə tutmurdu, həm də onu xatırladırdı ki, bu torpağın altı bu tarix uğrunda gedən qurbanları canlandıracaqdır: ***Şühəda fışqıracaq, torpağı sıqsan, şühəda!***

Bu gün türklər torpağın altındakı tarixi yerin üstünə çıxarıblar, gördüyümüz müstəqil dövlətləri yaradıblar. Bu müstəqillik ən son tarixin üstündə durur; onun yolu Çanaqqala şəhidlərinin muzey-məzarlığından keçir, «dünyanın ən humanist əsgərləri olan türk döyüşçüləri»nin (ifadə Azərbaycan dövlətinin Nuru Paşaya olan təşəkkür teleqramındandır) yardımını ilə Azərbaycanda qurulan ilk türk Cümhuriyyətinin uğrunda axıdılan qan selindən keçir, onu 1980–1990-cı illər sovet imperiyasında azadlıq yolunda ayağa qalxan türk ağsaqqalları və cavanları qazandı. Müdriklər deyirdilər ki, qazanılanı qoruyub saxlamaq onu qazanmaqdan qat-qat çətindir. Bu qazanılmış müstəqilliyi çiçəkləndirmək, abadlaşdırmaq üçün türk dövlətlərinin birliyinə, həmrəyliyinə böyük ehtiyacımız var. Bu həmrəyliyin yolu ünsiyyətdən, bir-birini başa düşmək kürsüsündən, dil anlaşmasından keçir. Əslində, bu birliyi, Çin müdriki Konfiçüsün dediyi kimi, dildən başlamaq lazımdır. Deyirlər, Konfiçüsdən soruşurlar ki, səni dövlət başçısı qoysalar, işə nədən başlarsan? Deyib ki: dildən. Çünki «dil nizamsız olarsa, sözlər düşüncəni yaxşı anlada bilməz. Düşüncə yaxşı anlaşılmazsa, edilməsi lazım olan şeylər yaxşı edilməz. Vəzifələr lazımı şəkildə yerinə yetirilməzsə, adətlər və milli mədəniyyət pozular. Adətlər və milli mədəniyyət pozularsa, ədalət yanlış yola düşər. Ədalət yolundan çıxarsa, çəşqınlıq üçün düşən xalq nə edəcəyini, işin haraya varacağını bilməz. Bax bunun üçün heç bir şey dil qədər əhəmiyyətli deyil»¹.

Doğrudur, Konfiçüs diqqəti, birinci növbədə, dilin qrammatikasına, dilin mükəmməlliyinə, sərrastlığına yönəldir. Ancaq və ancaq doğru-dürüst dil mütləq ədalətə gətirir. Ədalət anlaşmadan, cəmiyyətdə insanların bir-birini başa düşməsindən başlanır. Konfiçüs bunu bir dövlətin içində görür. Ancaq bu düstur dövlətlər arasındakı münasibətlərə də aiddir. Dövlətlərarası

¹ Bax: Hasan Eren. Konfiçüs. Dil tartışmalarında gerçeklik. 1. Ankara – 1990, s.47

münasibətlərdə də ədalətli nəticə anlaşılan dildən asılıdır. İqtidarlar, dövləti yönəldənlər bu dildə, dədələrinin, əcdadlarının danışdıqları dildə danışanda ortaq məxrəci rahat tapırlar, onların təfəkkürləri bir qrammatika ilə işlərsə, bu qrammatika onları bir-birinə çəkəcək; düşünəcəklər ki, ayrı-ayrı deyillər, bir ailənin problemlərini həzlərlər, düşüncələr qrammatikaya təslim olacaq, siyasət adamları, bir növ özünəməxsus sosiolinqvist olacaqlar. Avropalıların Avropa birlik təcrübəsi gözümüzün qabağındadır – bu birliyi ümumi xristian məxrəcində görənlər var, ancaq burada hind–Avropa dil mənşəyindən nəşət edən, bir qrammatika ilə idarə olunan təfəkkür qəlibinin ayrıca yeri var.

Dövlət başçıların bir siyasi məsələni kitabla, məktəblə öyrəndikləri bir əcnəbi dildə müzakirə etməsi ilə hamısının eyni beşik dilində həzməsinin psixoloji fərqi var. Sosiologiya psixologiya ilə birləşib ictimai sosio-psixologiyaya çevriləndə, şəksiz, şübhəsiz, mütləq milli-etnik bəhrə verəcəkdir. Onların gözünün qabağında bayaqkı torpağın altı canlanacaq, sıxıldıqca «*şühəda fısqıran*» torpağın səsinə eşidəcəklər. Bu etno-sosiolinqvo-psixologiya siyasi atmosferi ləpələndirəcək, dalğalandıracaqdır (etno-psixologiya, sosio-psixologiya, linqvo-psixologiya, etno-linqvistika, sosio-linqvistika, sosio-psixologiya cüt-cüt halda yox, bir küll halında olub yığurulanda başqa məhsul verir).

Bu iş həm aşağıdan gedəndə, həm yuxarıdan gələndə, aşağıdan gedənlə yuxarıdan gələn birləşəndə İsmayıl bəy Qaspiralının dediyi olur, işdə, fikirdə, dildə birlik yaranır.

Aşağıdan, yəni cəmiyyətin içində görünən, icra olunan hər anlaşma işarəsi, hər qarşılıqlı anlaşma tədbiri duyğuları oyadır, tarixi göz qarşısına gətirir, indi, bu anda, bu dəqiqədə yaşadığın sevinc, aldığı ləzzət yaddaşa həkk olunur, bu həkk-nəqşlər silsiləyə çevriləndə şifahi tarix olur, gözlə görünən, hiss ilə yaşanan tarixə dönür.

Azərbaycanın «İctimai» televiziyası – Türkiyənin TRT Avaz kanalı – 18.02.11. Bakıda Abasqulu balabanda çalır, Ankarada qalxıb oynayrlar. Ankarada şarkı-türkü oxuyurlar, Bakıda qol qaldırıb oynayrlar. Orada oxuyanlara, oynayanlara, buradakılar, burada oxuyanlara, oynayanlara oradakılar əl çalırlar. Orada oxuyanlara buradakılar da qoşulub oxuyurlar, buradakılara da oradakılar qoşulurlar. Bu, elə-belə telekörpü deyil, bu, bir şadlıq məclisidir, bir düyündür. Bundan gözəl nə var ki! Dövlətlərimizin müstəqilliyi arzularımızı gerçəkləşdirib. O biri arzularımızı da zaman-zaman gerçəkləşdirə bilərik. TRT Avazda qırğız qızı da, azərbaycanlı xanım da aparıcı kimi çıxış edirlər, hamı bir-birini anlayır – daha anlaşıma dili necə olar? Belə verilişlər Türkiyə türkcəsini ümumi ünsiyyət dili olmağa hazırlayır.

Türkiyənin adlı-sanlı musiqi sənətkarı Ürfan Gürdal qazaxca oxuyur, qazax musiqi aləti dombrada melodiya ifa edir. Çıxışlarından birində Ürfan Gürdal kövrək bir hadisə danışdı: bir öz-bək dostu ona deyib ki, sovet dövründə onun atası evində Türkiyənin bayrağını saxlamış. Hamı yatandan sonra bayrağı gizlindən çıxarıb öpərmiş, xeyli tamaşa etdikdən sonra yenə gizləmiş. Bir zamanlar beləydi, Türkiyə yeganə müstəqil türk dövləti kimi türklüyün dövlət rəmzi idi, hamımız onu ürəyimizdə gizli saxladıq. İndi hər birimizin evində Türkiyənin bayrağı kitab rəfinin şüşəsi arxasından üzümüzə gülür.

Bir gün ədəbiyyat tarixi dərində (1955-ci il) Həmid Araslı müəllim Füzulidən danışarkən onun:

*Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə,
Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri.*–

beytini deyib kövrəldi, dayanıb gözünün yaşını sildi. Sonra dedi ki, bir türk aydını bu beyti Kərbəladə Füzulinin başdaşına yazdırıb. O zaman Azərbaycan türkü, özbək türkü və s. deyilməzdi, «türk» deyəndə hamı türkiyəlini başa düşürdü. Bildik ki,

«aydın» sözü Türkiyə türkcəsində **ziyalı** deməkdir. Tələbələrin düşüncəsində fırtına qopdu. Bu nədir, tarix müəllimlərimiz Türkiyənin bizə düşmən olmasından danışır, Həmid müəllim də türk ziyalısının Azərbaycan şairi (o zaman belə tədris edirdilər: Füzuli ancaq bizimdir, Nəvai ancaq özbəklərimiz...) Füzuliyə sevgisindən misal gətirir. Qrupumuzda bir bakılı dostumuz vardı – Əbülfəz İbadoğlu, bizdən bir neçə yaş böyük idi. Bir gün Rəşad Nurinin 1930-cu illərdə latın əlifbası ilə çıxmış «Çalıquşu»nu gətirdi. Bir-iki nəfərimizi bir tərəfə çəkib dedi, oxuyub bir-birinizə ötürün, heç kəsə göstərməyin. Bir az sonra Tofiq Fikrətin **«Zülmün topu var, gülləsi var, qəl'əsi varsa, Haqqın da bükülməz qolu, dönməz yüzü vardır»** misralarını çoxlarımız, ancaq yavaş-yavaş, ancaq öz-özümüzə zümzümə edərdik. Əbülfəz bizə Nuru Paşadan da danışdı, ancaq yenə bizə, bir-iki nəfərə bərk-bərk tapşırırdı ki, heç kəsə deməyin... İki il sonra universitetdə tələbələrin Nazim Hikmətlə görüşü oldu. Nazim üzünü beş-altı yüz nəfərlik salonda, necə deyərlər, ət-ətə dayanmış minlərlə tələbələrə tutub nə desə yaxşıdır: **«Bən də türkün, siz də türksünüz. Dilimiz bir, adət-ürflərimiz bir, ruhumuz birdir»**. Bu söz Azərbaycan cəmiyyətində bomba kimi partladı. Salondakı minlərlə tələbənin vasitəsilə səhərisi gün bütün Bakıya, o birisi gün bütün Azərbaycana işıq sürəti ilə yayıldı, bütün evlərə doldu işıq kimi. Türk haqqında sovet ideologiyasının on illərlə yaratdığı doqma alt-üst oldu. Hamı bildi ki, biz də, biz azərbaycanlılar da türkük. Yasaq buzu qırıldı. Bir az sonra Rəşid Behbudov, bir az sonra Zeynəb Xanlarova türk-Anadolu mahnıları-türküləri oxudular. Nazim Hikmətin «Xəzərin türkü» şeirini də, Rəşidin, Zeynəbin mahnılarını da rahatca başa düşürdük – axı bizlər də türk imişik. Bu anladığımız dil Türkiyə haqqındakı sovet antitürk təbliğatının gözünü qamaşdırırdı. Ögey fikir dil doğmalığının qarşısında dura bilməzmiş – bunu gözlərimizlə gördük. Dil birliyinin, anlaşmanın bütün maneələrdən (hər cür

siyasi baryerlərdən) keçdiyinin özüm şahidi olmuşam. Ona görə də bu gün Türk Dünyası üçün ümumtürk ünsiyyət dilinin təbliğatını aparıram.

O zamanlar Moskva mətbuatında danışmaq milli respublikalardakından nisbətən asan idi. Orada söylənilən fikirlər bizi cəsarətləndirirdi. Məsələn, Nikolay Baskakovun türk dilləri ilə bağlı tədqiqləri, «Rus familiyalarında türk sözləri» adlı fəvqəladə əsəri türk ziyalılarına çox şey vermişdi. Təsəvvür edin, N.Baskakov Rusiyanın böyük yazıçılarının (məsələn, Turgenev), cəhanşümul sərkərdələrinin (məsələn, Kutuzov) türk nəsilindən olmasını yazırdı. Qumilyov Çingiz xanın hərbi və dövlətçilik şəxsiyyətini idealizə edirdi. Akademik V.Bartold yazırdı ki, ilk mərkəzləşmiş rus dövlətini Çingiz xanın törəmələri yaradıblar. İkinci Dünya müharibəsi zamanı Leninqrad və Moskva şəhərlərindən sovetlərin böyük yazıçı, şair və alimləri Şərqə, xüsusilə Türkünstanə köçürülmüşdülər. Bu zamanın böyük rus şairi, tatar qızı Anna Axmatova (Əhmədova) Özbəkistanda məskunlaşmışdı. Sonralar xatirələrində XIII əsrdən başlanan monqol-türk yürüşünü nəzərdə tutaraq, yazmışdı ki, 700 il burada (Özbəkistanda) olmamışam, ancaq məndə heç nə dəyişməyib – yəni monqol yürüşü ilə Rusiyada məskunlaşan türklərin Türkünstandan gətirdiyi türklüyü 1941–1945 arasında Özbəkistanda eynən görüb.

Sovet dövründə sözlər, cümlələr, ayrı-ayrı replikalar şəklində işıldayan qığılıcılar sovet türklərinin ürəklərində yerləşir və beyinlərinə təpər verirdi. Gizli-gizli deyilirdi, ancaq deyilirdi, qorxa-qorxa, ehtiyatla eşidirdilər, ancaq eşidib, qulaqlarında sığa edirdilər.

Rəsul Rza iclasların rus dilində getdiyini bir kiçik şəirində belə verdi ki, oturan stenoqrafistlərdən sarı qız bütün iclas boyu yazdı, yazdı, qara qız əsnədi, əsnədi. Anar redaktoru olduğu «Qobustan»ın üstündə *jurnal* yox, *topluy* yazdı; mətbuat *plyaj*

əvəzinə **çimərlik**, **fortoçka** yerinə **nəfəslik**, **tormoz** məqamında **əyləc** işlətdi. Bu xırda-xırda, nöqtə-nöqtə şeylər insanların ürəyində böyük-böyük, işıqlı-ışıqlı milli duyğulara dönürdü. Və bu milli duyğularla yazıçılar, şairlər qəzetlərdə yazılan **kultura**, **revolyusiya** sözlərini bədii əsərlərin dilinə salmadılar. Türk dili Azərbaycanda beləcə qorundu, saxlandı, yaşadı və həmin türk dili millətimizi türk olaraq saxladı. Bu gün də ümidimiz türk dilindədir. Türk birliyinə türk dilinin yardımını ilə, türkcə danışa-danışa qovuşmaq olar.

Bu gün müstəqillikdir, bu gün türk dilini işlətməkdə azadlıq və sərbəstlik var, təki könlündə türkcə danışmaq istəyi olsun.

30.03.12-də Azərbaycan televiziyası Qırğızıstanın prezidenti Almazbay Atanbayevin Azərbaycan Milli Məclisindəki çıxışını verdi. Atanbayev Azərbaycan türkcəsində danışdı. Adətən, belə görmüşük ki, qardaş türk məmləkətindən gələnlər formal olaraq Azərbaycan türkcəsində salonla salamlaşar, sınıq-salxaq şəkildə öz xalqından Azərbaycan xalqına «alovlu salam» deyər və keçər rus dilinə. Ancaq Atanbayev belə etmədi. Azərbaycan xalqına qırğız xalqının «alovlu salamını» Azərbaycan türkcəsində yetirəndən sonra da sözünə yenə Azərbaycan türkcəsində davam etdi. Geniş məruzə söylədi. Sərbəst danışdı. Hiss edirdin ki, çıxış üçün hazırlanmış mətni əzbərləməyib, dediyi cümlələrdə sözlərin mənasını bilir. Necə deyərlər, salonda milçək üçsa, səsi eşidilərdi. Hamı diqqətlə qulaq asırdı. Son sözlərini söyləməsi ilə salon ayağa qalxıb, Qırğızıstanın prezidentini uzun zaman susmayan alqışlarla yola saldı. Bu gurultulu və sürəkli alqışı mən Səməd Vurğun və Heydər Əliyevlə olan görüşlərdə görmüşdüm. Kaşğarının sözünü əyani görürdün ki: **türkün ürəyinə girmək üçün onunla öz dilində danış.**

Yəni hər türk azacıq bir əziyyətlə başqa türkcəni və ya türkcələri öyrənə və qavraya bilər. Türk birliyi üçün bu «azacıq əziyyət»i çəkmək xoş deyilmi?!

31.05.12 tarixi. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinə müxtəlif ölkələrdən qonaqlar gəlmişdi. Qazaxıstan televiziyasının məsul işçisi çıxışını bir neçə dildə söylədi. Əvvəlcə doğma ana dilində salonu salamladı. Sonra əsas mətləbi rusca danışdı. Sonra Azərbaycan türkcəsində bir əfsanə dedi – elə beləcə də dedi: «Şərq müdriklərinin bir əfsanəsini sizə azəricə deyəcəm. Deyirlər ki, birisi bülbülü qəfəsdə görüb soruşdu: Onu niyə qəfəsə salmısınız? Deyirlər: Salmışdı ki, onu pişik yəməsin. Həmin birisi deyir: Olmazdı, pişiyi qəfəsə salıb, bülbülü azad buraxaydınız?» Sonra sözünü Sabirə bağladı və Sabirin türkcəsində dedi: «Sağlığında Sabir qəfəsdə yaşayıb. İndi azaddır, xalqı ilə azad danışır, daha pişiklərdən qorxmur».

Şübhəsiz, bu qazax jurnalisti bizim türkcəmizi burada yoldaşlarından soruşub, sözləri dəqiqləşdirmişdi. Ancaq faktdır ki, bu söz səhnədə səsləndi, təmiz Azərbaycan türkcəsində söyləndi. Burada maraqlı bir də odur ki, danışan oğuz şəcərəsindən deyil, qıpçaq idi.

Biz türkiyəli dostların çıxışlarını çox eşitmişik və hər şeyi də başa düşmüşük, onlar öz tələffüzləri ilə danışılar, ancaq oğuzun oğuzu anlaması heç vaxt problem olmayıb. İndi diqqəti çəkən o idi ki, qıpçaq qıpçaq tələffüzü ilə yox, oğuz nəfəsi ilə, həm də məhz Azərbaycan oğuzcası ilə danışdı. Başa düşüldü və salondakılar bir ona, bizim türkcəmizdə danışdığına görə, bir də Alim Qasıмова hamıdan çox əl çaldılar. Alim də Sabirin bu satirasını muğam üstündə oxudu:

Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?

Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?

Bir dövrdə kim sidqü səfa qalmayacaqmış,

Bilməm, belə dövrənləri neylərdin, ilahi?..

Əlbəttə, acı satiranın lirik muğam üstündə oxunması yenilikdir və alqışa layiqdir.

Bu gün Türkiyənin türk respublikaları ilə və ümumiyyətlə, türk respublikalarının arasında hərtərəfli tədbirlər keçirilir. Əlbəttə, hərənin öz yükü var. Türkiyədəki ədəbi, mədəni tədbirlər saya gəlməz. Hər türkcənin şair və yazıçıları ilə görüşlər təşkil olunur, hər türkcənin klassiklərinin Türkiyədə yubileyləri keçirilir.

1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti Türkiyədən müəllimlər dəvət etdi, dərsliklər istədi. Sovet dövründə N.Nərimanov həmin iş təcrübəsini davam etdirdi. Türkiyədən sadəcə məktəb müəllimləri yox, həm də böyük alimlər gəldilər. İndi Türkiyənin türk respublikalarında liseyləri, gimnaziaları, universitetləri fəaliyyət göstərir. Bu tədris ocaqlarında dünya standartlarında, yüksək keyfiyyətdə tədris aparılır. Hər coğrafiya üçün mükəmməl elm, təhsil, mədəniyyət adamları yetişdirilir, eyni zamanda Türkiyə türkcəsi həmin coğrafiyaların türkcələri ilə ünsiyyətə girir, yerli türkcələrlə aralarında alışqanlıq yaranır. Bu baxımdan Azərbaycanda 1992-ci ildən fəaliyyətə başlayan «Çağ öyrətim» işlətmələri şirkətinin fəaliyyəti xüsusilə ürək-açandır. Azərbaycan–Türkiyə təhsil sistemlərinin qarşılıqlı ünsiyyətində «Çağ öyrətim» tarixi işlər gördü. Sovet dövləti dağılarkən təhsilimizin böhran keçirdiyi zaman Azərbaycan təhsil sisteminin öz müvazinətini saxlamasında «Çağ öyrətim» bizə yardımçı oldu. Bu cəhətdən mən bu işi 1918–1920-ci illərdə Türkiyənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin maarifinə göstərdiyi köməyin tarixi dəyəri ilə müqayisə edərdim. Müstəqilliyimizin başlanması ilə başlanan bu işi Azərbaycanın dövlət başçısı Heydər Əliyev müdafiə etdi və onun («Çağ öyrətim»in) fəaliyyətinə geniş meydan verdi. Bir neçə il sonra o bu məsələyə təhlili (analitik) münasibətini bildirdi: «Mən bu liseylərdə çox yaxşı təlim-tərbiyə verildiyini bilirəm... Mən istərdim ki, bu məktəblərin sayı daha çox artsın. Bu məktəblərdə Azərbaycan üçün çox yaxşı kadrlar yetişdirilir». Bu sözün əməli gerçəklik olduğu «Çağ öyrətim»in 20 illik təntənəsində elan olundu, deyildi ki, bu gün «Çağ öyrətim»in tədris işində çalışanların 80 faizi qurtar-

dıqları ildəcə ali məktəblərə daxil olur; deyildi ki, 1994–2011-ci illərdə bu liseylərin şagirdləri uluslararası olimpiadalarda 470-dən çox medal qazanmışlar.

Əlbəttə, bu təhsilin müxtəlif ixtisas sahələri ilə bağlı uğurları öz yerində, hamısından yüksəkdə duran dəyər *türk dilinin* öyrədilməsidir. Bu günümüzdə türk dili dünyanın 140 ölkəsində öyrədilir və öyrənilir. Türk dili «Çağ öyrətim» işlətmələri xətti ilə türklər yaşayan coğrafiyalarda – Türkünstanda, Volqaboyunda, Sibirdə, Uzaq Şərqdə, Çində, Kərkükdə, Kırıda, Qafqazda, həm də türklər yaşamayan ölkələrdə öyrədilir. Uluslararası türk dili olimpiadalarında Afrikadan, Avstraliyadan, Amerikadan, Asiyanın uzaq-uzaq, çeşid-çeşid ölkələrindən yığılan məktəblilərin dilində türkcə öz rəvanlığı, müstəqilliyi ilə təkə salonda oturanların yox, peyklə dünyaya yayımlanan televiziya dalğalarından milyardlarla insanların duyğularını oxşayır, əsəblərini sığallayır. Bu olimpiadalarda türk dili dostluğun, qardaşlığın, sevginin, əmin-amanlığın dili kimi səslənir. «Çağ öyrətim»in yubiley kitabında deyildi ki, bu olimpiadalarda «dünya türkcə danışır, deməli, dünya azərbaycanca, özbəkcə, qazaxca, türkməncə, tatarca... danışır, dünya sevgi deyir, dünya sülh deyir. Bundan gözəl nə var?!»¹

¹ «Çağ öyrətim» işlətmələrinin 20 illiyinə həsr olunmuş təntənəli gecədə (Bakı – noyabr, 2012) Azərbaycanın Xalq yazıçısı Anar ibrətli bir söz dedi. Dedi ki, 20 il bundan əvvəl dramını Qazanda tatar türkcəsində tamaşaya qoyarkən onu dəvət edibləmiş. Dedi ki, hadisə məni çox sevindirdi ki, başqa bir türkcədə əsərim səhnə görün, həm də pərişan oldum ki, belə elan edirlər: «Üçüncü zvonokdan sonra içəri girmək vospreşatsa olunur». Dedi ki, ancaq bu yaxınlarda Qazanda olarkən ayrı mənzərə gördüm, təmiz tatarca gördüm. Anar öyrənib ki, bu dil təmizliyi Qazanda fəaliyyət göstərən Türkiyə liseylərinin təsiridir. Bəli, məntiq budur ki, türk dilləri arasında əlaqələr türklərin yabançı ünsürlərdən təmizlənməsinə yardım göstərir. Yadıma «türk mühərrirlərinin atası» (ifadə Əli bəy Hüseynzadəninindir) Həsən bəy Zərdəbinin sözü düşdü ki, «Əkinçi» qəzetində yazmışdı: «Hamı millətlər qəzet və jurnallar çap etdirirlər ki, qeyri millətlər arasında payıml olmasınlar. Yoxsa Qazan şəhərli molla kimi, hətta namazın niyyətini də qeyri dildə edirlər ki, deyib: obed namazı qıla mən». Tatar türkcəsində lüzumsuz rus sözlərinin işlənməsi ilə İsmayıl bəy Qaspiralı davamlı mübarizə aparırdı. Və bir də yada salıram ki, A.N.Samoylovic çar zamanı Qaspiralı prinsipi ilə tədris nəticəsində müxtəlif türk bölgələrində gənclərin yaxın ləhcələrdə danışmasının şahidi olmuşdu. Deməli, türklərin bir-biri ilə əlaqələrini, Türkiyə türkcəsinin ümumi ünsiyyət dili kimi işlədilməsi ideyasını sözdən işə keçirmək gərəkdir və bu dəqiqə onun zamanıdır.

Türkiyənin öz universitetlərində, Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa və başqa onlarla universitetlərində müxtəlif türk respublikalarından çoxlu tələbələr oxuyur, tibb, mühəndislik, hüquq, iqtisadiyyat, filologiya üzrə kamil mütəxəssislər hazırlanır. Hətta bu tələbələrin dil öyrənmə problemləri ilə bağlı elmi-metodik tədqiqatlar aparılır. Məsələn, Bilkənd Universitetinin təhsil işçisi Rasim Özyürək Türkiyə universitetlərində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin Türkiyə türkcəsini öyrənmələri ilə bağlı problemlər mövzusunda Bakı Dövlət Universitetində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun elmi şurasında filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyalar müdafiə etmişdir. Yaxud Azərbaycan universitetlərində təhsil alan türkiyəli tələbələrin Azərbaycan türkcəsini öyrənmələrindəki problemlər mövzusunda Naxçıvan Universitetinin dosenti Elbəyi Maqşudov doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Bütün bunlar türkcələrin ünsiyyət vasitəsilə, iş əlaqələri, turizm və başqa münasibətlərlə şifahi şəkildə öyrənilməsi ilə yanaşı, həm də elmi əsaslarla, ayrı-ayrı dil üslublarının tədris yolu ilə mənimsədilməsi kimi planlı işdir.

Qazaxıstanda Əhməd Yəsəvi Universitetində, professor Əhməd B. Ərcilasunun dediyinə görə, on doqquz türk diyarından tələbə təhsil alır. Bunlar Türkiyə türkcəsində mühazirələr dinləyirlər. Universiteti bitirənlər buradakı dil havasını on doqquz türk diyarına aparacaqlar.

Azərbaycanda keçirilən muğam müsabiqəsində birinci yeri özbək qızı tutdu. On il əvvəl Daşkənddə birinci yer azərbaycanlı Simarəyə nəşib olmuşdur.

Yəsəvi Universitetində tələbələr «Arşın mal alan»ı səhnəyə çıxarıblar.

2012-ci il may ayında Azərbaycanda təhsil alan türkiyəli tələbələrin təşəbbüsü ilə Bakı Dövlət Universitetində İsmayıl

bəy Qaspiralının iki böyük davamçısı Əli bəy Hüseynzadə və Ziya Göyalpın şərafinə konfrans keçirildi; Əli bəyin və Göyalpın ortaq türk dili ideyası ətrafında söhbət getdi, bu ideyanın bu gün aktuallaşmasından danışıldı.

Aşqabadda şəhərin gözəl yerində, böyük ərazidə Turan parkı salınıb. Parkda bütün türk xalqlarının ən qədimdən bəri türk tarixini yaradan, türk mədəniyyətini, türk hərbi sənətini dünyada tanıdan böyük şəxsiyyətlərinin, şairlərinin, alimlərinin, sərkərdələrinin, dövlət xadimlərinin heykəlləri qoyulmuşdur. Bu park türkün tarixi haqqında bir universitet biliyi verir. Oğuz xana qoyulmuş at üstündə nəhəng abidə «Oğuz xaqan» dastanı qədər əzəmətli və tarixidir.

Şəhər təkcə başqa məmləkətlərdən yox, türk diyarlarından da qonaqlar gözləyir.

Yəni təkcə eşitməklə yox, görməklə də, bir süfrədə çay içməklə də türklər bir-birini öyrənər, bir-birini anlar, vaxtilə ümumi olmuş, ancaq indi bəzilərinə bir, bəzilərinə başqa adət və davranışların əski rəngi ilə saxlanmasından duyulanırlar. Yayın istisində Daşkənddə kiçik hovuzların daş səkisində yalın ayaqlarınızı suya salıb özbək masqorasında çay içməyin ləzzətini görmüsünüzmü? Alma-Atada restoranda yox, parklarda, açıq havada xırda-xırda doğranıb çəkilməmiş kababı çəngəlsiz-filansız birbaşa şişdən dişinizə çəkib dadını-ləzzətini görmüsünüzmü? Əlbəttə, bu da ünsiyyətdir, bir-birini anlamağa turizm də bir vasitədir. Ancaq bunu da incəlikləri ilə anlamaq üçün səsli-sözlü dil gərəkdir. Bir var, bir ingilis, alman Aşqabada, Daşkəndə, Bakıya turist kimi gəlib gözü gördüklərində, qulağı gidin-tərcüməçinin ağzında ola, yerlilərlə bir kəlmə kəsə bilməyə, bir də var ki, həmin şəhərlərdə uzaqdan gəlmiş bir türk gəzə, görə, eşidə, yerli insanlarla söhbət edə, anlaşı, ürəyi istədiyini soruşa, cavab ala...

Təkrar edirəm: bir zamanlar qırğızın «Dədə Qorqud»u, Azərbaycan türkünün «Manas»ı oxumaq problemi olmayıb. Onda

Füzuli Daşkənddə və Qazanda, Əlişir Nəvai Bakıda və İstanbulda rahatca oxunurdu. Çünki bütün İslam türkləri eyni əlifbanı, eyni imlanı, eyni termini işlədirdi. İndi bütün dünya, bütün yer üzü mədəni, iqtisadi integrasiyaya çalışdığı zaman biz niyə beynəlxalq latın əlifbasının imlası üstündə separatçılıq yolunu tutmuşuq?

Bir-birini anlamağın sevincini yaşamağı bacarmaq da bir mədəniyyətdir, həm davranış mədəniyyətidir, həm də siyasi mədəniyyətdir. İnsanlar bir-birini anlayanda bir-birinə yaxınlaşır. Yaxınlıq istiqanlılıq yaradır. M.Kaşğari deyirdi ki, Allah türkləri yaşıl təbiətli, axar sulu, bol bərəkətli, cənnət havalı yerlərdə məskunlaşdırıb. Biz bunu niyə anlamırıq, niyə anlayıb da dəyərləndirməyək? Bu təbii istiliyin içində niyə soyuqqanlı olaq ki?

ÜMUMİ ÜNSİYYƏT DİLİ VƏ ÜMUMİ ƏLİFBA, ÜMUMİ İMLA MƏSƏLƏSİ

TÜRKLƏR üçün ümumi ünsiyyət dilinin işlənməsini, normal fəaliyyətini təmin edən faktorlar sırasında vahid əlifba və ümumi imlanın mühüm yeri var. Anlaşma məsələsindən danışan hər kəs tarixə nəzər salarkən görür ki, keçmişə getdikcə anlaşma bugünkündən çox-çox güclü olmuşdur. Hətta çar imperiyasının türklər arasındakı mədəni ünsiyyət və anlaşmanı şüurlu şəkildə, qəsdən əməli surətdə ləngitmək və tamam dayandırmağa çalışdığı və bilavasitə başladığı XIX əsrdə də vəziyyət indikindən yaxşı idi. Vaxtilə, əslində, ən azı min il ərzində türkcələrin yaxınlıq faktorlarından biri, türklərin bir-birini oxuyub anlaya bilməsini şərtləndirən amillərdən ən əsası vahid əlifba və eyni imla (orfoqrafiya) qaydasının işlənməsi olmuşdur. Bilindiyi kimi, bir zamanlar (yəni dediyimiz min il müddətində) Şərq, Qərb və Volqaboyu türkləri, bütün islam türkləri ərəb əlifbasından və onun imla prinsiplərindən istifadə etmişlər. Ona görə, məhz ona görə Ə.Yəsəvi də, Y.Əmrə də, M.Füzuli də... bütün islam-türk coğrafiyasında rahatca oxunmuşlar. Ona görə Füzuli deyirdi: ***Yoxdur bir mülk bu zamanda Kim, nəzm rəvaci ola onda.*** Ona görə belə deyirdi ki, bir yerdə yazılan hər yerdə oxunurdu. Və nəyin var, nəyin yox olduğunu bilirdilər.

Hətta daha sonralar, yəni türkcələrin arasında xeyli fərqlərin aşkar olduğu vaxtlarda (XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəlləri) İstanbulda yazan Namiq Kamal, Şamaxıda yazan M.Ə.Sabir, Qazanda yazan Q.Tükay... həm Anadoluda, həm Bakıda, həm Qazanda, həm Daşkənddə oxunurdular. Bağçasarayda çıxan «Tərcüman» qəzeti, Tiflisdə çıxan «Molla Nəsrəddin» jurnalı Volqaboyunda, Türkünstanda, Qafqazda, Anadoluda,

Krımda və başqa türk bölgələrində əl-əl gəzmişdir. Böyük Azərbaycan ədibi, «Molla Nəsrəddin»in yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı ki: «... bizim dilçilərimiz ədəbi, fənni akademik dili axtarınca «Molla Nəsrəddin» açıq və sadə türk dili ilə vurdu nəinki tək bircə Kürü və Arazı keçdi, bəlkə, Xəzər və Qara deryaları da vurub Türkiyəyə və Türküstana və Gilana keçdi və uça-uça Qafqaz dağlarını aşıb, Qafqaza və Krıma və sair türk ölkələrinə keçdi və bu sözə də sübutumuz budur ki, birinci nömrəmiz **türk dünyasına** (ifadəyə diqqət yetirin – T.H.) dağılan kimi tək bircə həftənin içində hər bir yerdən yazdığımız suallara haman aydın «Molla Nəsrəddin» dilində hədsiz cavablar idarəmizə gəlməyə başladı». Deməli, adıçəkilən bütün türk dünyasında jurnal oxunurdu, çünki həmin coğrafiyalarda eyni əlifba işlənirdi. Hələ bu azdır. 7 aprel 1906-cı ildə ilk nömrəsi çıxan jurnalın redaktoru görün bizi düşündürən problem barəsində nə yazır: «Həm tək bircə Qafqaz türkləri üçün ümumi bir dil məsələsinin həlli hələ səhldir, pəs Osmanlı türkləri, pəs Krım və Qazan tatarları, pəs Türküstan və Özbəkistan, pəs İran azərbaycanlıları? Pəs biz bunu etiraf edirik ki, əvvəl-axır **türk kütlələri üçün ədəbi dilə və ümumi imlaya çox böyük ehtiyac vardır. Və etiqadımız da bundadır ki, bir belə dil gec-tez vücuda gələcəkdir**» (ayırma mənimdir – T.H.). Rica edirəm, diqqət yetirin, Azərbaycan ədibinin 1906-cı ildəki fikri belədir ki, gec-tez türklər üçün bir vahid ədəbi dil vücuda gələcək. Buyurun, yüz il bundan əvvəl çar imperiyasının məngənəsində sıxılan türk ədibinin belə ümidlə, nikbin əhvalla dediyi sözü bu gün biz, müstəqil türk dövlətlərinin ziyalıları müzakirə edirik, hətta bəzilərimiz bu ideyaya inamsızcasına yanaşıraq, imansızcasına da demək olar.

Ərəb qrafikalı əski türkcələrdə müştərək sözləri hamı eyni şəkildə yazmış, ancaq hərə öz fonetik məxrəcində tələffüz etmişdir. Hətta bu əlifba üçün həmişə tutduğumuz əsas qüsurlar

(sait səslərin azlığı və qısa saitlərin yazılmaması) oxunuş üçün əlverişli imkan yaradırdı: əks olunmamış saitin yerində hər türk öz türkcəsinin səsini oxuyurdu. Yaxud eyni sait və samit qrafemini öz yerli tələffüzünə keçirirdi. Məsələn: **zaƣ** (З) hərfini Azərbaycan türkü **z** səsi (**qol**), Anadolu türkü **k** səsi (**kol**) kimi, **vav** (В) yazılışını Azərbaycan türkü **o** kimi (**Tofiq**), Anadolu türkü **v** kimi (**Tevfiq**), **eşq** sözündə **eyn** (Э) işarəsini Azərbaycan türkü **e** kimi (**eşq**), Anadolu türkü **a** kimi (**aşk**) oxumağa vərmiş etmişdi. Başqa türkcələrdə də müvafiq şəkillər, yerli oxunuş şəkilləri müəyyən olmuşdu. Tələffüzçə fərqlənən sözləri hər türk toplumu öz yerli deyilişinə uyğun oxusa da, gözləri həmin ümumi yazılış şəklinə almışdı, öyrəşmişdi. Və bu vəziyyət, belə alışqanlıq fərqi sürətlə artmasının qarşısını almışdır. Ədəbi-yazılı örnəkləri olan türkcələr bu yolu tutub getmişlər. Vahid əlifba çevrəsindən kənar qalan türkcələrdə fərqlər zaman-zaman sərt şəkildə artmışdır. Məsələn, yazı dili olmayan, ədəbi forması ancaq folklor dili olan Sibir türkcələrinin bu gün bütün türkcələrdən ciddi şəkildə, bir-birini anlamayacaq dərəcədə fərqlənməsində, şübhəsiz, bu faktorun, dilin əlifba ilə idarə olunmamasının da rolu olmuşdur.

Bir sözlə, biz bu gün həmin tarixi təcrübəni təkrar etməliyik. Bununla iki şeyə nail olmuş oluruq: 1. Vahid əlifba ilə (təbii ki, bu gün bu ümumi əlifba latın qrafikası əsasında olmalıdır) ortaqlıq ünsiyyət (ilətişim) dili ideyasını gerçəkləşdirməyi asanlaşdırırıq; 2. Türkcələrin cismən bir-birinə yaxınlaşması üçün imkan yaratmış oluruq.

Əlifba birliyi bir əlifba qrafik tipini seçməklə bitmir. Məsələn, bu gün kirildən çıxan türklərdən hamısı latın qrafikasını qəbul edib. Ancaq bu, vahid əlifba ölçüsünə sığdırmı? Eyni səs üçün gərəkdir ki, eyni hərfi işlədəsən. Bu baxımdan eynən sovet dövründə olan vəziyyətdəyik, bəlkə, hələ ondan da pis haldayıq. Ona görə pis haldayıq ki, sovet dövründə pozuculuq işi bir yer-

dən – Moskvadan idarə olunurdu. Ancaq indi hər türk dövlətində başqa-başqa tərəflərdən diktələr var. Bununla belə, bu pozuculuq üslubu bizə sovet ideologiyasından irs qalıb. Bir-iki nümunə göstərim. Məsələn, biz Azərbaycanda **c** səsini (**can** sözündəki) bildirmək üçün kirildəki **ч** (ç) hərfinə quyruq qoyub işarə edirdik – **ч**. Özbəklər onu kirildəki **ж** (j) ilə, türkmənlər həmin işarəyə quyruq qoymaqla verdilər – **ж**. O zaman **h** səsini Azərbaycanda latın əlifbasından götürdük. Özbəklər kirildəki **x** səsinə quyruq əlavə etdilər – **x**, qumuqlar kirildəki **г** (q) hərfini ruslardakı yumşaqılıq işarəsinin əlavəsi ilə verdilər – **гь**. Azərbaycanda **ğ** (yağ) hərfi üçün kirildəki **г** (**q**) hərfinə quyruq qoyuldu – **ғ**, qumuqlar kirildəki həmin **г** hərfinə rusların codluq işarəsini birləşdirdilər – **гь**. Latındakı **ü** üçün Azərbaycanda kirildəki **y** (**u**) hərfinin əyrisini atdılar – **ү**, qumuqlarda kirilin **y** (**u**) hərfinə yumşaqılıq işarəsi qoşdular – **уь** və s., və s. Bundan əlavə bəzi türk xalqlarında rus fonetikasını üçün səciyyəvi sayılan hərflər mexaniki şəkildə təkrar olunurdu. Məsələn, türkcədəki **ş** yerinə **ш**, davamlı, təkrar **ş** yerinə **шш** (türkmənlərdə, özbəklərdə, başqırdlarda, qumuqlarda və b.) hərfi işlənirdi. Yaxud rus yazısında iki səsi ifadə edən hərflər, məsələn: **ц-тс, я-ya, ю-yu** hərfləri əksər türk əlifbalarına daxil edilmişdi. Nəticədə türklər bir-birini çətin oxuyurdular. Eyni zamanda türkcələrdən birini bilən bir yabançı o biri türkcələri oxuya bilmirdi. Yadımdadır ki, XX əsrin 50–60-cı illərində Azərbaycan dialektlərindəki səs dəyişmələrini başqa türkcələrlə müqayisə edən bəzi dialektoloqlar həmin hərflərini təhlil etmədən, mexaniki şəkildə, məsələn, şivələrimizdəki **xoruz-horuz** paralelinin özbək, türkmən dillərində də olduğunu yazmışdılar. Beləliklə, səsənin hərfləri işarəsindəki müxtəlifliyin törətdiyi çətinliyi biz sovet dövründə yaşamışıq. Rus-sovet hegemoniyası, bir tərəfdən, türkü min illik əlifbasından ayırıb, öz kirilini ona qəbul etdirir, o biri tərəfdən, yerlərdə yerlilərin öz dilçi-əlimlərinin əli ilə elə dəyişikliklər

edir ki, türklər bir-birini oxuya bilməsin. Bu Engelsin dediyi həmin «alçaqlığın və slavyan çirkabı»nın bir təzahürüdür.

İndi keçmiş təcrübədən nəticə çıxarmalıyıq, latın qrafikasından istifadə edən türklər həmin halı təkrar etməməlidirlər. Ancaq təkrar edirik. Müxtəsər bir müqayisə verim:

Türkiyə əlifbası	Azərbaycan əlifbası	Türkmən əlifbası	Özbək əlifbası
e	ə, e	ä	Ä
c	C	j	J
ç	Ç	ç	Çh
j	J	ž	J
v	V	w	W
y	Y	ŷ	Y
g	Q	g	Q

Daha müfəssəl təsəvvür almaq üçün bu dörd türkcənin bütöv əlifbasına diqqət yetirin. Başqa türk əlifbalarında vəziyyət heç də bundan yaxşı deyil, özbəklərdə isə mənzərə daha dözülməzdir.

ÇEVRIYAZI ALFABESİ

a	ä	j	ž	ş	ش
ā	ā	k	ك	t	ت
b	ب	ķ	ق	ţ	ط
c	ج	l	ل	u	أ
ç	چ	m	م	û	او
d	د	n	ن	v	و
f	ف	ñ	ڭ	y	ی
g	گ	o	ئ	z	ز
ğ	غ	o	او	z	س
h	ه	p	پ	ž	ظ
h	ح	r	ر	ž	ذ
h	خ	s	س	‘	ع
i	ا	ş	ش	’	ء
ī	ی	š	ث		

TÜRKMEN TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ

Harfler	TT Ses Karşılığı	Harfler	TT Ses Karşılığı
A a	a	N n	n
B b	b	Ñ ñ	ñ
Ç ç	ç	O o	o
D d	d	Ö ö	ö
E e, ýe	e, ye	P p	p
Ä ä	ä	R r	r
F f	f	S s	s
G g	g	Ş ş	ş
H h	h	T t	t
I i	i	U u	u
J j	c	Ü ü	ü
Ž ž	j	W w	v
K k	k	Y y	ı
L l	l	Ý ý	y
M m	m	Z z	z

ÖZBEK TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ

Harfler	TT Ses Karşılığı	Harfler	TT Ses Karşılığı
A a	a,ä	M m	m
B b	b	N n	n
J j	c	Ng ng	ñ
Ch ch	ç	O o	o, ä
D d	d	O' o'	ö
E e	e, ye	P p	p
F f	f	R r	r
G g	g	S s	s
G' g'	ğ	Sh sh	ş
H h	h	T t	t
X x	x (h)	U u	u
I i	i	V v	v
J j	j	W w	w
K k	k	Y y	y
Q q	q (k)	Z z	z
L l	l		

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

A <i>a</i>	B <i>be</i>	C <i>ce</i>	Ç <i>çe</i>	D <i>de</i>	E <i>e</i>	Ə <i>ə</i>	F <i>fe</i>
G <i>ge</i>	Ğ <i>ğe</i>	H <i>he</i>	X <i>xe</i>	I <i>ı</i>	İ <i>i</i>	J <i>je</i>	K <i>ke, ka</i>
Q <i>qe</i>	L <i>el</i>	M <i>em</i>	N <i>en</i>	O <i>o</i>	Ö <i>ö</i>	P <i>pe</i>	R <i>er</i>
S <i>se</i>	Ş <i>şe</i>	T <i>te</i>	U <i>u</i>	Ü <i>ü</i>	V <i>ve</i>	Y <i>ye</i>	Z <i>ze</i>

Əlifbada bu ayrılımlar siyasi təxribat mənşəli hallardır. Haradan qaynaqlandığını öyrənmək lazımdır – bu iş dövlət nəzarətində olmalıdır. Ancaq bir sıra elmi düzəlişlərə ehtiyac var ki, bu bizim mövzu ilə bağlı deyil. Məsələn, əslində, *ç* səsinin ifadəçisi olan hərf yardımçı işarəsiz (quyruqsuz) olmalı və müvafiq yardımçı ünsür *c* səsinin ifadəsinə əlavə olunmalı idi, belə: *cok* (*çok* yerində) və *çan* (*can* yerində). Kirildə biz bu prinsipi gözləmişdik: **Ч** (*ç*) – **ч** (*c*), **Г** (qalın *g*) – **г** (qalın *ğ*), **К** (incə *k*) – **к** (incə *g*). Biz bu yanlışlığı Türkiyənin əlifbasından götürdük – 1990-cı illərdə latını qəbul edəndə artıq Türkiyənin latın qrafiki var idi, fərq yaranmasın deyə, anlaşıma xatirinə etdik. Gələcəkdə bütün türklər üçün latın bir sistem kimi qəbul olunanda bu və başqa əlifba qüsurlarının düzəldilməsi dilçilərin boynunda bir borc kimi qalır.

Türkcələrdə imla (orfoqrafiya) ölçüləri ürəkaçan deyil. Orfoqrafiya yazılı nitqin mədəniyyətidir, ədəbi dilin yazı təzahürüdür. Orfoqrafiyada yazı dilinin həm səviyyəsi, həm də asanlıqı əks olunmalıdır. Orfoqrafiya, bir tərəfdən, savadlılığı, elmi mükəmməlliyi ilə seçilməlidir, yəni yazıda özbaşınalıq, dərəbəyliyə, anarxizmə yol vermək olmaz. Kim necə istəyir, elə yaza bilməz, orfoqrafiyada ciddi mərkəziyyət olmalıdır, konkret norma gözlənilməlidir. Təsədüfi deyil ki, orfoqrafiya qaydaları Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunur. O biri tərəfdən, dediyimiz kimi, orfoqrafiya mürəkkəblikdən, qəlizlikdən qaçmalıdır, mümkün qədər asan olmalıdır, sözün yazılışı deyilişinə uyğun gəlməlidir. Təkcə türk yox, bütövlükdə Şərq ədəbiyyatında dram janrının banisi M.F.Azundzadə divan ədəbiyyatı dilinin qeyri-xəlqiliyini göz önünə gətirərək, personajlarının danışığının təbii səslənməsi üçün tələb edirdi ki, *yazılışla deyiliş* arasında ziyadə fərq yaratmamaq gərəkdir. Şifahi nitq üçün orfoepiyanın demokratizmi, yəni ədəbi tələffüzün təbii danışığa uyğunluğu nə qədər zəruridirsə, orfoqrafiyanın da ana dili tələffüzünə yaxınlığı o dərəcədə

vacibdir. Orfoepiya şifahi nitq üçün nədirsə, orfoqrafiya da yazılı nitq üçün odur və hər ikisi də milli təbii tələffüzün üstündə durmalıdır. Türk orfoqrafiyası dünyanın ən demokratik, ən fonetik orfoqrafiyalarındandır. Yəni **qardaş** deyib **qardaş** (Azərb. türkcəsi), **kardeş** deyib **kardeş** (Türk. türkcəsi), **su** deyib **su** (Azərb., Türk. türkcələri), **suv** deyib **suv** (özbəkcə), **hı** deyib **hı** (başqırdca), **ana** deyib **ana** (Azərb. türkcəsi), **anne** deyib **anne** (Türk. türkcəsi), **bəlkə** deyib **bəlkə** (Azərb. türkcəsi), **bəlki** deyib **bəlki** (Türk. türkcəsi) yazırıq. Daha ingilis kimi **brother** yazıb **braze**, alman kimi **statt** yazıb **ştat** demirik.

Cəlil Məmmədquluzadədən yuxarıda gətirdiyim sözün bir nöqtəsinə bir də diqqət yönəltmək istəyirəm. Böyük ədib türklərin ümumi imlaya ehtiyaclarından danışır: «Türk kütlələri üçün... ümumi imlaya çox böyük ehtiyac vardır» deyir. Deməli, vahid əlifbanın olması hələ məsələnin həlli deyil. Deməli, vahid imla olmadan vahid əlifba gücsüzdür, vahid imla da vahid əlifba qədər vacibdir. Vahid orfoqrafiya səslə hərflər arasındakı münasibətdən başlanır: müxtəlif türkcələrdə eyni səs eyni hərflə ifadə olunmalıdır.

Prinsipcə vahid imla məsələsində milli sözlərin yazılışında problem yoxdur. Yuxarıdakı misallardan da göründü ki, türk hər coğrafiyada dediyi kimi yazır, yaxud yazdığı kimi deyir. Ona görə problem yoxdur ki, söz yazılan kimi oxunur – əlifbanı bilirsənsə, sözü oxuya biləcəksən, hər səsin konkret hərfi var. Bu baxımdan ərəb və fars sözlərinin də latın əlifbası ilə yazılışında mübahisə yoxdur. Çünki yazılış deyilişə əsaslanır və deyilişdə olduğu kimi, yazılışda da sabitlik yaranıb. Əlbəttə, burada Həsən (Azərb.) – Hasan (Türk.), Abdulla (Azərb.) – Qabdulla (tatar), vaxt (Azərb.) – vakıt (Türk.) yazılışları problem deyil. Çünki bu yazılışlarda hər türkcədə həmin sözlərin tələffüzü əsas tutulur. Alınma sözlərin yazılışında bəzi türkcələrdə türkcənin fonetik fonetikasına daha ardıcıl gözlənilir. Məsələn, Hüseyin (Türk.) – Hüseyin (Azərb.), kulub (Türk.) –

klub (Azərbay.), biyoloji (Türk.) – bioloji (Azərbay.), sosializm (Türk.) – sosializm (Azərbay.), radyo (Türk.) – radio (Azərbay.) imla variantlarında Türkiyə türkcəsindəki yazılış daha dürüstdür, daha türkcədir. Birinci iki nümunədə Türk fonetikasında iki səssizin, sonrakılarda iki saitin yanaşı işlənmə bilməməsi qanunu gözlənməmişdir. Ancaq qəzetə (Türk.) – qəzet (Azərbay.), salata (Türk.) – salat (Azərbay.), drama (Türk.) – dram (Azərbay.) nümunələrində isə Azərbaycan imla variantı doğrudur, türkcədir. Çünki söz sonunda türkcə sait tələffüzü səciyyəvi deyil. Hətta Bakı Türkoloji qurultayı bu baxımdan ifrata vararaq ***pianin, fortopyan, Moskov, Varşav*** yazılışlarını tövsiyə etmişdi.

Orfoqrafiyada əsas mübahisə Türkiyə türkcəsinin Avropa dillərindən aldığı sözlərin yazılışı ilə bağlıdır. Onomastikanın – insan və yer adlarının (antroponim və toponimlərin) imlasında daha çox nəzərəcarpacaq fərqlər var. Hətta Türkiyə türkcəsində türk orfoqrafiyasına bəzən tam laqeydlilik göstərilir. Avropa mənşəli onomastikanın imlasında Türkiyə türkcəsi Avropa dillərinin yazılışını eynilə saxlayır. Bir neçə örnəyə diqqət yetirək.

Deyilir	Yazılır
Tomsen	Thomsen
Çarle	Charle
Nyu-york	New-York
Maks	Max
Vaşington	Washington
restoran	Restaurant
Jan Jak Russo	Jean Jaques Rousseau
Balzak	Balzac
Qot	Qoth

Göründüyü kimi, bu, türkcənin imlası deyil. Bu sözləri Türkiyədə ancaq Avropa dillərini bilən, həm də mükəmməl bilən insanlar oxuyurlar. Bu, savadlanmada antidemokratiyadır. Yazı bir qrup akademik savadlılar, universitet təhsillilər üçün deyil. Hətta ingiliscə əcnəbi dil təlimi görmüş türk bu halda fransızca və əksinə, fransız dili oxumuş türk ingilis sözünü oxuya bilməyəcək. Türk bu sözləri türkcə necə deyilsə, elə yazmalı və elə oxumalıdır. Əfəndim, 100–200 il öncəki türk ziyalıları ərəb əlifbasında *z, s, t, h* səslərindən hər birinin bir neçə hərflə yazılmasına qarşı çıxdılar. Deyirdilər ki, bu və başqa cəhətləri ilə ərəb əlifbası savadlanmaya, yazıb-oxumağa əngəl törədir. Əslində, latın əlifbası uğrunda mücadilə belə başlanıb. İndi biz həmin işi latın əlifbası ilə edirik. Biz türkün şagirdinə, azsavadlılarına Avropa sözlərini latın əlifbası ilə ingilis, fransız, alman imlasında təqdim edirik. Beləliklə, öz qaşığımız ola-ola, Avropa şorbasını türkcə Avropa qaşığı ilə yediririk. Bir zamanlar M.F.Axundzadə təklif edirdi ki, gəlin *faidəni* «fayda», *qaidəni* «qayda», *övrəti* (arvad) şəklində, yəni xalq necə deyirsə, eləcə də yazaq. Mirzə Fətəli bu sözləri çox mühafizəkar olan ərəb orfoqrafiyasına qarşı deyirdi. Və təsəvvür edin «Vətən dili» dərslisi də elə etdi – *faidəni* فايدا «fayda», *qaidəni* قايدا «qayda» yazdı. İndi biz daha çox fonografik olan latın əlifbasında bu prinsipi icra edə bilmirik. Bu gün dünyada demokratiya, insan hüququ uğrunda açıq mücadilə getdiyi bir zamanda niyə türkcə yazının hüququ tapdanır? Biz ruscadan sözləri, hətta kiril dövründə də öz imlamızla işlədirdik: Rəbov – Ryabov, Karataqin – Karatagin, tsirk – sirk və s.

Türkiyə türkcəsinin imlasında Avropa sözlərinin Avropa orijinalına uyğun yazılmasına, hamı bilir, minlərlə nümunə götürmək olar. Bu yazılış hansı qüsurlara yol açır: 1. Bir səsin bir hərflə ifadəsi, yəni yazının fonografik prinsipi aradan qalxır, yazıda antide-mokratik mənzərə meydana çıxır. Və beləliklə, imlanın milli

imla sifəti pozulur. 2. Dilin qənaət prinsipi alt-üst olur. Ümumiyyətlə, türkcələr öz stixiyası ilə güclü qənaətə meyilli olur. Məsələn, dildə «nə üçün», «nə səbəbə» yerində sadəcə «neçin», «niyə» və ya «nə eylər» yerinə «neylər», «nə ola» yerinə «nola» işlənir (Füzulidə: *Nola* zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənim). Hətta başqa dildən alınmış bağlayıcılar səs qısaltmaları ilə iç-içə girir, fuziya deyilən hadisə baş verir: *və lakin=vəleyk, və əgər=vər* (Füzulidə: *Oğlan necə səbr pişə qılsın, vər səbri həm olsa, nişə qılsın*). Bəzən danışiq dilindən gələn qənaət ədəbi normaya çevrilir. Məsələn, Yunis Əmrədə: *Çok istədim, bulamadım Şöylə qarip bənciləyin*. «Bula bilmədim» feil biçimi canlı danışiqda tarixən «bulamadım» şəklini alaraq bu gün ədəbi yazılı dildə eləcə sabitləşib. Bütün bunlar xalq dilində obyektiv şəkildə gedir, ancaq biz şüurlu, subyektiv müdaxilə ilə yazıda həmin qənaəti pozuruq. Məsələ budur ki, Türkiyə türkcəsi tələffüzdə qənaətə çox meyilli dillərdəndir. Bu dil Həzrəti peyğəmbərimizin (S.A.S.) **Məhəmməd** (Muhamməd) ismini **Mehmet** edən dildir. Yaxşı, nə üçün bu dili yazıda zorakılığa məruz qoyuruq? 3. Bu halda Türkiyə türkcəsinin imlası başqa türkcələr üçün oxunmaz olur. N.Banarlının «Resimli Türk Edebiyatı tarihi» kitabında belə bir cümlə var: «Attila bir kuvvetle **Shithia** və **Germania** büyük ülkelerine sahip oldu». Bu toponim bir sürü hərf yığımıdır: *s-h-i-t-h-i-a*. Türk «baba» deyirsə, «baba» yazır, «kitab» deyirsə, «kitab» yazır. İngilis, fransız, alman kimi yazımızla oxumuz arasında uçurum yoxdur. «Shithia» sözü hər halda hansı dildəsə hərf birləşmələrindən ibarətdir. Soruşuram, bu dili bilməyən bu sözü necə oxusun?¹ Bu da məşhur yazıcının Türkiyə imlası ilə yazılışı:

¹ Maraqlıdır: Ankarada V Uluslararası Türk dili qurultayında məruzəmdəki fikrimi açıqlamaq üçün bu hərf yığımını yazı taxtasına köçürdüm. Oturumun başkanı bir türkiyəli professor idi. Üzümi ona tutdum ki, bu sözü oxusun. Çiyinlərini çəkdi. Konfrans salonundakı Türkiyə dilçilərindən heç biri bu sözü oxuya bilmədi və bu ölkənin hara olduğunu deyə bilmədi. Yaxşı, dilçinin də oxuya bilməyəcəyi bu sözü niyə o imla ilə yazırsınız, onu kim oxuyacaq? Buyurun, bizim bu imlamız bir tapmacaya dönüb.

Balzac. Biz bu sözü yazıldığı kimi oxusaq, son samiti *can* sözünün başındakı *c* ilə deyəcəyik. Halbuki türkiyəlilər sözü **Balzak** tələffüz edirlər. Biz azərilər də, başqa türklər də məhz **Balzak** yazırıq. Yaxud yenə həmin mənbədə bu sözləri biz azərilər necə oxuyaq: **Chalons, Qoth, Bourqont, Jordanes, Moundzouks** (Banarlı, I cild, s.23). Yəqin ki, başqa məmləklərin türkləri də həmin sualla üz-üzə dururlar.

Belə orfoqrafiyanın bir tərəfi antidemokratikliyindədirsə, onunla yanaşı, bəlkə, ondan da artıq çatışmazlığı odur ki, bu yazılış başqa türklər üçün oxunulmaz qalır. Bir tərəfdən, Türkiyə türkcəsinin ilətişim dili kimi işlənməsinin gərəkliliyindən danışırıq, o biri tərəfdən, yazımızı məchullaşdırırıq, krossvorda çeviririk. Düşünmək gərəkdir ki, Türkiyənin buraxdığı kitablar təkcə Türkiyədə oxunmur. Əfəndim, nəzərə alın ki, sizin əsərlərinizi Azərbaycanda, Türkmənistanda... da oxuyurlar. Evlərimizə doğma dili, gözəl tələffüzü ilə gəlmiş Türkiyə televizionundakı yabançı orfoqrafiyalı reklamları da bu sıraya qoşuram.

Əlbəttə, imla şərti şeydir. Hərə bir şəkildə şərtlənib yaza bilər. Məsələn, Türkiyə imlasında *mı⁴* ədatı ayrı (aldı mı), Azərbaycan imlasında bir yerdə (aldımı) yazılır. Yaxud bir sıra sözlərdə belə: hərşey (Türk.) – hər şey (Azər.), seyretmə (Türk.) – seyr etmə (Azərb.). **Olub olmadığı, önəmli önəmsiz, başlı başına** kimi sözlər Azərbaycan imlasında defislə, Türkiyə imlasında heç nəsiz yazılır. Və ya **ərəb, fars, türk, alman** və s. etnonimlərin yazılışı Türkiyə imlasında böyük hərflə, Azərbaycan imlasında kiçik hərflə başlanır. Bunlar dilin mahiyyətinə, quruluşuna fərq gətirən detallar deyil. Ancaq gözün qavrama vərdişinə əngəl törədir. Yəni şifahi nitqə qulaq necə vərdiş edirsə, yazıya da göz elə alışı. Deyək ki, Azərbaycan türkcəsindəki yazılışa vərdiş etmiş göz onu Türkiyə imlasında oxuyarkən ləngiyir. Bu yazılışlardan hansı daha doğrudur,

deyə bilmərəm (deyə də bilərəm), ancaq sürət və asanlıq xatirinə bir məxrəcə gəlmək gərəkdir. Əlbəttə, orfoqrafiyanın incəlikləri çoxdur və hər bir türk öz tələffüzünə uyğun olaraq, öz orfoqrafiyasını hazırlayır. Mən məsələyə sadəcə ortaq dil mənafeyi baxımından yanaşdım. Ümumtürk ilətim dili olmağa daha real namizəd olan Türkiyə türkcəsi nəzərə alınmalıdır ki, Türkiyənin kitabları, dərgiləri Azərbaycanda və başqa türk coğrafiyalarında da oxunur. Deməli, Türkiyə türkcəsi təkcə türkiyəlilərin deyil, başqa türkləri də nəzərə almaq lazımdır. Ümumi türk ədəbi dili ideyasının müəllifi İsmayıl bəy Qasıralı deyirdi ki, söz deyildiyi kimi yazılmalıdır; Mirzə Fətəli də elə deyirdi.; ümumi dilçilik nəzəriyyəsi də, türkoloji dilçilik də, I Türkoloji qurultay da həmin mövqedədir. Türkiyə türkcəsi tarixin dərinliyindən gələn bu səsləri eşitməlidir, ümumi türk ünsiyyət dilini gözləyən, onu işlədəcək türklərin ehtiyacını nəzərə almalıdır. Çünki Türkiyə türkcəsi də bu gün hamınıdır. I Türkoloji qurultayın tövsiyələrinə də, bugünkü ümumi ehtiyacımıza da ən ləqəyd qalan məhz Türkiyə türkcəsidir. Dost dosta tən gərək, qardaş, tən olmasa... əstəğ-fürullah!

Əlbəttə, bir çox məsələlər kimi, əlifba və imla məsələləri də dövlətlər tərəfindən və dövlətlərarası əlaqə və razılaşmalarla gerçəkləşdirilə bilər. Dilçilər yolu göstərilər, proqram hazırlayırlar, dövlət, hökumət onu icra etməli, həyata keçirməlidir. Nə qədər ki, ikinci tərəf öz üzərinə düşən borcu yerinə yetirməyəcək, dilçilər ancaq özləri deyib, özləri eşidəcəklər, bu atalar sözündəki kimi olacaqlar: **çax-çax başını ağrıdır, dəyirman öz işindədir** (M.Ə.Sabir öz satirasında bu sözü belə misralaşdırdı: **Çax-çax başın ağrıtdı, kefin çəkdi dəyirman**).

Bir sözlə: orfoqrafiya yazı dilinin mədəni səviyyəsidir. Orfoqrafiya həm oxuma-yazma asanlıq, həm də elmi mükəmməl-

liyi ilə seçilməlidir. Yəni yazma-oxuma asanlıığı yazıda dərəbəylik, qarmaqarışıqlıq demək deyil. Kim necə istəsə, elə yaza bilməz, orfoqrafiyada güclü mərkəziyyət olmalıdır, ciddi qayda-qanun gözlənməlidir. Və təbii, bu mərkəziyyət, əlbəttə, dilin milli-etnik xislətinə xidmət etməlidir: yuxarıda söyləndiyi kimi yazılış deyilişdən təcrid olunmamalıdır.

SON SÖZ YERİNƏ

...İsmlərin və sifətlərin fe'l damarlarından yapıldığını nəzəri-etibara alacaq olursaq, türk dilinə «fe'l dili» demək mümkündür.

BƏKİR ÇOBANZADƏ

Əlbəttə, bu işdə son söz türk dövlətlərinindir, türk dövlət başçılarıdır. Dilçilər, ideoloqlar, millətin açıq, milli fikir sahibi ziyalıları nə qədər danışsalar da, bu, sözdür. Bu sözün iş olması üçün dövlət, hakimiyyət səviyyəsində sərəncamlar, xalqın sırayı övladlarının işıqlı fikirlərinin yola çıxması, gerçəkləşməsi üçün ali dekretlər öz sözünü deməlidir. Ona görə də bu paraqrafa «Son söz» yox «Son söz yerinə» adı qoydum. Və bu mənim, ancaq mənim bura qədər dediklərimin yekunudur.

Ümumi ünsiyyət dili məsələsində əsas ağırlıq, ən çox güc, heç şübhəsiz, Türkiyə türkcəsi ilə bərabər, Türkiyənin çiyinə düşür. Ancaq türkcələrin sahibi bütün millətlər, hər türkcənin sahibi dövlətlər bu ağırlığı daşımağa qoşulmalı, bu gücə şərik durmalıdır. Məşhur kəlamda olduğu kimi olmalıdır: «Hamı bir nəfər üçün, bir nəfər hamı üçün». Bu fikir Əli bəy Hüseynzadənin hələ 1904-cü ildə dediyi sözlərdə gözəl ifadə olunmuşdur. Osmanlı türklərini vəsf edən «Türk» qəzetinə məktubunda Əli bəy deyirdi: «... Şunu gözəlcə anlamalıdır ki, bu millətin (bütün türkü nəzərdə tutur – T.H.) və ümmətin (bütün islamı nəzərdə tutur – T.H.) tərəqqiyi – maddi və mə'nəvisi mütəqabildir (qarşılıqlıdır). Ətrakin bir qismində vuqua gələn tərəqqi o biri qisminə əks edər, tə'sir edər. Məsələ, lisani-Osmaninin təkamülü kırımlıların, qazanlıların, ya şirvanlıların dəxi dilini islahə xidmət edər. Türküstan Çini bir Fransa qədər, laəqəl (heç olmasa) bir Fləməng, bir Belçika qədər mütərəqqi bir məmləkət olsa idi, həmin Osmanlı türklərinə dəxi bir faidəsi olmayacaqdımı?.. Aləmi-islam, ya məmaliki-ətrak qeyri-münbit bir çöl, bir biya-

ban halını aldığı təqdirdə əmin olunuz ki, Osmanlı mədəniyyəti dəxi nə qədər çalışsa, yenə bu biyabanın ortasında bir vahədən başqa bir şey olamaz! Bir məmləkətin bağlarına filoksera ariz olmuş ikən orta yerdə bir-iki bağın şu illətdən tamamilə məsun (kənar, toxunulmaz) qala bilməsi çox müşküldür. İslam, türk hər tərəfdə tərəqqi etsə, qüvvət bulsa, məmaliki-Osmaniyyə də o aləmin içində bir vahə deyil, bir behişt, bir əndər-behişt (behişt içində) olur. Binaənileyh məsələ ittihad, yaxud tövhid məsələsi deyil, məsələ yekdigərimizi tanımaq, sevmək tərqi-təməddündə yekdigərimizə müavinət etmək məsələsidir».¹

Hər şey gözəl deyilib, bizim bugünkü halımıza tam uyğundur. Azərbaycan prezidenti Əli bəyin arzusunun bu gün həyata keçmiş olduğunu elan edir, türk dünyasının bugünkü əlaqələrində həmin ideyanı yenidən aktuallaşdırır: «Bizi birləşdirən tək cə coğrafi koordinatlar deyildir. Bizi birləşdirən aramızdakı münasibətlərdir, qardaşlığımızdır, ortaq keçmişimizdir, bu günümüzdür. İyirmi ilə yaxındır ki, ölkələrimiz müstəqil dövlətlər kimi yaşayırlar. Bu müddət ərzində ölkələrimiz gücləndi, formalaşdı, dövlətçiliyimizin əsasları quruldu. Bu gün *Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan kimi ölkələr öz növbəsində Türkiyəni gücləndirir, necə ki, böyük və güclü Türkiyə bizi gücləndirir* (ayırma mənimdir – T.H.). Bizim gücümüz birliyimizdədir» (İlham Əliyevin 16 sentyabr 2010-cu ildə İstanbulda «Çırağan» sarayında türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X zirvə toplantısında çıxışından). Türk dövlətlərindən birinin çiçəklənməsi, iqtisadi və mədəni cəhətdən yüksəlməsi, hətta o qədər yüksəlməsi ki, o birilərinin ona əli çatmasın, bu halda qardaşlarına əl uzatmayacaqsız, bunun türklüyə, türk dünyasına faydası yoxdur. Bu çiçəklənmiş türk məmləkətinin türk dünyasına münasibəti hansısa bir Amerika ştatının və ya hansısa bir Avropa dövlətinin türk dünyasına münasibətindən irəli getməz. İbrətli mənzərədir: türk dünyası bir çöl, bir böyük səhra. Ancaq türk məmləkətlərindən biri, deyək

¹ Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2007, s.31

ki, Özbəkistan, Türkiyə, Azərbaycan, ya başqa birisi bu çöldə bir vahə – otlı, sulu, yaşıl çəmənli, meşəli, meyvəli bir sahə. Bu yaşıllığa bürünmüş sahə bu quru çöldə özünü necə hiss edər? Bir gün bu çölün quraqlığı onu da qoynuna almazmı? Ona görə həmin yaşıl məmləkət o quru çölün taleyini düşünməli, oranı da yaşllaşdırmanın yollarını aramalıdır. Yaxud Əli bəyin sözünün sonu: söhbət türk məmləkətlərinin birləşməsindən, türk imperiyası yaratmaqdan getmir, bu məmləkətlərin bir-birini tanımasından, bir-birinə kömək etməsindən gedir.

Bu bir gerçəklikdir ki: «Tarixin ağır sınaqlarına zaman-zaman sinə gərmiş türk xalqları qarşılıqlı elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələrini qoruyub saxlamış, bəşər tarixində önəmli mövqe tutmuşlar. Türk dünyasının böyük tarixi var. Bu tarix çox möhtəşəm, şanlı, çox ləyaqətli tarixdir» (Heydər Əliyev). Biz bu ümumi tariximizlə qürur duyuruq, həqiqətən, bu tarix çox möhtəşəmdir, şanlı tarixdir, fəxr ediləcək dərəcədə ləyaqətli tarixdir. Və «biz birlikdə olsaq, müəyyən məsələlərdə vahid mövqedən çıxış etsək və bu birliyi mütəmadi işlərlə möhkəmləndirsək, bizim beynəlxalq mövqelər daha da güclü olacaqdır» (İlham Əliyev). Təbii ki, bir-birini tanımaq, bir-birinə yardım göstərmək bir-birini anlamaqdan, dil ünsiyyətindən başlayır. Dil ünsiyyəti, dil əlaqəsi təkcə iqtisadi, mədəni, siyasi münasibətləri sahmana salmaq üçün yox, həm də türkün «varmı olmaq» və «yoxmu olmaq» suallarına cavab verməkdir.

Bu həmişə belə olub, bu gün qloballaşma deyilən gərgin dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma, əslində, bu gün bir siyasi fırtınadır. Bu fırtınada qərq olmamaq üçün Hamlet sualındakı dilemməni cavablandırmağı bacarmaq gərəkdir. Bizim vəziyyətimiz eynən Hamletin sualındakı kimidir. Həmin sual XX əsrin əvvəlində Abdulla Cəvdətin ingiliscədən tərcüməsində belə səslənir:

Varmı olayım, yoxmu – budur məsələ

İştə!

Zalım qədər in qədrinə etməkmi təhəmmül?

Ya qarşı gəlib cüşinə bu seyli-fənanın

Verməkmi bu tufani-bəlayayə nəhayət?¹

Əvvələn, dilin kamilliyinə baxın, ingiliscədəki bədii-fəlsəfi kəsərini saxlayır. İkincisi, dediyimiz qloballaşma hərəkətinə qoşularkən eynən buradakı sualı siyasi dəyanətlə həzm etməliyik: qloballaşmanın beynəlmiləlçilik adına bizə yazdığı milli-etnik ərimək, sarsılmaq tələbinə dözməliyik, yoxsa bu tufandan çıxmağı bacarmalıyıq?

Dünya qloballaşma hərəkətinin tərkib hissəsi kimi və varlığını qorumaq üçün türklər konkret coğrafi qloballaşma modeli qura bilirlər. Məsələn, Türk Dünyası üçün ayrıca qloballaşmaya nail olmaq olar. Bu, birinci, türkün özünü qoruyub saxlayar, türklərin müasir islam mədəniyyətini əlaqəli şəkildə inkişaf etdirər. Bu coğrafi qloballaşma yüz il bundan əvvəlki türkləşmə, islamlaşma, müasirləşmə (avropalılışma) hərəkətinin yenidən işə başlaması demək olar – yüz il əvvəl bu ideya türkün siyasi mədəniyyətinin yüksəlməsində çox iş görmüşdür. Təbii ki, bu gün həmin nizamla aparılan türkləşmə müstəqil türk dövlətlərinin varlığı şəraitində, imperiya sıxıntısının yoxluğu zamanında daha səmərəli nəticələr verir. İş burasındadır ki, bu türk bütövlüyü (buna coğrafi qloballaşma, mikroqloballaşma da demək olar), ümumi dünya qloballaşma hərəkətini sürətləndirir. Çünki türklər türk ittifaqı halında heç nə itirməkdən qorxmayaraq ümumi qloballaşmaya ürəklə qoşular. Bu halda qloballaşmada bir böyük dövlətin və ya bir qrup böyük dövlətin hegemoniyası təhlükəsizləşir. Həm də belə vəziyyətdə, əgər hegemon dövlətlərin məkrli niyyətləri yoxsa, bu coğrafi qloballaşmaya qarşı qısqanclıq göstərməməlidirlər. Çünki əslində, coğrafi qloballaşma ümumdünya qloballaşmasını sürətləndirir.

¹ Bax: «Həyat» qəzeti, 1906, №68

Göründüyü kimi, ümumi türk ünsiyyət dili türkün qloballaşma hərəkətində iştirakı üçün faydalıdır: həm onun etnik şəxsiyyətini qoruyur, qloballaşmanın təhlükəsini zərərsizləşdirir, həm də o biri tərəfdən, qloballaşmaya keçidi sürətləndirir.

Türkiyə türkcəsi ilə başqa türkcələr arasında sahmana ehtiyacı olan işlərdən biri budur ki, Türkiyədə elm dili kimi ingiliscəyə üstünlük verirlər. Hətta Türkiyədə elə ziyalılar, elə universitet rəhbərləri var ki, türkcənin elm dili kimi işə yaramadığını söyləyirlər. Bu, əsassız və məntiqsiz qənaətdir. Türkcə bədii dil olduğu qədər də elm dilidir. Dünyada ingilis dilinin geniş işlənməsi ingiliscənin semantik gücündən gəlir, İngiltərənin və ABŞ dövlətinin beynəlxalq gücü ilə bağlıdır.

Biz demirik ki, ümumiyyətlə, ingilis dilində elmi məqalə, elmi əsər yazma, yaz, ancaq ana dilini də elm sahəsində işlət. Vaxtilə bizim ulu babalarımız da elmi əsərlərini ərəbcə yazıb, ərəblərin elmi dilini inkişaf etdiriblər. Əvvəldə dediyimiz kimi, hər alət işləndikcə parıldayır, küncdə-bucaqda qaldıqca pas atır. Ona görə də türkcəni bütün sahələrdə, siyasi kürsülərdə, elmi auditoriyalarda, şifahi və yazılı şəkillərdə işlətməliyik. Əvvələn, ingiliscəni ana dilinin yerinə təbliğ etmək anti-milli davranışdır. Hansı alim ingilis dilini elm dili bilirsə, zəhmət çəksin ingiliscəni özü öyrənsin, məşhur dünya jurnallarına ingiliscə elmi məqalələr göndərsin. Qoy bunu məşhurluq üçün etsinlər. Ancaq ingiliscə yazdıqları həmin məqaləni türkcəyə də çevirsinlər. Yaxud yaxşı olardı ki, həmin elmi fikir əvvəlcə ana dilində, Türkiyə türkcəsində yazılsın, əvvəlcə bu elmi fikirdən sənin öz məmləkətinə faydalansınlar, sonra ingiliscəyə çevir və nə qədər istəyirsən, məşhurlaş. Bu halda – ya əvvəl ana dilində yaz, sonra çevir, ya əvvəlcə ingilis dilində yazıb, sonra ana dilinə çevir, – türk dili elm dili kimi müasirləşər, elmi dil kimi inkişaf edər. Yəni elm dili kimi türkcəni korşaltmaq olmaz, işlətdikcə ana dilini itiləyirsən. Yazıçı bədii dili, qəzetçi publisist dili işlətdiyi və inkişaf etdirdiyi kimi, riyaziyyatçı da elmi üslubun riyaziyyat dilini, kimyaçı kimya dilini işlətməli və inkişaf etdirməlidir.

Ortaq türk dili və ortaq türk ünsiyyət dili anlayışları fərqlidir. Prinsipcə bu ifadələr bir-birinin sinonimidir. Ancaq bugünkü qavranışda həmin ifadələr köklü şəkildə bir-birindən fərqlənir. «Ortaq türk dili» ifadəsi «yaratmaq» feli ilə işlənib, mənim təklif etdiyim «ümumortaq türk ünsiyyət dili» ifadəsi «işlətmək, işlənmək» feli ilə cümlələşir. Yəni «ortaq türk dili» yaradılır, ancaq «türk ünsiyyət dili» hazır olan türkcələrdən birini alıb ünsiyyətdə işlətmək deməkdir.

«Yaratmaq» o deməkdir ki, olmayan bir varlıq ərsəyə gətirilir, bu halda isə olmayan, mövcud türkcələrdən heç biri olmayan, ancaq hər birini əvəz edən bir türkcə inşa edilir. «Ortaqlıq» o deməkdir ki, mövcud türkcələrin hər birindən müəyyən dil nümunələri götürülüb birləşdirilir. Belə hesab olunur ki, bu yeni örnəkdə özünün olan türkcə payının vasitəsilə başqa payları da mənimsəyəcəksən. Bu bir növ montaj deməkdir – hər türkcədən bir az götürüb bir yerə yığmaq, ya müxtəlif məhsulları bir qazana töküüb qaynatmaq deməkdir. Dil bir dəfə, bünövrəsində yaradılır, sonra inkişaf edir, inkişaf etdirilir. Yaradılan dil esperanto və ya volapyukdur.

Əslində, məsələn, füyuzatçılar da ortaqlıq anlayışında hazır dilin işlənməsi mövqeyində dururdular. Deyək ki, Çin hüddullarından başlamış Ağ dənizə qədər İstanbul ağzının (İstanbul ləhcəsinin) işlədilməsini təklif edirdilər. Ancaq mənim mövqeyim bu hazır dil variantından əsaslı şəkildə fərqlənir. Füyuzatçılar hazır İstanbul ağzını, dedikləri coğrafiyada bütün türklərin ümumi ədəbi dil kimi işlətmələrini nəzərdə tuturdular. Yəni bu məmləkətlərin hamısında bədii ədəbiyyat, elmi əsərlər İstanbul ağzında yazılmalı, bütün mətbuat İstanbul ağzını işlətməli idi. Ancaq ümumi türk ünsiyyət dili dedikdə biz nəzərdə tuturuq ki, hər məmləkət öz yerli türkcəsini ədəbiyyat dili, elm dili, mətbuat dili kimi işlətməyində davam edir, məmləkətin əhalisi bir-biri ilə gündəlik ünsiyyətdə yerli türkcədə danışirlar, ailədə ünsiyyət ana dilində gedir, məktəbdə təhsil yerli türkcədə aparılır, ancaq bütün məmləkətlərin türkləri beynəlxalq tədbirlərdə,

uluslararası elmi konqres, simpoziyum və qurultaylarda məruzələrini müəyyən edilmiş ünsiyyət dilində, yəni bu dil kimi nəzərdə tutduğumuz Türkiyə türkcəsində oxusunlar, çıxışlarını həmin dildə etsinlər. Türk dövlət başçılarının siyasi toplantılarında, vaxtaşırı keçirilən sammitlərdə söhbətləri, çıxışları həmin dildə aparılsın. Bir sözlə, uluslararası, türklərəsas əlaqə-ünsiyyətlərdə ingiliscəni, ruscanı işlətmək məqamlarında ümumi türk ünsiyyət dili işlədilsin.

Bununla belə, türk dövlətlərarası (türk dövlətləri arasında) rəsmi yazışmalar, yaxud müxtəlif türkcələrdə danışan insanların, məsələn, bir özbəyin bir tatara (və s.) məktubu şəklində şəxsi yazışma dili də ortaq ünsiyyət dilində – Türkiyə türkcəsində gedə bilər və əslində, getməlidir.

Ancaq bu işin perspektivində o var ki, işlənəndən bir müddət sonra bu ümumi ünsiyyət dili başqa türkcələrlə alış-verişə başlayacaq, yerli türkcələr ondan müəyyən qədər faktlar mənimsəyəcək və ünsiyyət dili də yerli türkcələrdən nələrisə alacaq (əlbəttə, bu qarşılıqlı mübadilə leksik səviyyədə olmalıdır, ya ola bilər ki, etiket səviyyəli detallar olsun, məsələn, «*cənab nazir gəldilər*» kimi). Bu işin birinci mərhələsi belə təsəvvür olunur. Və getdikcə, ildən-ilə yaxınlaşma artacaq, ədəbi dillər səviyyəsində «ortaq dil» anlayışındakı ortaqlığa bənzəyən bir mənzərə yaranacaqdır. Bu, canlı ünsiyyət prosesi olacaq, getdikcə artan qaynayıb-qarışma mərhələsi gedəcək, hətta Türkiyə türkcəsi *randevu*, *direkt*lərdən uzaqlaşacaqdır. Artıq bu, təbii dil inkişafı olmalıdır, bu, inkişaf məntiqinin öz nəticəsi kimi gözlənilir, dekretlə, fərmanla baş vermir, yerli canlı xalq türkcələri isə öz ənənəsi üzrə yolunu gedir.

Bu siyasi dil hərəkətində ana dili öz mayasını, öz şirəsini, yəni özünü saxlayır. Ən böyük siyasət ana dilinə sevgidir; ən böyük mədəniyyət ana dilinə sevgidir; ən böyük sevgi ana dilinə sevgidir. Türkiyənin böyük ədibi Yəhya Kamal deyir ki: «Türkcəm ağzımda anamın südüdür». Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaradıcıla-

rından, ana-bala sevgisini, uşağın dilaçma psixologiyasını hamıdan daha həssas duyan Abbas Səhhət eyni duyğunu ifadə edir:

*Anadır hər kişiyə öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.
Südüdür kim, dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub,
Saxlaram gözlərim üstündə onu mən.*

Ana dili vətənin dilidir, ana dili vətən kimi müqəddəsdir. Ana dilini Vətəni qoruyan kimi qorumalıyıq. Vətən kimi ana da öz dili ilə göz üstündə saxalanar. Ana dilinə toxunmaq olmaz, ana dilinin xətrinə dəymək olmaz. Buna görə ümumtürk ünsiyyət dili ilə yerli türkcələr arasındakı «alış-verişlər» yerli ədəbi dillər səviyyəsində gedəcək, yerli ana türkcələr isə öz anadilli ömürlərini toxunulmaz, müdaxiləsiz yaşayacaqlar.

Ümumtürk ünsiyyət dilində zəngin ədəbiyyat var. Əslində, səksən, doxsan il bundan əvvəl Türkiyədə yaranan ədəbiyyat ümumi anlaşılan dildədir. Bu dilin gözəl nümunəsidir bu dil:

*Qorkma, sönməz bu şafaklarda yüzən al sancak
Sönmədən yurdumun üstündə tütən ən son ocak.
O bənim millətimin yıldızıdır, parlayacaq,
O bənimdir, o bənim millətimindir ancak.*

*Çatma, kurban olayım, çehrəni, ey nazlı hilal!
Kahraman ırkıma bir gül... Nə bu şiddət, bu cəlal?!
Sana olmaz dökülən kanlarımız sonra həlal,
Hakkıdır Hakka tapan millətimin istiklal.*

*Kim bu cənnət Vatanın uğruna olmaz ki fəda?
Şühəda fışqıracaq, toprağı sıksan, – şühəda...*

«İstiqlal marşı»

Burada ancaq sözlərin fonetikasını Türkiyə türkcəsinindir. Buradakı sözləri qazan tatarı da, özbək, türkmən türkləri də,

başqirt, azəri türkləri də başa düşürlər. Məsələ burasındadır ki, Mehmet Akifin bütün şeirlərinin dili belə kütləvi anlaşıqlı deyil. Ancaq bu şeiri hamı üçün yazdığına görə Osmanlı ənənəsindəki İstanbul ağzında yox, xalq türkcəsində, Anadolu köylüsünün dilində inşa etmişdir.¹ Demək, hər türkcədə xalqın, köylünün dilində yazılanları bütün türkcələrin insanları anlayır. Yadımıza salaq ki, Cəlil Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»i sadə danışq dilində yazdığını və yayılandan bir həftə sonra Anadoludan Volqa boyunca, Qafqazdan Türküstanə, İraqa qədər hər yerdən həmin sadə danışq dilində razılıq məktubları aldığını söyləyir. Demək, bütün türkcələrdə danışanlar sadə, Azərbaycan danışq türkcəsində yazılmış «Molla Nəsrəddin» jurnalını başa düşübmüşlər. Demək ki, hər yerdə danışq türkcəsi, köylü türkcəsi qədim ümumi kökə daha çox bağlı olur.

Yaxud türkməncə yazılmış bir uşaq şeirindən misralar:

*Qatı çılpak qörünyən,
Ey qarınca, qarınca!
Qış sovuqdur, üşərsin,
Geyinməsən qalınca.*

Kasım Nurbadov

Yenə ancaq fonetika fərqi – bu da sadə türkmən danışq dilidir. Bir dənə də olsun alınma söz yoxdur. Şeir uşaqlar üçün yazıldığından uşaqların analarının danışdığı dildə inşa edilib. Hər yerdə türk anaları belə danışrlar, anaların da dilini hamı başa düşür – balalar da, böyüklər də.

Türkiyə türkcəsi anaların dilinə, – lap köylü yox, olsun İstanbul anaları, – yaxın olsa, ümumi ünsiyyət dili işini daha rahatlıqla icra edə bilər, daha doğrusu, onu başqa coğrafiyaların türkləri rahatca anlayar və məmnuniyyətlə işlədərlər.

¹ Mehmet Akif. «İstiqlal marşı»nı sağlığında çıxan kitablarına daxil etməmiş, demişdir ki, bu şeir mənim deyil, xalqımındır, deməli, ona görə də şeiri məhz xalq türkcəsində yazmışdır.

Bu da karlukca olmaq etibarilə başqa türkcələrlə müqayisədə tipik, özünəməxsus fonetikasına ilə seçilən özbək türkcəsində bir uşaq şeirindən:

Özbək fonetikasına ilə

Mexri oftob bulqan.

Hər süzi kitob bulqan.

Yoq ü kaymok, murabbo,

Ey kulçam, şirin kulçam,

Caxon onacanim siz.

Anadolu fonetikasına ilə

Mehri aftab bolğan

Hər sözi kitab bulğan

Yağü qaymaq, murəbba,

Ay külçəm, şirin külçəm,

Cahan anacanimsiz.

Burada fonetik fərqlərə (a>o, o>u, h>x) morfoloji fərqlər də (mıış>qan – bolmuş>bolqan) qoşulur. Ancaq lüğət yenə həmin ümumi lüğətdir. Xalis məişət leksikası, süfrə lüğəti (yağ, qaymaq, mürəbbə, külçə) hamıya məlum nümunələrdir. ***Aftab*** (günəş), ***cahan*** (dünya), ***mehr*** (sevgi) özbəklərin danışığında işlənən sözlərdir – bu, özbəkçə ilə tacikcənin (İran dillər qrupu) bir-birinə girməsinin nəticəsidir.

Bu da bir özbək mahnısının mətnidir:

...Həva həvani tebrətər,

Həva bulutni tebrətər,

Bulut yağinni tebrətər,

Yağın məysəni tebrətər,

Məysə biyəni tebrətər,

Biyə qimizni tebrətər,

Qimiz yiqitni tebrətər,

Yiqit suluvni tebrətər,

Suluv beşikni tebrətər,

Beşik balanı tebrətər,

Bala dünyanı tebrətər,

Dünya səvdanı tebrətər,

Sevda həvani tebrətər.

Azərbaycan türkcəsində:

...Hava havanı yırğalar,

Hava buludu yırğalar,

Bulud yağışı yırğalar,

Yağış göy otu yırğalar,

Göy ot madyanı yırğalar,

Madyan qımızı yırğalar,

Qımız oğlanı yırğalar,

Oğlan o qızı yırğalar,

O qız beşiyi yırğalar,

Beşik uşağı yırğalar,

Uşaq dünyanı yırğalar,

Dünya sevdanı yırğalar,

Sevda havanı yırğalar...¹

¹ Bax: Akif Azalp. Turan havası, Bakı, «Vətən», səh.294–295

Azərbaycan türkcəsi ilə nə qədər fərqi var: **yırğalar** yerinə **tebrətar** – bu, Azərbaycan türkcəsində **tərpət**(mək) fonetikasi ilə işlənir (Türkiyə türkcəsində **d** samiti gəlir: **deprenmek**), **yağış** yerinə **yağın** (Türkiyə türkcəsində **yağmur**). Maraqlıdır ki, şeirdəki ərəb sözünün üçü də (hava, dünya, sevdə) oğuz, qıpçaq, karluk türkcələrinin hamısında var. Buna görə B.Çobanzadə deyirdi ki, ərəb, fars sözləri bütün türklərdə eyni mənada işlənir və müxtəlif türklərin anlaşmasına yardım edir. Deməli, bir daha təkrar edirik ki, ərəb, fars sözlərinin yerinə Avropa kəlmələrini gətirməklə biz türkcələrdə anlaşmanı itiririk. Uşaq şeirləri və mahnıların dilinin Qərb (oğuzcalar) və Şərq (qıpçaqca və karluqcalar) türkcələrində tam anlaşqlı olması onların xalq türkcələrində yaradılması ilə bağlıdır. Yenə M.Kaşğarının sözünə gəlirik ki, türkcələrin hamısında lüğət ehtiyatı eynidir, fərq ancaq fonetika (tələffüz) və morfoloji əlamətlərdədir.

Bu sözlər bütün islam türklərinin klassik poeziya dilində işlənmişdir – Anadolu türkcəsində də, Azərbaycan, tatar, türkmən türkcələrində və başqalarında.¹

Bu da 120 il bundan əvvəlın Türkiyə türkcəsidir ki, azərbaycanlı şairin qələmindən çıxmış və bütün türkcələrin türkləri anlamışlar:

¹ 2012-ci ilin oktyabrında Bakıda AMEA-nın Hüseyn Cavidin 130 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransında çıxış edən özbəkistanlı xanım məruzəsində dedi ki, Cavidin «İblis» pyesi 1920-ci ildə özbək səhnəsində Azərbaycan türkcəsində qoyulmuşdur. Ancaq üç ildən sonra (1923) özbək tamaşaçıları pyesə özbək türkcəsində tamaşa etmişlər. Burada iki cəhət diqqəti çəkir: 1. Niyə Cavidin başqa dramı yox, məhz «İblis» tamaşaya qoyulmuşdur? Əlbəttə, ona görə ki, İblis obrazı antitürk qüvvədir və birinci növbədə, rus imperiyasının rəmzidir. Deməli, bu, düşünülmüş seçmədir – türk, özbək türkü İblislə mübarizədə Hüseyn Cavidlə həmfikiridir; 2. Bilindiyi kimi, H.Cavidin bədii dili Türkiyə ədəbi türkcəsinin norması üstündə durur. Demək: özbək türkləri Türkiyə türkcəsini başa düşmüşlər. Bu, Samoyloviçin I Türkoloji qurultayda o dövrün cavanlarının təhsil yolu ilə Qaspiralının ortaq türkcəsinə, «Tərcüman»ın dil nümunəsinə yiyələnmiş olmuş olmaları fikrini təsdiqləyir. Bu, həm də o qənaəti təsdiqləyir ki, bu gün Türkiyə türkcəsi karluklar üçün də ümumi ünsiyyət dili kimi işləyə bilər.

*Səmada bir mələk heyrətlə der: insanlar, insanlar!
Nədir bu, ruyi-ərzi qaplıyor al qanlar, insanlar?
Şəhidi-tüğüniz ixvanınızdan almasın fəryad,
Əcəb kimdir şu xunalud olan bicanlar, insanlar?
Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir,
Bir az fikr eyləyin, sizdən deyilmi onlar, insanlar?
Fədayi-zülmünüz sizdən, sizin cəlladınız sizdən,
Nasıl qail olur bu halə ya vicdanlar, insanlar!
Əli bəy Hüseynzadə («Füyuzat», №1)*

Bu gün bizə ümumi ünsiyyət türkcəsi kimi bu dil lazımdır. Şeir təkcə dili ilə yox, məzmunu ilə də bu günün gərəyidir; bu şeir «Füyuzat»da çap olunan zaman (1906) çar ermənilərin əli ilə Azərbaycan türklərinin qanını axıdırdı. Şeir Birinci (1914–1918), İkinci (1939–1945) dünya müharibələrində də, 1950–1970-ci illərdə Koreyada, Vyetnamda, bu gün Əfqanıstanda, İraqda, Suriyada, Qarabağda da, başqa məkanlarda da «ruyi-ərzi qaplayan al qanların» ağısıdır, rekviyemidir. Bütün dünyanın və bütün zamanların dərdi türkcədə bütün dərinliyi və bütün ağırları ilə ifadə olunmuşdur. Bu, türkcə «İstiqlal»dakı marşın da, buradakı bəşəri faciənin də dilidir. Türkləri bir-birinə bağlamaq, Türk Dünyasını bir dünya kimi gerçəkləşdirmək üçün bu dilə türkün ehtiyacı var. Bu dil öz zənginliyi, kamilliyi və həssaslığı ilə səciyyələnir. Bu dil başqa türkcələrdən də şirə çəkdikcə daha güclü olacaqdır. Azərbaycan şairi bu misraları ilə peyğəmbərimizin «hamımız Adəmin törəmələririk» kəlamındakı kimi dünyəvi beynəlmiləçiliyi nəzərdə tutur, türkün bəşəri duyğularla yaşadığını ifadə edir, həm də, əlbəttə, birinci növbədə, bilavasitə türklüyün bütövlüyünü vəsf edir:

*Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz,
Həpimiz bir yuva pərvərdəsiyiz*

Abdulla Şaiq

Bu şeir dil birliyi ideyasının qurucusu İsmayıl bəyin yaşadığı, ideya təbliğatı apardığı, həmin dilin özünü əməli şəkildə «Tərcüman»ında nüsxə olaraq göstərdiyi, onun yetirmələri Əli bəy Hüseynzadənin, Ziya Göyaltın yetkin, fəal mücadilə dövründə yazılıb:

- Quzum, yavrum! Adın nədir?
- Gülbahar.
- Pəki, sənın anan, baban varmı?
- Var.
- Nəsıl, zənginmidir baban?
- Əvət, zəngin, bəyzadə.
- Öylə isə geydiyin geyim nəçin böylə sadə?
Yokmu sənın incilərin, altın bilərziklərin?
Söylə, yavrum! Heç, sıkılma...
- Var, əfəndim, var... lakin
Müəlliməm hər gün söylər, onların yok qiyməti,
Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.
- Pək doğru söz... Bu dünyada sənın ən çok sevdiyin
Kimdir, quzum, söylərmisin?
- Ən çok sevdiyim ilkin
O Allah ki, yeri, göyü, insanları xəlq eylər.
- Sonra kimlər?
- Sonra onun göndərđiyi elçilər.
- Başqa sevdiklərin nəsıl, yokmu?
- Var.
- Kimdir onlar?
- Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar.

Bu, Türk Dünyasının böyük şairi Hüseyn Cavidin şeiridir; şeirin dili Cavidin dilidir. Bu, Azərbaycan türkcəsidir, bu həm də Türkiyə türkcəsidir. Və bir də bu, türklər üçün bizim görmək və işlətmək istədiyimiz ümumi ünsiyyət dilidir. Həm də saf türkcədir: «*ismın*» demir, «*adın*» deyir (adın nədir); «*fəqət*» demir, «*ancaq*» deyir (ancaq bilgidir); «*peyğəmbər*» demir,

«**elçi**» deyir (Allahın elçiləri); Əruz şeirilə İstanbul ağzında şəkil aldığı fonetika ilə «**anne**» demir, «**ana**» deyir (anan varımı); hətta «**elm**» yox məhz «**bilgi**» deyir (bir qızın bilgidir ziynəti) – «**elm**» şeir dili üçün quru sözdür, «**bilgi**» şirəli, südlü sözdür (türkcə ağzımda annemin sütüdür – Yəhya Kamal). Bu, Qaspiralının, Göyalpın dilidir: **randevusuz, depresyonsuz, rozetsiz, finanssız, okulsuz, öyrətmənsiz, görəvsiz** Türkiyə türkcəsidir, xalq türkcəsidir – bunu hər yerin türkü bugünkü Türkiyənin qəzet dilindən daha asan anlayar; məhz belə Türkiyə türkcəsinin ümumi ünsiyyət türkcəsi olmağa haqqı var.

Bu dəmdə belə aydın, təmiz türk dilində yazılmış başqa şairdən başqa şeir də nümunə gətirmək olardı. Ancaq bu şeirin məzmunu da ibrətlidir. Türk ailəsində övlad belə tərbiyə görərsə, türk ailəsi bu tərbiyə mədəniyyətinin sahibi olarsa, Türk Dövlətləri sağlam cəmiyyətə söykəniş yaşayar, mənəvi məzmunu ilə sağlam millətin dövləti olar. Belə tərbiyə görən qız övladları yüksək əxlaq və mədəniyyət sahibi olan analar kimi yetişərlər. Səməd Vurğun deyirdi ki: **Dahilərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli**. Burada «Azərbaycan» sözünü istənilən türk toplumunun, hər bir türk cəmiyyətinin adı ilə əvəz etmək olardı. Bu böyük və saf ideyanın müəllifi İsmayıl bəy də bütün ümidini analara bağlayaraq deyirdi: «**İsmətli analarımız dili ilə daşları əridir şairlər, ədiblər doğuracaqlar**» («Tərcüman», 29 dekabr 1906). Dili ilə daşları əridən şairləri, ədibləri doğuracaq analar Hüseyn Cavidin təsvir etdiyi Gülbaharlardır ki, onların övladları olan şairlər türk dilimizi zənginləşdiriblər, cilalayıblar, onu ümumi ünsiyyət dilimiz olmağa hazırlayıblar. Bu gün də həmin anaların həmin şair, ədib, alim, siyasi xadim övladlarının əməyi ilə tükcələrdən hər biri hamımızdır, Türkiyə türkcəsi də hamımızdır. Cavidin şeiri bir daha göstərir ki, dil millətin, cəmiyyətin mədəniyyətinin, həm də əxlaqının, tərbiyəsinin göstəricisidir və həm də təşkilədicisidir. Türk dili

zərif sevgi dilidir, türkcə marşın da, ağrı-acının, kədərin də, öyüd-nəsihətin, təbəyənin, əxlaqın da dilidir.

Türkiyə türkcəsinin ilətişim dili imkanlarını təmin etmək üçün nələr gərəkdir.

1. Vahid əlifbaya nail olmalıyıq və eyni səsin eyni hərflə işarələnməsi mühüm şərtidir.
2. Bütün türklərin imlası uyğun prinsiplər əsasında qurulmalıdır. Əcnəbi sözlər türkcə necə tələffüz edilsə, elə də yazılmalıdır.
3. Bütün türkcələrdə ortaq terminlər hazırlanmalıdır. Bunun üçün müxtəlif türkcələri təmsil edən dil alimlərindən ibarət ümumi, müştərk komissiya qurulmalıdır. Yeni yaradılan türkcə və ya yabancı dillərdən alınan terminləri həmin komissiya təhlil və qəbul etdikdən sonra, hər türkcə həmin terminləri öz fonetik bazasında məcburi işlətməlidir.
4. Bütün türk cümhuriyyətlərində Türkiyə türkcəsi azacıq saatlarla orta məktəblərdə tədris olunmalıdır.
5. Türkiyənin televiziya verilişlərində spiker məsələsinə diqqət yetirilməli, aydın tələffüzlü şəxslər seçilməlidir. Türk dövlətlərinə yayımlanan televiziya kanallarında Türkiyə türkcəsi ilə yerli türkcələrin arasındakı sözləri paralel işlətmək olar. Vaxtilə anlaşıma üçün «Dədə Qorqud kitabı»nda belə, sinonimlərin paralel işlənməsi təcrübəsi olmuşdur: Allah – Tanrı (Allah anlayışının Tanrı demək olması türkə başa salınır), ayaq – sürəh (türkcə və farsca «badə» mənasında bu sözlərin eyniliyi göstərilir), vardı – getdi, aydır – deyir (qıpçaq və oğuz sözləri bir-birini açır) və s. Məsələn, həmin analogiya ilə bu gün spiker oğuzca «anladı» sözünün ardınca qıpçaqca «düşündü» kəlməsini işlədə bilər. Təxminən 150–200 işlək sözün sinonimini işlətmək yolu ilə doğu və batı türkcələri arasında anlaşmaya nail olmaq olar və tədricən bu anlaşma daha da artar.

6. Türkiyə türkcəsi də o biri türkcələrə doğru bir addım atmalıdır. Bu gün Azərbaycan türkcəsində işlənən ***bilgisayar, yetərsəs, öndər, dəstəkləmək, baxım*** (əvvəl «nöqtəyinəzər») kimi sözlər Türkiyə türkcəsindən götürülüb. Türkiyə türkcəsi də başqa türkcələrdən daha uğurlu sözləri alıb işlədə bilər. Qulaqlarımızı cırmaqlayan ***anahtar, randevu, direkt, kalite*** qəbilindən əcnəbi sözləri lüğətindən çıxarmalıdır.
7. Süni söz yardıcılığı dayandırılmalıdır.
8. Əhməd B.Ərcilasunun «Türk ləhcələrinin qarşılaşdırılma sözlüyü»ndəki başqa türkcələrdən fərqli sözlər üzərində düşünülməli. Heç olmasa, çıxarılan sözlərin süni yaradılanlarla paralel işlənməsinə icazə verilsin.: Belə: həm ***müəlim***, həm ***öyrətmən***, həm ***mühit***, həm ***ortam***, həm ***təsir***, həm ***etki*** və s. Başqa türklərin anlaması üçün bu, zəruridir.
9. Yabancı qrammatikanın qarşısı qətiyyətlə alınmalıdır.
10. Söz sonunda olan saitə diqqət yetirilməli: qəzetə >qəzet, banka >bank...
11. Turizm sistemi yaradılmalı.
12. Türkiyənin iş adamları türk ölkələrində iş yerləri açılmasına diqqəti artırmalıdır. Bu ölkələrdə ingilis dilinə axın sadəcə iş yeri tapmaq, dolanmaq tələbi ilə bağlıdır.

Uluslararası dil kimi işlənməklə Türkiyə türkcəsi daha da güclənəcəkdir. İngilis dili yalnız britaniyalıların hesabına bu səviyyəyə qalxmayıb. Robindranat Taqor bədii, Nehru fəlsəfi-dövlətçilik əsərlərinin, Ələsgər Lütfizadə riyaziyyata aid kəşflərinin və ingilis olmayan başqa yüzlərlə, minlərlə yazıçı, şair və alimlərin dili ilə ingiliscə zənginləşib və populyarlaşıb. Rus dili də imperiyadakı xalqların böyük zəkalarının hesabına bugünkü halına gəlib. Türkiyə türkcəsi uluslararası dil kimi, türkcələrdən şirə çəkərək, müxtəlif coğrafiyalardakı türklərin zəka-intellekt

sahibi insanların Türkiyə türkcəsində danışması və yazması ilə daha da zənginləşəcək və dolğunlaşacaq.

Türkiyə türkcəsi ümumi ünsiyyət dili kimi işləndikdə İsmayıl bəy Qasıralının istədiyi yaxınlaşma prosesi öz-özünə, avtomatik şəkildə gedəcək. Bunun üçün Türkiyədə xalq türkcəsinə meyili gücləndirmək gərəkdir.

Biz bu gün ideyasını həyata keçirmək istədiyimiz ulu Qasıralının ölümündən bir az qabaq dediyi sözü bir də eşitməliyik: «Çox zamanlar qaçırdıq (itirdik). Artıq həftə deyil, gün və saat pək bahalıdır... Bitməz-tükənməz müşavirələr və olurmu-olmazmılar ilə iş aşmaz. İşə başlamalı, tədrici və əməli olaraq iş ikmal etməli» («Tərcüman», 11.12.1913).

Ən ağır əməlləri gerçəkləşdirməyə Türk həmişə qadir olub. Mehmed Akifin sözünü yadımıza salaq:

*Bir zamanlar biz də millət, həm nasıl millətmişiz:
Gəlmişiz, dünyaya milliyyət nədir öyrətmişiz;
Qapqaranlıqkən bütün afaqı insaniyyətin
Nur olub, fısqırmışız ta sinəsindən zülmətin.*

Bu gün Türk dünyasını işıqlandırmaq üçün ziddiyyətlərin, hərc-mərcliklərin qapqaranlığından nur olub fısqırmalıyıq.

P.S. TÜRKÜN ORTAQ ÜNSİYYƏT DİLİNDƏ BİR DİALOQ

2008-ci ilin sentyabr ayında Ankarada Uluslararası Türk dili qurultayında idik. Çay-qəhvə fasiləsində bir nəfər mənə yaxınlaşdı. Mən onu qurultayın açılışında salonda görmüşdüm. Boyu çox uca olduğundan oturanda da hər tərəfdən görünürdü. Uca-boylu qurultay nümayəndələrindən bir qarışdan da çox hündür olardı. Qəribə geyimi vardı: qırmızı, sarı, narıncı rənglərdə, qadın geyimini xatırladırdı. Başında ağ yun araqçını vardı. Bizim klassik şəirdəki kimi sərvboylu bir kişi idi. Qonaqlar adından mənə söz verdilər. Məclisi salamladım. Sonda bir yumor işlətdim, dedim ki: «İndi 72 yaşım var. Gələn qurultayı dörd il gözləmək çətin olar, bəlkə, növbəti qurultayı bir az qabağa çəkəsiniz, mən də iştirak edə bilim». Salonda xoş bir gülüş qopdu. Əl çaldılar. Sonra çoxları mənə yanaşıb təbəssümlə deyirdilər ki, inşallah, növbətidə də, sonrasında da, o birində də səninlə görüşəcəyik. İndi həmin sərvboylu, alabəzək geyimli, sifətinin yuxarı hissəsindən Sibir türklərinə bənzəyən, ancaq oğuzlar kimi ağbənizli bu kişi mənə yaxınlaşdı:

– Mərhəbə.

– Mərhəbə. Sən kimsən? – dedim.

– Ben sahayım, – dedi.

– Xoş gördük, necəsən? – dedim.

– «Necəsən» Türkiyə türkcesində ne, hocam?

– «Nasılısın».

– Hoş bulduk, hocam, iyyim.

– Türkiyə türkçəsini nə gözəl bilirsən, oğlum.

– Bana «oğlum» deməyin, hocam, sizin gibi benim de yaşım yetmiş.

– Bəs, əcəb, bu yaşda Türkiyə türkcəsini necə öyrəndin, əfəndim?

– Yüreğimde Turan sevgisi var, hocam.

– ...

Beləcə mən azəri türkcəsində, yaşı yetmiş keçmiş saxa Türkiyə türkcəsində xeyli danışdıq. Bir-birimizi anladıq. O, bir az fasilə verə-verə danışdı. Ancaq sözləri dəqiq tapıb işlədirdi. Dedi ki, bir həftədir Ankaradadır. Əvvəldən də xeyli söz bilir-miş, lüğətdən öyrənibmiş. Bu bir həftədə 60 söz öyrənib. Qurultaydan sonra bir ay da burada qalacaq ki, qulağı Türkiyə türkcəsinə alışsın. Dedi ki, şeirlər əzbərləyir. Ortaq türk dili ideyasını yaradanlardan Əli bəy Hüseynzadənin məşhur şeirini dedim. Dedi ki, Əli bəyi tanıyır. Ləqəbinin «Turan» olduğunu da bilirmiş. Şeiri söz-söz ona başa saldım. Dörd misranı seçdi. Yazdırdım. Sözlərin lüğətini də yazdı. Sözlərdən bəzilərini bilirdi: dur (ur), bir, iləri, nə, get (mədə), biz, ev, et (edəriz) sözlərini yazmadı. Maraqlıdır ki, bildiklərinin hamısı türkcə sözlərdir.

Bu misraları seçdi, bir neçə dəfə oxuyub, tələffüzünü öyrəndi. Mən Azərbaycan türkcəsindəki tələffüzlə «ədu» (düş-mən) dedim, ancaq o, Türkiyə türkcəsinin tələffüzünü daha asan işlətdi, çünki ahəng qanunu vardı:

*Durur bilahərəkət, rəvamı bir diriyə,
Nə getmədə iləri, nə kalmada geriyə.
Adu kırır kapıyı, biz evdə bihaberiz,
Nə başqa-başqalarız, nə ittihad edəriz.*

ЯЗЫК МЕЖТЮРКСКОГО ОБЩЕНИЯ

Резюме

На тюркских языках говорит около тридцати народов. За исключением языков саха и чувашей, другие понятны всем тюркам. Одни чуть больше, другие – чуть меньше, но понятны. В 1926 году на проходившем в Баку Тюркологическом съезде выдающийся русский тюрколог А.Н.Самойлович сказал, что сходство тюркских языков поражает, ничего подобного не наблюдается ни в германских, ни в славянских. «В 1916 году, гуляя по улицам Ташкента, я с удивлением отмечал, что речь здешней молодежи ничем не отличается от языка их казанских и стамбульских сверстников», – говорил он.

Крымский татарин Исмаил бек Гаспыралы, глубоко ощутивший степень близости тюркских языков, выдвинул идею создания общетюркского литературного языка. Ему принадлежит лозунг об идентичности устремлений, мыслей и языка тюрков. Таким образом, в конце XIX – начале XX вв. в среде тюркских интеллигентов, просветителей, писателей и журналистов начинается кипучая деятельность по созданию общетюркского литературного языка. В своей газете «Тарджуман», издававшейся на крымскотатарском наречии, включавшем как огузские, так и кипчакские элементы, и распространявшейся на обширной территории от Кавказа и Поволжья, Туркестана и Анатолии до Балкан и Индии, Гаспыралы представил образцы такого общего для всех тюрков литературного языка.

Вообще существовал опыт использования одного и того же литературного языка тюрками, проживавшими на различных территориях. Из истории известно, что во времена государства Гектюрков язык, знакомый нам по Орхоно-Енисейским надписям, был распространен от Алтая до берегов Дуная. Русские и

европейские писатели, путешествовавшие в XIX-ом столетии по Кавказу, отмечая значимость здесь азербайджанского языка, уподобляли его французскому; если с французским можно объездить всю Европу, то с азербайджанским языком можно обойти всю Переднюю Азию и Восток. В XVIII-XIX вв. законы Российского государства переводились только на азербайджанский язык, с тем чтобы все тюркские народы могли с ними ознакомиться.

Сегодня, в период глобализации и существования суверенных тюркских государств, использование всеми тюрками единого *тюркче* приобретает большое политическое, экономическое и культурное значение. Для этого не требуется создание нового общетюркского литературного языка. Это даже невозможно в эпоху существования самостоятельных национальных литературных языков. Никому не придет в голову отказаться от своего родного языка. Каждый из тюркских языков продолжает успешно функционировать в качестве семейного, литературного, научного, публицистического и государственного языка.

Такое единое или общее *тюркче* будет использоваться на международных политических, экономических и культурных форумах с участием представителей различных тюркских народов. Рабочим языком официальных встреч на высшем уровне между главами тюркских государств также должен быть язык межатюркского общения – вместо английского языка, используемого в таких случаях, следует употреблять общетюркский. Представители различных тюркских народов смогут переписываться на этом языке с друзьями и знакомыми.

Таким языком может быть любой из тюркских языков. Однако реальность такова, что необходимо остановиться на языке государства, наиболее сильного в экономическом и политическом отношении, пользующегося значительным международным авторитетом. Таким языком является турецкий.

**LANGUAGE OF COMMON TURKISH
COMMUNICATION
Summary**

Turkish is the language of about 30 nations. There is an understanding among these languages except Sakha and Cuvash Turkish. The understanding among some of these languages is a little more while among the others it is a little less; anyhow it exists. In his speech at the first Turkic conference held in 1926 A.Samoylovich noted that there was astonishing similarity among the Turkish languages in comparison with that existing among the Germanic or Slavic languages and added: "in 1926 while walking in Tashkent streets I noticed that the speech of the youth was the same as that spoken in Kazan and in Istanbul." Seeing this likeness, Ismayil beki Qasprali, a Crimean Tatar created the idea of common literary language and suggested the following slogan "Together in work, in thought and in language." Hence, a heated struggle among the Turkish intelligentsia, enlighteners, writers and journalists began to create a common Turkish literary language for all the Turkish speaking people. In his newspaper "Tarjuman" published in Crimean Turkish, read and understood throughout the Caucasus, Turkistan, Anadolu, the Balkans, India, as well as along the Volga and all over the Turkic geography Qasprali introduced a sample of such a literary language combining Oghuz and Kipchack elements.

It is generally known that in different times of history different Turkic peoples used the same literary language across different geographies.

As we make a glance at history, it appears that in the times of the Göktürk Empire, in the territories lying between Altay and the Danube the official language spoken by the Turks was a sample of the literary language encountered in the Orkhon books.

The Russian intelligentsia and European travelers compared the Azerbaijani language with French; knowing French, one could travel through Europe, similarly, knowing Azerbaijani, one could travel around Asia and the whole East.

In the XVIII and XIX centuries the Russian state laws were translated only into the Azerbaijani language to make the Turkish people living in Russia know them.

Today, in the age of globalization, the existence of independent Turkic countries use of a common Turkish language by the Turks is of critical political, economic and cultural importance. There is no need to create a new literary language to carry out this mission, besides, in the conditions of the existing independent national literary languages it would be impossible, for each of these countries uses its own literary language and nobody would be eager to give up his native tongue. Each of these Turkish languages continues its major function of being the language of family, literature, science, media, and also as an official language of a certain government.

Common Turkish is the communicative language used at international political, economic, cultural congresses and conferences attended by the representatives of different Turkish speaking countries. The official language of correspondence between the governments of the Turkish states and the talks of the state leaders at summits must be Turkish – common Turkish must be the international communicative language instead of Russian and English. Different Turkish-speaking people will correspond in common Turkish with their friends and fellows.

Literary Turkish can fulfill this function. However, in fact, the language of the state with the greatest economic and political power and international reputation must be prioritized. This is the Turkish spoken in Turkey. The book deals with this issue.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz yerinə	3
İdeyanın tarixçəsi.....	10
«İşdə, fikirdə, dildə bir» ideyasının Əli bəy Hüseyzadə mərtəbəsi	48
Ziya Göyalt – xalq türkcəsinə doğru	76
Birinci Türkoloji qurultayda (Bakı, 1926) türklər üçün ədəbi dil məsələsi.....	95
Bu təcrübə həmişə olub	110
Üzümü Türkiyəyə və Türkiyə türkcəsinə tuturam.....	132
Türkiyə türkcəsi yalnız türkiyəlilərin deyil.....	148
Türk dilinin gücü, yaxud türkcə elm dilidir.....	164
Bir daha Türkiyə türkcəsinin ümumtürk dəyəri haqqında...	187
Bir-birini anlamağın sevinci.....	195
Ümumi ünsiyyət dili və ümumi əlifba, ümumi imla məsələsi	208
Son söz yerinə	223
Türkün orta q ünsiyyət dilində bir dialoq.....	240
Резюме.....	242
Summary	244

Nəşriyyat redaktoru: *Məsudə Əvəzqızı*

Bədii və texniki redaktoru: *Abdulla Ələkbərov*

Kompyuter tərtibatçıları: *Mələk Cəlilova, Təhmasib Mehdiyev*

Korrektoru: *Natəvan Məmmədova*

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev
TÜRKLƏR ÜÇÜN ORTAQ ÜNSİYYƏT DİLİ
Bakı, «Təhsil», 2013.

Çapa imzalanmışdır 06.06.2013. Kağız formatı 60x90 ¹/₁₆.
Ofset çapı. Fiziki çap vərəqi 15,5. Sifariş 25. Tiraj 500.
Qiyməti müqavilə yolu ilə

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» müəssisəsinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29; Faks: (+994 12) 567-82-68
E-mail: info@tahsilnp.com